

ઈ. ૧૯૩૬ ક્ર પહેલી આવૃત્તિ ક પ્રત ૭૦૦

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

મુદ્રક - બાબુભાઈ ચૌધરીભાઈ ચાવલ કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૧૪ માયપુર અમદાવાદ
પ્રકાશક - લેડી વિલાબ્લેન મહિમહોલ્સવ સમારભ સમિતિ તરફથી હીરાલાલ નિબુવનદાસ પાદેખ
શુભરાત વનકિયુરર મોમોએદી બદ્, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સ્ત્રીશ્રવણને ઉજ્જવલ અને ગૌરવયંતું કરનાર લેડી વિદ્યાખંડેન નીલકંઠ સાહમા વર્ષમા પ્રવેશ કરે તે પ્રસંગે અમદાવાદ શહેરની સાર્વજનિક અને રૂઝ-વણી વિષયક સંસ્થાઓ, જેમાં લેડી વિદ્યાખંડેન પ્રધાન કાર્યકર્તા છે, તેના સંચાલકોએ એમની સેવાની યતિક્ષિત કદર થવા, મણિમહોત્સવ-સમારંભ યોજીને યોગ્ય સન્માન કરવા નિર્ણય કર્યો, તેના કાર્યક્રમમાં એક અભિનંદન-ગ્રંથનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ અભિનંદન ગ્રંથનો મુખ્ય આશય છેલ્લાં સાઠ વર્ષમાં ગુજરાતી સમાજશ્રવણમાં જે પ્રગતિ થયેલી છે અને વિશેષ કરીને ગુજરાતી સ્ત્રીઓએ જે વિકાસ સાધ્યો છે, તેનું દિગ્દર્શન કરાવતા લેખો તેમજ લેડી વિદ્યાખંડેનના શ્રવણ વિષે અંગત પરિચય નોંધ અને સ્મરણોનો મંગ્રહ કરી તે લેખસંગ્રહ પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરી એમને અર્પવાનો હતો. મને જણાવતાં ખુશી ઉપજે છે કે ગુજરાતના જુદાજુદા કાર્યકર્તાઓ, સ્નેહીઓ, મિત્રો અને ઇતર લેખક બંધુઓના સહકારથી આ પ્રસંગને શોભતો અને લેડી વિદ્યાખંડેનની યશસ્વી કારકિર્દીના ગૌરવરૂપ એવો અભિનંદન-ગ્રંથ લેડી વિદ્યાખંડેન મણિમહોત્સવ સમારંભ-સમિતિ તૈયાર કરાવવા શક્તિમાન થઈ છે.

લેડી વિદ્યાખંડેને કન્યાશાળામાં જવાની સરવ્યાન કરી ત્યારે ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગ લગભગ નિરક્ષર, અજ્ઞાન અને વહેમી હતો, પણ સમાજસુધારકોએ લીધેલા પરિશ્રમથી અને લેડી વિદ્યાખંડેન જેવા વિદુષી ખંડેને પાડેલી નવી પ્રજ્વાલિકાથી સ્ત્રીશ્રવણમાં મોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે.

આ નવશિક્ષણે જ્ઞાતાર્થી આપ્તુ કે પુરપત્ની પેકે સ્ત્રીઓને પણ પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે અને તેના વિકાસનો માર્ગ મોકળો થવો જોઈએ. પૂર્વે સ્ત્રીઓ માલીકી હજી જેની એક વસ્તુ ગણાતી અને તેના ઉપયોગ પુરતો તેનો બદ્ધા ઉપયોગ થતો, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીને ક્રોધરતી કોટિની ગણી પરાધીન સ્થિતિમાં રાખવામાં આવતી હતી; પણ સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રયા પગબદ અને મજબૂત થતા, સ્ત્રીશ્રવણે છુટકારાનો આસ લેવા માંડ્યો, અને તેના પરિણામે સ્ત્રીઓ આજે પુરુષોની સાથે એક દરોજમાં સમાન અને સ્વતંત્ર ક્રાંતી રહેવાને સમર્થ બની છે.

એ નવી શક્તિ પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીઓએ તદ્દલે જીવનમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શિક્ષિકા તરીકે તેમને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે, પણ તેની માથે નર્મ, ડાંડટ અને સાર્વજનિક કાર્યકર્તા તરીકે સ્ત્રીઓ વિશેષ પ્રગતિ કરી ચેલી છે; વળી માહિત્યના પ્રદેશમાં પણ દેખાઈ તેમણે નારી છાપ પાડેલી છે.

મદ્ય પ્રવૃત્તિ એટલેથી અટકતી નથી, પણ તેમનો માર્ગ મોકળો થવા સ્ત્રીઓએ લગ્ન જેવા મદસ્વના પણ જટિલ પ્રશ્નો ઉઠેવ કાઢવા, એક પક્ષે લક્ષની વય વધારી તેની માથે પરંપરાગત પ્રશ્ન વિચારી, અને તેટલી સ્વતંત્રતા મેળવવા પ્રયત્ન આપ્યો છે; અને એ પ્રવૃત્તિ વધીને છૂટાછંડા સુધી પહોંચી છે. પણ એટલેથી તેમને મંતોપ થાય તેમ નથી. તેઓ મમજે છે કે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયે સ્ત્રીઓનો વિકાસ સુસભ થઈ શકે અને તેઓ સ્વતંત્ર રીતે જીવન ગાળી શકે, અને તેથી સ્ત્રીઓ કુમારિકા ગ્રેવા માગણી કરી રહેલી છે, અને પરિણિત જીવન ગ્રામજનક થઈ ન પડે તે માટે મંતિ-નિયમનના ઉપાય અજમાવવા પ્રેરાયેલી છે.

પ્રગતિ અભિનંદન પ્રથમાં આ બધા મુદ્દાઓ એક વાળી રીતે ચર્ચાએવા જેવામાં આવશે અને તે ઉપરથી આપણા મનાને ટેલી અને ફેટલી પ્રગતિ કરેલી છે અને તેનું વલણ કદાચિશામાં પ્રવર્તે છે તે તપાસવાનું સાધન મળી રહેશે.

ઉપર નોંધેલી મર્મ પ્રવૃત્તિઓમાં સુર વાયકને માત્ર પડશે કે લેડી વિદ્યાબહેને એક અગ્રણી તરીકે મુખ્ય ભાગ ભજવેલો છે.

મહિમદોત્તમ મમિતિના વિનિયમને માન આપી પ્રગતિ અભિનંદન મંથ માં જુદાજુદા વિષયો ઉપર વેળો લખી મોકલી જે ભાષ્યબેનોએ મહાવવા આપી છે, તેમનો નમિતિ નક્કી કરી આનંદગર્વક આભાર માનું છું.

ખામ કરીને લેડી વિદ્યાબહેને, જે જે સ્વજનો, મનનીઓ અને સેનીઓ પેલાના ઘનગમાં મહાવક અને માર્ગદર્શક નીવડ્યા હતા, એમનાં અનિયમિત આલેખી, ખૂન-કાળને નક્કર મ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ એ અનિયમિતોનું, અનિયમિત દષ્ટિએ, મુખ્ય મોડું છે. અંતમાં પ્રમથ અને ઉપકાન્ધરી વાગળીને વ્યક્ત કરતા તે સમયિત્રો મહત્વ, સુરેખ અને સ્વ માત્ર પડશે; અને એ કહેવાની ભાવ્યે જ જરૂર પડે છે કે અભિનંદન મંથના મુખ્ય અને ગીત્રમાં તે ઓગ હોશે કરે છે.

સદરહુ ગ્રંથનું સુદલ્લકામ મુંદર, મદ્રાસખંધ અને આકર્ષક યવા પાઠ્યું છે તેનો યશ ભણીતા કુમાર કાયોલયને, ખાસ કરીને તેના મુખ્ય મંચાલક શ્રીયુત અમુલાઇ ગાયનની દેખરેખ અને કાગજીને આભારી છે.

વળી પુરતકનું કવર ડિઝાઇન શ્રીયુત રવિશંકર રાવજે, શેડી વિદ્યાખંડેન પ્રત્યેના પૂજ્યભાવથી પ્રેરણાને, એવાભાવે દોરી આપ્યું છે; અને મોસાએરીની ઑફિસમાંથી ચિ. આઇ દેવદાસ પ્રિન્સિપાલશર ત્રિપાડીએ મણિમહોત્સવનો કાર્યક્રમ સફળ બનાવવામાં પુષ્કળ શ્રમ લીધેલો છે, તેની સમિતિ ઉપકારપૂર્વક નોંધ લે છે.

શેડી વિદ્યાખંડેન મણિમહોત્સવ-સમારંભનો સમગ્ર વૃત્તાંત યુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૯૩૬ના જન્યુઆરી-માર્ચ અંકમાં છપાનાર છે તે વધુ માહિતી સારૂ લેઈ એવા વિનંતિ છે.

હીરાલાલ ત્રિ. પાણેખ
સંપાદક

તા. ૧૫-૨-૧૯૩૬

શુ. વ. મોસાએરી અમદાવાદ

અનુક્રમ

પાંડ ૧

વિશ્વનું સૌભાગ્ય (કાવ્ય)	સુન્દરમ્	૧
શ્રીમતી વિદ્યાબહેનના જીવનમાંથી મુશીબ શિક્ષણ	વિનાયક નંદકર મહેતા	૯
વીસમી સદીની શરૂઆતથી તે અત્યાર લગણુમાં		
ગુજરાતી સ્ત્રીએ કરેલી પ્રગતિ પર દ્રષ્ટિપાત	મૌ. લંબાબહેન મહેતા	૧૪
ગુજરાતી સ્ત્રીજીવન	દા. બ. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરી	૨૧
વિદ્યાબહેન	સૌ. જ્યોતરના મહેતા	૨૩
સુશિક્ષિત શ્રદ્ધલક્ષ્મી કુટુંબજીવનના તેમજી		
પ્રગતજીવન દોષાવે છે	નન્દનાથ કે. દીક્ષિત	૨૬
લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ	પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ	૨૭
સ્ત્રીએ અને આર્થિક સ્વતંત્રતા	મૌ. શિર્મિષ્ઠા મહેતા	૪૧
લેડી રમણભાઈ નીલકંઠ	મિત્ર દીના દીનભાઈ કામા	૪૪
હિન્દુ સ્ત્રી અને કામદો	જીવજીલાલ વ. દેમાઈ	૪૭
Lady Vidyagauri	Mahaboobmiya I. Kadri	૫૪
લેડી વિદ્યાગૌરી અને ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળ	જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ	૫૭
પાંચલા માઠ વર્ષમા વિધવાવિવાહનો પ્રગતિ	મહુલાલ ગો. કુવ	૬૫
ગામડાંની શ્રદ્ધિબીએ	મકરજીવ ઝં. શાસ્ત્રી	૭૮
મંત્રતિનિપમન	ડૉ. અમૃતલાલ દ. પટેલ	૮૬
નારીનમાગ ક્યાં ?	કેશવપ્રભાઈ દેમાઈ	૯૩
શ્રીમતી વિદ્યાબહેન	અવનંતરાય કન્યાશૃત્રાય દામેર	૯૮
માનવનાં લેડી રમણભાઈની ગુનિમાં એ એવ		
	મિમિમ પારિણત જરજોગજી અન્નિનિયર	૧૦૦
૫૦૫ વિદ્યાબહેન-ગુજરાતની એક આદિનીય ઓગડિન	દેવદત્ત ઈ. પિપાડી	૧૦૨
ગુજરાતનું આજીમોહું ગત	ગોકુળદાસ કુમેરદાસ મહેતા	૧૦૬
ગુજરાતી બહેનોમાં આવેલાનીઓમાં આલો બાગવતી		
લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ	અગ્નિવાયા	૧૧૦

વિદુષી વિદ્યાબહેનના ગણિતમહોત્સવે	કેશવ દ. શેઠ	૧૧૨
સ્ત્રીકેળવણી	મીસ સાસા પાલ	૧૧૫
નવું પરિવર્તન	ધનસંકર હોરાસંકર ત્રિપાઠી	૧૨૦
ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણીનું ભવિષ્ય	નવજરામ જ. ત્રિવેદી	૧૨૩
પટલાણી	ચમુલાલ ભેઠાણી	૧૨૮
લેડી વિદ્યાગૌરી	હિમતલાલ ગણેશજી અંમરીઆ	૧૩૧
હિંદુ સંસ્કાર અને સ્ત્રીકેળવણી	મિસ બાઈઆઈ લીમજલાલ પાલમકોટ	૧૩૭
ગુર્જરી ગૌરવમૂર્તિ લેડી વિદ્યાબહેનને એક ચરિત્ર રેખાંશિક	લલિત	૧૪૪
સ્ત્રીઓનાં જીવનમાં ઊંચી કેળવણી	મયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૧૪૭
સમાજસુધારા અને કાયદો	સુશ્રુત રમણલાલ નીલકંઠ	૧૫૦
સંસ્કારમૂર્તિ	મ-દુમતિ મહેતા	૧૫૪
લેડી વિદ્યાગૌરી અમર છે	મોહિનીચન્દ્ર	૧૫૬
કીટુચ્ચિક જીવનમાં વિધવાનું સ્થાન	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૧૫૯
ગોવિંદકુમાર ભુવન	સાદામિની મહેતા	૧૬૪
એક દૂંઠી નોંધ	સુમન્ત મહેતા	૧૭૦
શ્રી વિદ્યાબહેન	શારદાબહેન મહેતા	૧૭૨
પરિવર્તનોનાં રેખાચિત્રો	" "	૧૭૭

ખંડ ૨

સ્મૃતિચિત્રો

વિદ્યાબહેન ૧૮૧

ચિત્રોનો ક્રમ

નિઘાળેન ઇ ૧૬૨૬મા	મુખચિત્ર
નિઘાળેન ઇ ૧૮૮૧મા ૫ વયની રહે	૫૧
નિઘાળેન ઇ ૧૮૮૮મા ૧૦ રાંની વયે	૫૧
નિઘાળેન ઇ ૧૮૮૩મા	૫૭
નિઘાળેન ઇ ૧૮૯૫મા	૫૭
નિઘાળેન મને ૧૮૦૦મા ડ્રેસિંગ યથા ત્યારે	૬૪
નિઘાળેન ઇ ૧૮૧૦મા	૬૫
ઈ ૧૮૮૮મા શારદાળેનના નમ્ર પ્રમગે	૧૦૦
કુટુમ્બક ૮ ૧૮૦૮મા	૧૨૧
નિઘાળેન ઇ ૧૮૧૪મા પો. ફના મહેરો દત્ત તે નમયે	૧૦૮
કુટુમ્બક ઇ ૧૮૧૮મા	૧૦૯
નિઘાળેન ઇ ૧૮૨૭મા	૧૭૧
૬ ૧૮૨૫મા પ્રેસિડિયન માગિયલ નેકેન્સના પ્રમુખ તરીકે	૧૭૭
તેની નિઘાળે	૧૭૭
રા ન બોગાલથ માનખા	૧૮૫
અ ૧ ફ્રાન્સિસ બોગાલથ	૧૮૩
અ મા માળાળેન	૧૮૫
ના મા મહીપત્ર ૧૮ રૂપત્ર ની નકલ	૨૦૫
મા માયવતી	૨૧૧
૧ બા બીમખા ૪૧ પાના	૨૩૧
લ ૧ ની રી	૨૩૫
રા બ મા ૧૮૧૨ ઉમિયાય	૨૧

લેડી વિદ્યાળેન મણિમહોત્સવ અભિનંદનગ્રંથ

ખંડ ૧

શુભેચ્છા

શ્રી વિદ્યાળેનને વિષે સ્ત્રીની ઉન્નતિ થાય એવા જોડલા મહોત્સવ ઉજવાય તેટલા જોજા ગણાય, કેમકે વિદ્યાળેન સ્ત્રીઓનાં જીવણ છે. એઓ સરસ સુધારક છે, છતાં મર્યાદા જાળવે છે. અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં લાગ લે છે. એમને ૬૦ વર્ષો પૂરાં થાય એ આપણને ગમે. એ આપણામા હજુ ઘણાં વર્ષો રહો, અને એમની મારફતે અનેકરીતે ગૂજરાતને સેવા મળે. આજી ૬૦ વર્ષ જીવવું આપણને આશ્ચર્યકારક ન લાગવું જોઈએ. ૬૦ વર્ષ મનુષ્યનો મધ્યાહ્ન સમય ગણાવો જોઈએ, ઘડપણનો કદી નહિ. પણ જીર્ણ મુસલમાં આપણે બહુ વહેલાં જીર્ણ થઈ જઈએ છીએ, અને ૫૦ વર્ષ જીવ્યા એટલે દરખાઈ જઈએ છીએ. વિદ્યાળેન પોતાને વિષે આ વાત ખોટી પાડી રહ્યાં છે. એ કંઈ જીર્ણ થયા નથી; ઘણાં વર્ષ લગી ન થાઓ.

મોહનદાસ ગાંધી

૬. સ. ૧૮૬૨ના ડિસેમ્બરમા—ઘણું કરી નાનાવના દિવસોમા કે એ લગભગમા—હું માન રહેવાના રહેવાના મકાનમા પથારીવસ પડ્યો હતો, તેવામા રા. ગોપીવાય ધ્રુ-વિદ્યાપદેનના પિતા-મારા શરીર મમાચાર પૂઝા આપ્યા મમાચાર પ્રજ્યા. મેં એમને વિદ્યાપદેન મોટામુલેશનમા ને જ વર્ષ પામ થયા હતા ને ખાતે ખુશાલી દર્શાવી, તેના અનુમધાનમા એમણે કહ્યું 'વિદ્યાને કોલેજમાં દાખલ કરાવવાનો વિચાર કરીએ છીએ. મેં મત્વર કહ્યું 'જરૂર કરાવો, એમા કાર્ષ્ણ મર્યાદાનું કારણ નથી.' એમને મારા શત્રોથી આનંદ થયો મેં જોયો મારા મકાનના મોટા હોવાનો ખબરો, ત્યાં મારી પથારી, મારી પામે પણ જરા દૂર, એ ખુરશીઓ પડી છે એમાની એકમા ગ ગોપીવાયભાઈ એકા જે, નીચે ચરે મારી માથે વાત કરી રહ્યા છે, એ દમ્પ અત્યારે મારાં નેત્ર આગળ વર્તમાન જેવું ઉપગિચા છે, પરંતુ એને આજ ૪૦ વર્ષ થઈ ગયા 'આજ ચૂલગાન વિદ્યાપદેનના વાર્ધક્યનો-અર્થાત, પ્રભુએ એમને લાગુ આપાય આપ્યું એ નિમિત્તે-ઉત્તમ શિજીવે છે.' આવે પ્રમગે આનંદ પાની પ્રભુને ધન્યવાદ દેવો એ મિત્રાય ધીજી રૂ મરવાનું હોય? એ મમયના મુદ્દર ગમરાણુ પણ કેટલાં નોધના?

વિદ્યાપદેન મેટ્રિક્યુલેશન પામ કરીને બીએ થના મૂંઝી આદ વર્ષ માગ રિાયા રત્યાં એમની એ મમયની કેળવણીમા માગે થોડો ભાગ છે એ ખરું, અને એ માટે હું અભિગાન પણ ગામુ છુ, પણ મારી કેળવણીમા એમનો કેટલો ભાગ છે એ હું બૂની મકત્તે નથી એમણે જો બીએ મા પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો ત્રિપથ પગલ ક્યો ન હોત તેા માગે એ તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય માત્ર થોડક છટાંજવાયા પુનઃમેના વાચનમા જ મમામ થમ થયો હોત પરંતુ તેમ ન થતાં, અત્યારે જો હું એ ત્રિપથનો રીનમગનો અભ્યાસી છુ એમ પડી મકુ તેા, તે માટે પ્રથમ ઉપમાગ માટે વિદ્યાપદેનનો જ માનવો જોઈએ એમના મગજથી જ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનગી એમ નવો ત્રિપથ હું રીખી નમ્યો એટલું જ નહિ

પણ એ વિષયના અભ્યાસથી આપણા પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન નૃત્યમાનની મધ્યસ્થ સમજણમાં ઘણાં નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ મને પ્રાપ્ત થયાં છે.

વિદ્યાબ્દેનના અભ્યાસક્રમના અનેક ચિત્રો મારી દૃષ્ટિ આગળ આત્મારે ખડાં થાય છે. એ અભ્યાસમાં કેવાં કાગજપાનાં દનાં એનું એક રમૂજ દૃષ્ટાંત આપું. મિરઝા-પુરમાં આત્મારે ત્યાં મન્નૂર મદાગનની ઝાંકિસ છે ત્યાં કૌશલ્ય જેનલી. હું ડિ કિવન્સીનું 'ઓપિયમ ઇટર' શીખવતો હતો, એમાં એક શનિવારે વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેવાનું જનરલ ક્યુ હતું. એ શનિવારે હું કૌશલ્યમાં ગયો તે વખતે ન મને એનું સ્મરણ હતું અને વિદ્યાબ્દેન મિત્રાપ ન કોઈ વિદ્યાર્થીને હતું. હું ક્લાસમાં ગયો ત્યાં વિદ્યાબ્દેને મને સ્મરણ આપ્યું કે આજ તો પરીક્ષા લેવાની છે! શું કરવું? મેં એક જ પ્રશ્નનો અશ્વપત્ર કાઢ્યો: 'ડિ કિવન્સીનું "ઓપિયમ ઇટર" લઈ એના ઉપર ત્રણ પ્રશ્નનો અશ્વપત્ર કાઢો!'

એક બીજું સ્મરણ. આત્મારે સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં અને તેઓના પુરુષો સાથેના વ્યવહારમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ છે, પણ આગામ વર્ષ ઉપર ચિંતિત જુદી હતી. એનું એક ઉદાહરણ પ્રકૃત વિષય સંબંધે યાદ આવે છે. એક વખત વિદ્યાર્થીઓના વાર્ષિક સ્નેહ-શુભેચ્છનના પ્રસંગે સંસ્કૃત નાટકનો પ્રયોગ કરવાનો હતો. તે માટે એક નાટક માલુમ કે એમાંથી એકાદ પ્રવેશ પસંદ કરવાને બદલે સમાયણના વસ્તુને લગભગ દનુષ્યનાટક જોડેમાંથી તેમજ તે બદારના ચાલુ અભ્યાસનાં વિકસેલશીલ જેવા નાટકમાંથી થોડાક સ્તોત્રો એકઠા કરી સાકળી, એક દસ્ય અને અન્ય નાટકખંડ ગંગજીમિ માટે મેં તૈયાર કર્યો હતો. એમાં સ્વ. અત્યેન્દ્રરાવ ભામરાવ—મારા બાણેજ અને વિદ્યાબ્દેનના માગીના ત્રીકરા, જે તે વખતે વિદ્યાબ્દેન સાથે જ બણતા હતા એ—સામનું પાત્ર અને વિદ્યાબ્દેન સીતાનું પાત્ર થવાનાં હતાં, અને તે માટે સવળી તૈયારી થઈ ચૂકી હતી; પણ છેલ્લી ઘડીએ એ ધારેલી યોજના છોડી દેવી પડી. આત્મારે એ રિષિતિ કેટલી બધી બદલાઈ ગઈ છે! આટલે વર્ષે એ મમથનું ચિંતન કરતાં, વિદ્યાબ્દેનના નિઃસંકોચ સ્વીકારના સહેલો નિર્મળ સરળ સ્વભાવ ધ્યાન ખેંચે છે—જે એમના જીવનની હરેક પ્રજ્વલિમાં આજ પણ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ રહ્યો છે: પોતાની નિર્દોષતા સાથે મનુષ્યમાત્રની નિર્દોષતામાં શ્રદ્ધા એ જાણે ભાવ આ સરસ વૃત્તિમાં સમાજેલા છે. કોઈની ઈર્ષ્યા, કોઈની નિંદા, એ દુર્મુખો—જે દુર્ભાગ્યે જગતમાં ઘણા જ સાધારણ છે એ—વિદ્યાબ્દેનના હૃદયે કે વાણીએ કદી અપ્યા નથી. ત્યાં એમની ક્ષમાશીલતા કે ઉદારવૃત્તિ માટે તો શું જ કહેવું?

વિદ્યાબ્દેન અને ની. શારદાબ્દેન બી એ ની પગીલામાં પામ થયા ને ખાને એમને
 માનતાં વિદ્યાબ્દેને એક ગમ્મટ પ્રમગ કહ્યા. સ ગમ્મટબાઇને ત્યા એક ભાઈ એમને
 અભિનદન દેવાને આવ્યા તેમણે પૂછ્યું કે વિદ્યાબ્દેનને સ રતા આવડેછ? વિદ્યાબ્દેનનું
 મધ્યુ એ જમ્યા ત્યારે એમને મતોપ થયો.

વિદ્યાબ્દેનની માફક, નમ્રતા અને ખોટા ઘોવાટને બદલે મારી મેવાની વ્રતિ,-
 એ ગુણો એમનામાં અમાધાગ્ય નકુટલાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ગ્ર. રમણુભાઇને, એક આર્ય પત્નીને શૈભતી રીતે, દેવવત્ પૂજા, આજ બેઠમેનાના
 કાર્યમાં આર્ષ આર્ય વિધવાનું જીવન ગાળનાર આ બ્દેન હતું બીજા ઘણા વર્ગો જીવે
 એ જ ગુરુનો આજને દિને એમને આશીર્વાદ.

આનંદશંકર બાપુભાઇ મુલ

વિશ્વનું સૌભાગ્ય

[નારીત્વના વિકાસની એક ઝાંખી]

‘સુન્દરમ’

• વર્તમાનવિજ્ઞા •

જે

આદિમાં જગતની પ્રકૃતિસ્વરૂપે

પૂર્ણપ્રભા પુરુષને પડખે રહીને

આ સૃષ્ટિનાં કુશલ સાધત યોગશ્લેષ

ને ચોજતી ઉચિત પંથ સમસ્તઠ્ઠેણ;

૧

જે વેદના પઠનમાં સહપાઠી થાતી,

ઉચ્ચારતી સમસ્તરે જગતની ત્રાસાઓ,

યાગે ઉપાર્જનવિષે અધિ જ્ઞાનશ્લેષ

સાધર્મ્યધારી લસતી સુખભાવતી જે;

૨

જે જીવનાર્થ પુરુષે પુરુષાર્થયજ્ઞે

યોજેલ તેની થઈને સહયાજિક્ષા જે

યજ્ઞામિધૂમ થકી પક્ષમ જલાર્દ્રવંતી

સોહંત પાર્શ્વમહી 'તી નરદેવતાની;

૩

જે ઝીલીને પુરુષવીર્ય, ધરા શી ધીરા

સંવર્ધતી અધિક શક્તિમતી પ્રભાઓ,

માતા બનંત નહિ માત્ર, બનંત ત્રાતા

ભૂમંડળોની, સરદોજાતણી વિધાતા.

૪

જે રક્ષતી ગૃહ અને ગૃહઅગ્નિહોત્રો,
મત્કારતી અતિથિ અચ્છ વિમુચ્છ હાર્યે,
જે ભૂમિને અભય અર્પતી, અર્પી મોંઘાં
મંતાનનુ મળલ મૈન્ય ન્વભૂમિપાયે; ૫

તે આર્ય નારી દિન એક અન્નેક વિશ્વે
શીલે ગુણે ઉરવિકામ ઉદાર ચિત્તે,
ખેંચંત જે મમધુરા જગજૂંમરીને,
મંમારના રથની સ્વામિની અર્ધ માચી: ૬

તે આદિ કાલ હતું જીવન કિલ્બટ જ્યાં
જૂઝી ગ્હેલ મધળાં પુરુષાર્થક્ષેત્રે,
ત્યારે હમી કમરબધ કમી જ દેતી,
ને તીરનાં ક્ષણ ધમી કરી તીક્ષ્ણ દેતી: ૭

તે આદિકાલજનની મહુધમિણીની
કાલક્રમે પલટતી કથની 'ન્યરૂપે,
મન્માન ગૌરવ પ્રમત્ત ખુમારીમાંથી
એ હાં મરી અધ:પાત અગાધ કૃપે. ૮

ત્યા શામતાં કલહ જીવનના, ધર્મ નૌ
રિદ્ધિરમી મનુજ્જ્વળ મમૃદ્ધિધેત્રી,
મૂંગા જ હુંદુભિ બન્યા, બળિયા મૃદંગ,
યાતાં મમાત્મ રણ ત્યાં રણવામ જન્મ્યા ૯

જે ઓપતી અવનવીન સ્વયં પ્રકાશે,
તે યે રહી પુરુષપાય દળેતી છાયા,
મંમારની રથધુગથી મરી ચત્રી એ
ત્રેડી ગ્ધે, ધર્મ રહી પુરુષોની વાઘા. ૧૦

વાહ્યા બની, પુરુષનિર્ભર થૈ જ ભાચી,
નિર્ઘર્ષ સંકમણતાં રથચક્ર કીધાં
સંઘર્ષકર્કશ, અને પુરુષત્વપાયે
આજોટતી લલિતતા ધરી દામણી હા ! ૧૧

શી રીત જ્યોત ગઇ કાજળમાં દટાઈ
એ છે કથા કલિયુગે કડવી રચાઈ,
નારીત્વ નીર સરી ઝોસરીને સમાચાં,
પહેનશીન થઈ એ પડછંદ શક્તિ. ૧૨

ખુદલાં પડેલ સહુ ખેતરને તણ એ
ખૂણે લપાઈ ધરને, જગજોગમાયા
શક્તિસ્વરૂપ મટીને થઈ રક્ષણીયા,
તેજસ્વરૂપ મટીને થઈ બૂધણીયા. ૧૩

માતા મટી જગતની થઈ કામિની એ,
દુદ્ધા મટી થઈ જ દેવલ રમ્ય રંભા,
દેવી મટી પતિતણી થઈ દીન દાસી,
ઉગ્ર પ્રતાપ તણને થઈ દૈન્યરાશિ. ૧૪

એના મુખેથી સર્ચું વેદનું મંત્રગાન,
ને જે સ્ત્રવી કરથી યોજનની કમાન,
આંખોથી હ્રુત થઈ વિશ્વવિશાળદણિ,
ચૂલે-ચુડે-ગૃહપુણે જ સમાપી સૃષ્ટિ. ૧૫

ત્યાં શાસ્ત્રકાર સ્મૃતિકાર તણા નિષેધો:
'એને સદા જતનથી રહી રક્ષવાની,
આબૂધણે રિજવી તુષ્ટ જ રાખવાની,
ને સંતતિપ્રજનનાર્થ પ્રયોજવાની. ૧૬

- એનું ઘડ્યું તન વિલિન જ, લિનતા તો
ધર્મો વિષે પણ વસી, પુરુષોત્તમ એ
પાયે ઢગી, તહીં જ જીવનધન્યતા ને
સાક્ષ્ય શોધી નિજ લે થઈ ભક્તપત્ની ૧૭
- એની નથી પુરપને તણ અન્ય મ્યાને
ક્યાયે ગતિ, પતિ જ દ્વાર વિમોક્ષ ડેડું
ને આતમી ગરીબને ગૃહધર્મવાડે
સ્વચ્છદથી વિચરતો નર મર્વ ઠામે ૧૮
- ચારિત્ર્ય મદગુણ વફાઈ વિશુદ્ધ શીલ
સ્ત્રીએ રહ્યા સમણ આચરવા સદાના,
ને અન્યથા વિચરતો નર આ ગુણોથી
ચારિત્રનું શિખર, પૂજ્ય રહ્યો ગણાતો ૧૯
- એ પાદથી દલિત દૈન્યભગી દશાને
સ્વીકારતી, વિમત્રી તે નિજ મૂળ રૂપ
રાચી રહી પુરપની બનવે જ કામ્યા,
આબુ યજ્ઞે લચતી, આદુવચે પ્રમત્તા ૨૦
- એ છોડ નાગીતનનો વધી પાગરીને
બતો ઢળી પુરપના વડવક્ષણાયે,
મસારની મન્દ મમૃતિમાલિત્રી ત્યા
લોપાઈ ગિન્દુ મમ સાગરના જ તોયે ૨૧

એ શક્તિબીજ જગતાધુળમા દગાઈ
છૂંચ્યું મ્હં મમય વિમૃતિભોગ થાતું,

- ત્યાં વિશ્વનિશ્ચિતવિકાસકમણ્ડલથી
ધારા ઝરી સહર સીંચતી શુષ્ક ખીજ. ૨૨
- ને આઘશક્તિ જગની સવળી ઉઠી શી !
હોવાં કરી નયનથી અવશુદ્ધનોને
જોઈ રહે નિજ અનંત વિશાળક્ષેત્ર
આકાન્ત જે પુરુષપાદ્યકી થએલું. ૨૩
- જાણી લીધું ચરણ એ પતિજ્વલતકેરા
પૂર્ણ ના, પણ પ્રહાર તહીં જ શોભે,
તેની ઘટે ચરણધૂલિ ન શીશ લેવી,
એને શિરે ચરણઘાત જ માત્ર શોભે. ૨૪
- ચોતર્ક ઝીની પુરુષે પશુશક્તિરક્ષે
દુભેદ દુર્ગે રચિયો દૃઢભાવનાનો,
નારીમને નિરખી ત્યાં નહિ ભાવસિદ્ધિ,
ત્યાં જોઈ જીવનનિબંધનકારી બુદ્ધિ. ૨૫
- એ શ્રદ્ધ ભાવતણી ભાંગતી ભીત્તિઓનાં
ખંડેરપે રચી રહી નવ ભાવનાઓ,
નારીત્વ નૂતનતણા નવરંગ જેથી
ખીલે પ્રકુલ શરદિન્દુ સમા પ્રસન્ન. ૨૬
- એ ફેંકતી પુરુષનો પ્રભુભાવ દૂર
સ્વાતંત્ર્ય ને ગજવતી ગરબું સમત્વ,
ખોલી, ‘અમે નરતણી ઘરદીંગણી ના,
આ સ્ત્રિગૌરવતણી સગલા વિધાત્રી.’ ૨૭
- નારીત્વની સદ્દસિદ્ધિની દૃઢપનાઓ
આત્માવિકાસ અનુરૂપ ઉગાવી એણે,

કેન્દ્રસ્થ જે પુરુષ જીવનમાં હતો તે
ત્યાંથી હઠાવી નિજ મૂર્તિ તહીં જ રચાવી. ૨૮

એણે તજ્યું પુરુષજાતિપરાયણત્વ,
આત્માપરાયણ થવા અહુ શક્તિ યોજી,
ના કામિની રમણી, ના લક્ષ્મી, ન ભાર્યા,
ઉત્કુન્હલી એ જગતશક્તિસ્વરૂપ આર્યા. ૨૯

એણે ધર્માં ચરણ જીવન મર્વશ્રેત્રે
ને મુક્તિનેજ મળતાં નિજ કાર્યશક્તિ-
કેરી સુપણ લતિકા લહરાવી, મોને
આશ્વર્યથી ઉચરતાં કરિયાં પ્રશંભા. ૩૦

નારીપરે સુમધુગાન્તરનાં ચઢેલાં
હામત્વ, ચિત્તમનકુંઠન, પામરત્વ,
ભીરુત્વ, દૈન્ય, અજાણપણના હુંસાસ
તોડયાં ઉદમ ઉછળાવી બલોજ્જ્વલાગ્નિ. ૩૧

એ પંથ ઉજ્જ્વલ લસ્યો નવ જિન્દગીનો
જ્યાં મંકેમી જગતની રહી નારીશક્તિ,
ના ભૂષણે લયતી, ના કુમળાશરાતી,
એ તો બદી બલભરી મધુ આશમાતી. ૩૨

સૃષ્ટિતણું નવવિધાન થઈ રહ્યું ત્યાં
શ્રીના કરે અમૃતમિચિત વિશ્વ થાતાં
કે પાંગરી અવનવી કુલવાટિકાઓ,
આશા ઉગી સુરખિવંત હતાશ હૈયે. ૩૩

એ વિશ્વવ્યાપ રમણીય પ્રવૃત્તિધોષ
 ઝીલત ભારતની સુખ વિરાટ શક્તિ
 ત્રગી ઉઠી ઝળકતી ચિર સ્વપ્નમાંથી,
 નેઈ રહી ઝળકતાં ઉજળાં પ્રભાત. ૩૪

ને ચાંપતી ચરણથી વસુધા, બદી એ
 કિલ્લા કરંતી સર કે પુરુષોથી ઘેર્યા,
 આંકંતી સત્પથ નવા ધરતીપટે તે
 નાર્યથની અજ્ઞ આકૃતિઓ ઉઠાવી. ૩૫

એ બીરુતા પરકરી ભડ થૈ ભિડાઈ
 યુદ્ધે, રહી નર અડોઅડ ધાત્ર દેતી,
 પદ્મનશીન પુરુષાર્થનશીન થાતી
 કાયાતણી પલટ સાધત ઉચ્ચ ઓળે. ૩૬

ઓમાંગથી તિમિર જેમ સરે પ્રભાતે
 કે કે સર્વા દલ શહો જુગના જુનેરા,
 શ્રદ્ધા વમ્પી અગળના બળવાન હુંચે
 સામર્થ્ય દીપ્તિ ગુણ ગૌરવ સ્વપ્ન કાળે ૩૭

એ નૃતનોદિત પ્રસન્ન ઉષઃસમે આ
 ખીલત પુષ્પ મધુરાં કંઈ નારીબાળે,
 દંડે અને મુરલિએ લમતી અનેરી
 શોભાવતી ભરતભાગ્યની ભવ્ય આધા. ૩૮

એવંત સ્વપ્ન મધુરોજ્જ્વલ ભાવિકેરાં
 દેતી કરી સકલ જીવન બગૃતિનો
 મોંઘો મહાનલ પ્રદીપ કરેલ પૃથ્વી-
 માં સ્વર્ગસિદ્ધિ વિધિની અવતારવાને. ૩૯

હોમાગ્નિમાં હવિ થઈ હમતી બુધાવે,
ને ગર્વિણા પુરુષનાં અભિમાન ભંગે,
મંભારની રથલગામ કરે ગ્રહંતી
થે મારથી પુરુષને રહી હોરી અગ્ને.

૪૦

એ મેળ નારીનરનો જનશે નવીન,
લશે મરી પુરુષભતિનું આધિપત્ય,
ધાતાં વિમુક્ત જમની જલવંત શક્તિ
મુક્તિપ્રભાત નહિ દૂર રહે પછી કે.

૪૧

એ સ્વપ્ન સત્ય ઘટનાની દિશે વધે છે,
સૌભાગ્ય વિશ્વતલું નારી જની રહે છે,
એના પ્રફુલ્લ પદ્મોપ પ્રચંડથી હા
પૃથ્વીહૈયે અનેરો નમનસ ભરતો પ્રેમપાનો ચઢે છે. ૪૨

શ્રીમતી વિદ્યાબહેનના જીવન- માંથી સુશીલ શિક્ષણ

ચિન્મયક નંદસંકર મહેતા

વિતસ્થાના કિનારા ઉપર આવેલા મહારાજ ગુજાગસિદ્ધના મહેલમાં રવન-પુ
ત્રહતર આવેલું છે. અમારાં રેકૉર્ડ પાછળ રહી ગયા છે ને અમે હમેશના જ
માસિક પ્રયાણને અંગે શ્રીનગરવાસી છીએ. હવા વર્ષતની વ્યાપી છે; ને તે હવા કે જે વિના
મહિરાપાન મસ્ત બનાવે. આ વાતાવરણના તનમનાટમાં કોણ જોઈતાં જ આવે ! કામ નથી,
એટલે થયું કે આસો બહેન સરોજને વચન આપેલું તે મુજબ શ્રીમતી વિદ્યાબહેનના સમકાલીન
ગુજરાતમાંની સ્ત્રી કેળવણી અને તેના ઉત્તર દિશા શિક્ષિત સ્ત્રીજીવન સાથે કાંઈક મુકાબલો,
એ વિષય ઉપર લેખ લખી નાખું. પટ્ટાવાગાને કહ્યું કે જરૂરી કામ વગર અંદર કોમને
આવવા ન દે. એરડો મોટો ને મેષીયર માશેની સીલિંગવાળો, પુરાણ સરમરણો તામ્ર
કરે એવો છે. દીવાલ ઉપર બેએક ગુજરાતીમાં લખેલા શબ્દો યાદ દેવડાવે છે કે મહારાજ
લરિસિદ્ધનું પહેલું લગ્ન રાજકોટ તરફ થયેલું ને ત્રીજું ધરમપુર. તરત મનનાં ઘોડાં પ્રયત્ન
વેગે ગુજરાત તરફ તારી.

ઈ. ૧૯૦૨માં મુજાણના પ્રાર્થના સમાજમાં એક બેસલો છે. ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરકર
પ્રમુખપદધાને છે, અને બહેનો વિદ્યાબહેન ને શારદાબહેનને પહેલા ગુજરાતી ઍન્જલિકેટ તરીકે
માનપત્ર મળે છે. એ વ્યવસાયમાં નું સીનિયર બી.એ. નો વિદ્યાર્થી પણ ખૂબ યુધાએસો
છું. તેને આગ ૩૩ વર્ષ થઈ ગયા. આ બે બહેનો pioneers હતી. જે રસ્તે ચાલ્યા ગયાં
તે જ સારો માર્ગ. મહાજનો યેન મતઃ સ પંથઃ તેમણે સી પ્રજાસી પારી ! આનો ચિતાર, ખીજા
પ્રાંતમાં શિક્ષિત સ્ત્રીઓએ કેવી રીતે માર્ગ દર્શાવ્યો તેના મુકાબલાથી જ તાદ્ય આવી શકે.

હં એક કિસ્સો સંબળાવું. જાળીયા આર્યસમાજના નેતા અને સંસારસુધારક
રાયનવાજકનાં ધર્મપત્ની સ્ત્રીજીવનના ઉત્કર્ષને અંગે તત્પર રહેતાં. ઇ. ૧૯૦૭ લગભગ

જાગ્યામાં એક મીઠિંગ ઝીઝોના ઉત્કર્ષ મળ્યે બરાએવી. પોને એક સુશિક્ષિત બગાળણ પામે બેઠેલા 'ન તે બોલે, ન માનથી બોલાય' હુ તો ગભગમ્ ગમ્. બહેન, તમે કોણ છો? એમ મારાથી પુછાઇ ગયું. મારે દિલ્હીનાનીમા મુકાએલા પ્રશ્નો ઉત્તર અગ્રેજીમાં આપાયો. પરંપર જાણીતી વ્યક્તિની પિછાન કઠાવવાની સામગ્રીને અભાવે તે બધ બોલવા તત્પર ન હતી. મારો ખરો ન્વભાવ, એટલે ઉદ્ભવ જળાનામા નેં તો કર્યું, 'તાલીમકા દલી નનીમ્ હો તો વોદ તાલીમ આપ દી બગારી યોગોકો મુખારક' પુગાર્યા છવનમા નવો સોન ભાળ્યો ને તેનો અટત પ્રજ્ઞાન એવી વયે થઇ આથી અયુક્ત પ્રાત ઉપર આધાન થયો ને સ્ત્રીએને કોલેજએટ શિક્ષણ આપવામા કઇક રૂકાવટ થએલી. જે ભણવાથી આની વ્યુત્કાતિ દષ્ટિમિદુમા આવી જાય તો દિલ્હો મમાજ, જેને સ્ત્રીએ જાળવી રહી છે તેમા ઉત્કાતિ આવી જાય, તેની કાયાપવટ થઇ જાય, ને પરિભ્રામ શુ આવે તે પ્રભુ જાણે. આ વાનાવરણથી નિગશ થએલા દિદી કોએમના-નેતા પરિત મનમોહન માધવીજી બ્યારે સુન્તની ફ્રેચ ગાર્ડનની 'જુના પેગ્ગર' કોએમમા આવ્યા ત્યારે તેમણે અદ્ભુત અનુભવ જોયો. શિક્ષણ માથે સુશીલતા પાશ્વિમાત્ર મરકાગ માથે આર્થત્વનો ઝાઝપણ પામ લેયો નહિ આવી જે ગુર્જર મહિલાએ એમણે જોઇ તેથી તો પોતે દિલ્હી જાવી ગયા. ગ્રવ, મોતીલાલજી જેઓ પોતે પુરા વિવાયતી હતા તેમના ઉપર પણ આ ગુર્જરાતીઓનું મનભાવપણ, દરેકપણ મએટ મોટું બનેએ મને આ વિષય ઉપર વાતો કરેલી ને મોતીલાલજીને નો ગુજનતથી પોતાના નમીરા માટે નાગર કન્યા વાવવાનું પણ પડ મન દિલ્હી.

આજે જે સુશિક્ષિત સ્ત્રીની આવી જીવનપ્રણાલી બધાં છે તેનો પાયો વિદ્યાબહેને જ નાખ્યો. તેની ઉમરછાનુ ગણુન તેમણે જ કર્યું.

શ્રી વિદ્યાબહેન અમલથી જ ધીરા, શાણા, આગ્રહી, કુશામ્બુદ્ધિના. મારી માતામણી માટે મારી માતા, જે જોડકણુ ગાતી તે મને એમને માટે ધાણીવાર યાદ આવતું.

વિદ્યાબહેન ધીગં ને બુદ્ધિ શાણી,

નર્મ્મ જાણે પોપ માસનું પાણી

જવણી લીધાથી તેઓ ન જાકાયા કે ન આવી એમનામાં ઝામટ ૧૯૦૧ની માવમા ખીટના દમગમઃ બગવામા ગ્રવ ગમણુઆમ્ રહેતા હુ રા વિરમિત્ર તથા બને વિદુષી બહેનો અજુઆમ્ પામે 'કાવ્યપ્રકાશ' મગજળા. બ્યારે ગ્રવ અગાધર ને બીજા ગ્રમગાત્રના પુસ્તકોનો નિર્મોહ રમણુઆમ્ કરતા હોય ને વેળા વિદ્યાબહેનની એક નાની દાકરી ન્વપત

કરતી કંઈએ આરંભતી, મારા ઉત્કટ સ્વભાવ પ્રમાણે તો હું તેને નોકર સાથે આગને છેડે મોકલતી દેત; પણ વિદ્યાબહેન તો શાંત, ધીર, ન કોટે, દાસ્તી નીચે જિતરે ને આગકને સમજાવે. તે દરમિયાન રસના રેલાઓ વહી જાય, ભણવાનું પડે. પાછું આવે ત્યારે હું કહેતો 'તમારી શાંતિ અદ્ભુત છે' ત્યારે જવાબ દેતા 'આગક શું સમજે? ભણવાનું તો છે જ.' એમણે ભણતરની ખાતર પોતાનું જીવન કે જિગતી સંતતિનું જીવન જગાવ્યું કદંશ ન કર્યું. કોઈ વર્ષ પરીક્ષામાં ન બેસાતું તો ખોજે વર્ષે બેસતા. જેમ છોકરાં વધતાં ગયા તેમ તેમનાં પડતરની પાથરી પણ વધતી ગઈ.

એ જમાનામાં ભણવાનું સહેલું ન હતું. છોકરાઓ સાથે છોકરીઓને ભણવું પડતું. વસંત ઋતુ જેવી વસંત ઋતુ, અમદાવાદમાં પ્રકરી ગટે એવી મહાત્મની હતી, છોકરાઓ એક ક્લાસમાંથી જીમ ક્લાસમાં જતા હતા. મોટી ગડેનને તડકાથી ત્રાસિત થએલાં જોઈને એક છોકરા, જેનું કૌટુંબિક જીવન એજલબિહાજને લીધે સ્ત્રીસંસારની મીઠી લહરીથી વસિત હતું, તેનાથી શાકુન્તલામનો નીચેનો શ્લોક લલકારાઈ ગયો:

કિંશીકરે: ક્ષમવિનોદિજિસદ્વાતં
સંચાલયામિ નલિનીદલતાલવન્તં
અંકિ નિખાવક રમંઠ ગથામુચ્ચંતે
સંવાહયામિ ચરણાનુ પદનાભાં ॥

પણ એમણે તો હંડા પાણીના માટલાની માફક આત્મ્યા કર્યું. મુખ ઉપર રંગ પણ ન ગદલાયો. તેમની જોડે એક તરકડા દવલાવનો મિત્ર ચાલતો હતો. તેમણે તે ગામડીઆ માહિઆને ખોખરો કર્યો. Co-educationની પ્રવાહી જારી રહી ને આજ પણ જે સુસ્વસ્તના સ્ત્રીપુરુષના જીવનનું અધારણ છે તે એ સમયની સ્ત્રીઓના આ મહત્ત્વપણાને લીધે જ. તેમના ફરજપણાને લીધે જ. એને તેમણે જે નિયમ અંધેશો કે સ્ત્રીત્વ જાગવી રાખી પુરુષ સમાજમંથી જીવુ નહિ તેથી જ તે રહ્યો છે. આજ તો inferiority કે superiority complex આત્મ્યા વિના રહે નહિ. મદાન કવિ ગ્રેષ્ઠએ કહ્યું છે:

Es bildet ein Talent in der stille;

Ein Charakter in der der stroeme der welt.

One builds up Talent in quiet life; but character is built up in tumultuous rough & tumble of life.

બા ન્યાયે ગુજરાતના શિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો સાથે મધ્યમ તેમજ હરેનપણ મચો
પણ કદમ્બ માદસ, પ્રત્યેક ચક્રિતનું પર પગ અનન્યન આ મમાજના ઉત્તરના નીજ
એ રાધાયા આ ઉત્તર ચરમાય રેથેન તોજ, મમાએના ચોગર્ન કોતેજ નીજ સ્ત્રીની
અનગ સમ્યામા શિક્ષણ લેનાથી આગતુ નથી ત્યા હોગિયાગ વિદુષી તૈયાર થઈ શક
છામામ મનુ ઝોકિંગો પણ લજ્જામણિ માફ પાગમના અમધમા આવતા મમાધ મધ
મ મદિદાર્ધ મધ

બીજી રાત ધ્યાનમા ગમ્મવાની તે એ કં કે વિદ્યાપ્રહેને એ પોતાપણ જાગવી
ગમ્મવાથી બુ મારો મિક્કો રોમાઓ છોરાને આપ નો નમાનામા આરી પણ તથી
માત્ર એના દગ મિજેન મીધ થયા એની તજન માયા પન ન થઈ મર્મ જેવી નમામા
કે પજનમા થઈ પોતાની ભાસનું માલન પોતાજ ગરી રત્યુ તા દત્ત પેરે અગ્રેહમા મિના
ક જેથમા નરનમ્યા ન લખાઈ આથી નધની જતી અમિના તે છુગીજનામ ચક્રિતમા
જ તોરામા ન આરતી પણ મામાન લગ્ની જ આરી અને તેનું મુ મ્મ કારણ મિલિત
રેને પોતાપણ જાગવી ગમ્મત પોતાની ગુજર મિરાને તે નામી ત્યા તેથી જ નામી
ગ્રેહીમ્મ ગી પણ ઉત્તર, પ તુ મ મને ગેનમેરીય ગમાદ ગ્યોતો ૧ એ પગ્યુ રીતભાન
મારી મ્મ ?' તે તે અપરજન દિનમુદ્રાએ મ્મુ *Fragen Sie die Edlen Frauen*
an Ask the dignified house lady

ગુજરાતના પુરોના મોનવા આનમા જે નમ્મરીપણુ ઇ બો અમ્મી નતાની
અભનના કે તે આ મમામથી જ આપગી નીએએ ગુજરાતી ભાસ મારી માથરી
નખા કે એક વેગા અમારે થે એક નુભાપીયા મિરિનિયન જમરા માન્યા તેમજે માર્ગ
ધર્મપત્નીને પૂછ્યુ તમે મ્મ ભાસ મોલો છો ? તમારી મધ ભાસ છે ? તમે મ્મુ 'અન તત
આમારી ભાસ ગુજરાતી ને તે જ ભાસ દારા અમે થ મા રાતનીત મીએ છીએ'
I am not so sure of the people in the UP talking in their own
language or of being certain what their own language is

માદ માનવુ કે પામિમાત્મ કેગ્મીતો પ્રપાત અન ન થો તે પાપગી ક્યારીમા
વર્ધી ગમ્મ નજે હનમ્મ જરને મિનાતઓ ધોઈ ન નામ્યા તેનું મુખ્ય મ મ્મ અમા ૧
પડેના વિદુષી વિદ્યાપ્રહેનનું વિદ્યાર્થીન ઉત્તરના દ ૧ બી થઈ છ પ ૧ ત ઉકાનિ ગે
રિમ્મ માપાપન નેવામ આગતી નથી આ માથ મ્મવામ મોન ૧ ૫૧૩ થયા છે જે મારે

કેટલાક સામાજિક સુધારકો વિરોધી છે. પણ તમે એક પગલું લેવા કહો. ને તેને સાથે લાગ્યા બીજા ફેરફાર સાથે ન આવે એ અશક્ય. હાદિગના શબ્દમાં:

દરમિયાને કારે-દયાં તખ્તા બદલ કદમ

ગાઝ મી ગોઝ કે દામન તર મકુન હુશિયાર ગારા.

નદીને પાર કરવા સાફ લાકડાના ટુકડાઓ એકઠા કરી પાર જવા હતું, ને વળી સાથે કહો છો કે અખરદાર રંગેને કપડું બીનું ચતું કદાચ કપડું તો બીનું અહીંતહીં ગાદિલનું થશે જ, પણ નદીને પાર કરી ઉચ્ચ પ્રદેશમાં લાખસ ચવાનું માન ને ગુર્જર સ્ત્રીને ઘટે છે તેની કળ સુઝાવવામાં, તેની ફૂંચી બનાવવામાં શ્રીમતી વિદ્યાબહેનનું વિદ્યાર્થી જીવન હમેશા આંખ સન્મુખ એક કંદિલીયા સરખું રહેશે. ગુજરાતી સ્ત્રીઓનું નાગરિકપણું એમણે ને સ્વયંદત્ત ભગવી રાખ્યું છે તે લાગ્યે જ યંગાળા કે પંખાખનાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ માટે કહી શકાય. 'સમતોલ' તેનું નામ જ વિદ્યાબહેન. જ્યાં લગી શીલ કાયમ રહેશે ત્યાં સગી ગુર્જર સ્ત્રી પૂજ્ય રહેશે. 'શીલ' શિધિલ થયુ પછી તો કલ્હણનું રાજતરંગિણીનું વાક્ય યાદ આવ્યા વિના નથી રહેતું

‘કિંતુયાસિ વિપર્યયં વિગલતે ફીલસ્વ ચિંતામણે:’ ॥

એમનું જીવન, ગુર્જર સ્ત્રીનું આ શીલ ભગવી રાખવામા હમેશા ફજદાથી નીવડે!

વીસમી સદીની શરૂઆતથી તે અત્યાર લગણુમાં ગુજરાતી સ્ત્રીએ કરેલી પ્રગતિ પર એક દષ્ટિપાત

સૌ. હંસાબહેન
મહેતા

અનેક દેશોની મગ્ગામણીમાં લાગે છે કે દરુ આપણે વણુ પગન છીએ પીન દેશો વધારે દરેક આગતમાં આગળ વધે છે ત્યારે આપણે દરુ ત્યાના ત્યા જ છીએ. દિવને આગળ વધરા માટે પુનઃજીવ અવકાશ છે એની ભાગ્યે જ કોઈ ના પાડી શકે. દાખ છે એના રંગના એની પ્રગતિનો વેગ અનેકગણો વધારે હોવો જોઈએ એ પણ નિશક છે. તે જતા આપણે તદ્દન જ ધિર જાળા છીએ એ વાત પણ ખરી નથી આપણે ગાડાને વેગે પણ આગળ તો વધીએ છીએ. આપણે કેટલા આગળ વધ્યા છીએ એનો ખ્યાલ જોઈશા ત્રીમપાત્રીમ જ્યાં તરક દષ્ટિપાત કર્યો જ આવે. આ ચેખમાં આખા દિવની પ્રગતિનો મવાય લીધો નથી, પરંતુ ગુજરાત અને તેમાં પણ ગુજરાતી સ્ત્રી કેટલી આગળ વધી છે એ જ જતાવવાનો પ્રયત્ન હોય છે. કાણકે સ્ત્રીની પ્રગતિથી દેશની પ્રગતિનું માપ કાઢવું શક્ય છે.

પહેલુ તો દેશરાણીનું જ ક્ષેત્ર વહીએ અક્ષ-સ્થાનની માગનમાં આપણો દેશ અતિમથ પડાત છે. ૧૯૩૧ના અદાજપત્ર પ્રમાણે આખા દેશમાં મત્તર દરેક સ્ત્રીઓ છે. એમાંથી લગભગ આડી એકતાવીમ વાખ સ્ત્રીઓ અક્ષરજ્ઞાન પામેલી છે. મુલાકા અને પશ્ચિમનાં મંથાનો વહીએ તો ત્રણ વાખ જોતેર દમરને આશરે જોઓ અક્ષરજ્ઞાન પામેલી છે. વડોદરાનું પ્રમાણ આખા દેશની ૧૫૫૦મા માક ગણાય છે. અક્ષરજ્ઞાન આ દરેકે તો કેમીન, નાવણંદાર અને કુર્ગ પડી વડોદરા આવે વડોદરાની વન્તી એટલે મોટે ભાગે ગુજરાતી વન્તી વડોદરામાં કેનાં પાત્રીમ વર્તેલી કરજિયાન કેજવળી આવે છે. એટલે જો વડોદરાનું પ્રમાણ પણ આટલું જ હોય તો બ્રિટિશ ગુજરાતનું પ્રમાણ એથી ચે પનરતુ હોવું જોઈએ. ૧૯૦૧ની સાવથી ૧૯૩૧ની માવ વગીમાં સ્ત્રીજગતીનું પ્રમાણ કેટલું વધ્યું છે તે નીચેના આકાર પચી મમજો

૬૨ હજારે સ્ત્રીઓનું અક્ષરજ્ઞાન પ્રમાણ

	હમર ૧૦ અને ૧૦ની		હમર ૧૫ અને ૨૦ની		હમર ૨૦ની ઉપરની	
	હપરની સ્ત્રીઓ		વચ્ચેની સ્ત્રીઓ		સ્ત્રીઓ	
	૧૯૦૧	૧૯૩૧	૧૯૦૧	૧૯૩૧	૧૯૦૧	૧૯૩૧
આખા હિંદમાં	૯	૩૧	૧૪	૪૪	૮	૨૮
મુંબાઈ હવાકી	૧૧	૩૦	૧૬	૪૬	૬	૨૭
વડોદરા રાજ્ય	૬	૮૦	૧૩	૧૮૭	૭	૫૫
પશ્ચિમ હિંદ સંસ્થાનો	■	૪૫	૦	૧૬	૦	૩૬

આ આકૃષ્ટ પરથી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જરાપણ વધ્યું છે એમ લાગે તો એ વધારે ખરેખરે તો શહેરોને લીધે જ છે. ગામડાં કરતાં શહેરની સ્ત્રીઓને કેળવણી લેવા માટે સગવડ વધારે મળે છે એટલે કેળવણીની યાગ્યતામાં શહેરની સ્ત્રીઓએ ગામડાંની સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે પ્રગતિ કરી છે એમાં નવાઈ નથી. નીચેના આકૃષ્ટ પરથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાશે

૧૯૩૧નો આંદાજ

શહેર	વસ્તી	૬૨ હજાર પુરુષો સ્ત્રીનું પ્રમાણ	૬૨ હજારે અક્ષરજ્ઞાન વાળા પુરુષો	૬૨ હજારે અક્ષરજ્ઞાન વાળી સ્ત્રીઓ
મુંબાઈ	૧,૧૬૧,૩૮૩	૫૫૪	૨૬૧	૧૫૩
વડોદરા	૧૧૨,૮૬૦	૭૬૬	૪૬૬	૧૮૪

ગુજરાતનાં બીજા શહેરોના આકૃષ્ટ આકૃષ્ટ મળ્યા નથી, કારણકે સેનસસ ગરોબો લેવાયું નહોતું; પરંતુ આ બંને શહેરોના આકૃષ્ટ પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે શહેરમાં સ્ત્રીઓએ પ્રમાણમાં ઊંચ પ્રગતિ કરી છે, ત્યારે ગામડાંની સ્ત્રીઓ હજી ઘણી જ પછાત છે. ગામડાંની એ ભયંકર નિરક્ષરતાને લીધે, શહેર ગમે તેટલી પ્રગતિ કરશે તોપણ રેશની પ્રગતિનું પ્રમાણ એણે જ રહેવાનું.

ત્યાં અક્ષરજ્ઞાનનાં જ માંમાં છે ત્યાં હિન્દુ કેળવણી પણ નામની જ હોઈ શકે. જરાતર પણ આ દિશામાં સ્ત્રીઓએ આગેકદમ કરી હોય તો તે શહેરની જ સ્ત્રીઓએ. શ્રી વિદ્યાજીવન તથા શ્રી શારદાજીવન એ ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીઓમાં પ્રથમ ઍન્સાયક્લેડ છે. ૧૯૦૧ની સાલમાં એમણે આ પદવી લીધી. ત્યાર બાદ અનેક વર્ષોના ત્રાણ પછી બીજા ગુજરાતી બહેનો ઍન્સાયક્લેડ ચણ. છેલ્લાં ૨૨ વર્ષમાં તો મંખ્યા વધી છે અને ૬૨ સાલ એતણ, એતણ ગુજરાતી બહેનોનાં નામ કનેડમંદ વિદ્યાર્થીઓની યાદીમાં વંચીએ છીએ.

આ ઉચ્ચ શિક્ષણને પશ્ચિમે મામાર્જિક નિયારોમા જે રરફરો થયા છે તેની અમર પણ મુખ્યત્વે આપણે શહેરોમા જ નોંધએ ડીએ. નખના તરીકે બાળનમો મનાન લગએ ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેરી પ્રમોમા અને તે પણ શરૂમા માળનમ તગભગ નીમળી ન ગયા છે પરંતુ ગામડાઓમા તથા શહેરોમા જના જનમ અનાનનાએ નુ ધા યુ છે ત્યાં તો આ રિનાજન દુષ્ટ દષ્ટિગોચર થાય છે આખા પ્રાતમા અજ્ઞાનતાનુ પ્રમાણ મોટુ છે, એને આખા પ્રાતમાથી તો બાળનમ નષ્ટ થયા છે એમ હી શકાય નહિ નડોદરા રાજ્યના અકડા પરથી આ દુષ્ટ રિનાજન નેર મનુ છે તે મમ નમે

દર હમ્મરે પરણેના માળમનુ પ્રમાણ

વર્ષ	ઉમર ૦ ૧		ઉમર ૧ ૧૦		ઉમર ૧૦ ૧૫	
	છોકરા	છોકરી	છોકરા	છોકરી	છોકરા	છોકરી
૧૯૦૧	૧૪	૦૬	૬૪	૧૫૪	૨૪૧	૪૮૧
૧૯૧૧	૩	૮૩	૧૧૧	૧૮૮	૧૦૬	૫૧૧
૧૯૨૧	૮	૧૧	૧૦	૧૧૨	૧૮૧	૪૪૧
૧૯૩૧	૪	૧૦	૭	૧૦૭	૧૮૨	૪૧૨

નડોદરા રાજ્યમા ૧૯૦૪મા બાળનમ પ્રતિમધનો ૧૫૧ નામુ પચો આ ખ દા મુધારીને ૧૮૦૮મ આ ર્શની અવર ડોમ ૧ ડોમરીનુ નમ મેક ગણવામા આ યુ ગ આતમા મધદાનો અમન દીના હતો તે પણ વધારે મમ કયો હતા બાળનમમા નેધએ તેનો સુધરો દુષ્ટ સુધી થઈ શક્યો નથી, તે મિગિશ ગુજરાત મે જ્યા શારદા એમ ૧૯૦૦મા લામુ પચો ત્યાની મ્થિતિ મરી હમે તેનો ખ્યાન આરી શરશે શારદા એમને વધારે મમ બનાની ગ ૧૫ તો જ આ પાપનો અન આવે ત્યા નમી તો તોડોના પોનાના જ નનામુ ઉપર આધાર નખવો પો જ્યા શિક્ષિત લોમનુ પ્રમાણ એકુ હોય ત્ય આ માળમા જનદી સુધારો ન થાય એ ન્રાખાવિ છે

ગુજરાતની ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેરી ડીઓ અવરમનીય નમમા પણ માનતી થઇ છે કે ના થો ૧ ર્શમા ન્યાત ધાનમા રોગી વ્યવહાર નો મુ થઈ ગયો છે પણ મેગી થનાર નેધએ તે પ્રમાણુમ જ નથી નેએ દૂગ હાયા અવરમનીય નમો થાય છે અો એ શિક્ષિત ડીઓને જ આખાગી ૮

વડોદરા સમસ્ત બ્રિટિશ હિંદ કરતાં મહામજ્જીધારામાં આગળ વધ્યું છે. હિંદુ વ્રતમાં છટાછંડનો કાયદો પણ વડોદરા રાજ્ય તરફથી પસાર કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતની કેટલીક કોમોમાં તો આ રિવાજ હમેશાં જ હતો, પરંતુ ઉચ્ચ ગણતરી કોમોમાં લગ્ન રૂઢ કરી શકાતાં નહોતાં,—ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણના મંત્રકાર પામેલી બીજી કોમોમાં. વડોદરાના કાયદાથી આ છટ દરેક કોમને મળશે. અત્યાર મુધી એ કાયદાનો લાભ કેવળ ગુજરાતી બહેને ઉઠાવ્યો હોય એવું મણુવામાં આવ્યું નથી.

વિધવાવિવાહનું પ્રમાણ પણ એકંદરે ઓછું જ છે. જોકે થોડાં વર્ગો પહેલાં જેટલું વિધવાવિવાહનું સ્વરૂપ લયાનક ગણાતું, એટલું લયાનક તે હવે રહ્યું નથી. તોપણ બ્રાહ્મણ, વાણીયા એટલે શિક્ષિત વર્ગમાં હજીપણ વિધવાવિવાહ સામે વિરોધ છે વડોદરા રાજ્યના નીચેના આંકડા ઉપરથી એ સમજાશે:

વિધવા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ

સ્થાતિ	૧૯૨૨	૧૯૨૨
	૧૭-૨૩	૨૪-૪૩
૧ જે સ્થાતિમાં વિધવા વિવાહનો રિવાજ નથી		
બ્રાહ્મણ	૬૦	૩૦૩
વાણીયા	૪૮	૨૮૪
૨ જે સ્થાતિમાં રિવાજ છે		
લેકડા પાટીદાર	૫૮	૧૬૧
હડવા પાટીદાર	૪૮	૧૭૪
મુતાર	૧૭	૧૬૫
હુદા	૧૨	૧૮૮
૩ નીચી કોમોમાં		
બંની	૨૭	૧૩૨
વાણુદર	૧૫	૧૨૨

વિધવાવિવાહનું પ્રમાણ વધ્યું નથી તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. આજે પણ પચાસ વર્ષના યુગીઓ જે સીટ વાર પડ્યાના નીકળ્યા હોય તો એ તે પંદર વર્ષની કુમારિકાને પડ્યાનાનું પર્ણદ કરે છે! પોતાની સરખા ઉમરની વિધવા માથે તે કેમ નથી પડ્યાના એ જ નવાઈ જેવું છે! એનું કારણ વ્રતમાવના દણુ બદલાક નથી તે જ છે. પુરુષને એન વ્રત એટલે કાયદેસર

પોતાની પશુવ્રતિ મતોપરાન્તુ માધન એમને સ્ત્રી પોતાનાથી અતિગથ નાની દેાય તોપણ એ સુદ્ધા પશુને ત્યા વગી એની વ્રતિ મતોપરાય ત્યા વગી વાચા હોતો નથી. વમ એ મહાચાર જે અને સ્ત્રી એ જીવનમખી કે એ ભાનના જ્યારે આપમે ત્યારે જ કાચ પોતાને લાયક ઉમરની કુમારિકા નહિ મજે તો વિધવા સ્ત્રીને પગ્ણુસાનુ પુરપોને સુઝમે સ્વામિકથ તેમજ વનવિકથ જેના કુરિસાને પણ દત્ત અજાન ગુન્ગાનમા દષ્ટિ ગોચર થાય છે આશ્વજન અટકને અને સ્ત્રીકુમરણીનાં પ્રગતિ થમે નો આ વગેરો એની મેજે જશે આ અનિષ્ટને નામ કરવા માટે કુમરણીની ન જડડ ૭

હવે આર્થિક દષ્ટિએ ગુજરાતની સ્ત્રીએ સી પ્રગતિ સી છે તે નવાસીએ સિદ્ધુ સ્ત્રીને નાનમામા ડઈ જ દક્ષ નથી એમ કહીએ તો ચારે આ ગિયતિ સ્થિતિશ દિંદ અને બીજા દેસી મગધાનોમા આજે પણ છે પરંતુ વડોદરા ગામમા સારાના વામથી સીના દક્ષ રધ્યા કે વડોદરા ગામ એમને ગુજરાતનો મોમે ભાગ, એટલે આ નિશામા ગુજરાતની સ્ત્રીના દક્ષ રધ્યા છે તે ઉપરાત એગિયન મેરેજ એક્ટથી પગ્ણુનાર સ્ત્રી પોતાના ધણીની નામ અને છે, એમને જ્યા આના નમો થાય છે ત્યા પણ એની મેજે જ સ્ત્રીના દક્ષ રધ્યા કે

આ તો વારમાની નાન ધર્મ પાતાની મેજે અતન કમાણી કરનાર સ્ત્રીની ગિયતિ તપાસીએ સ્ત્રી પોતાની મેજે રગી ખાધ એ લાનના ઉચ્ચ ભોમા તો આ મહાની શક્યાતમા તો હતી જ નહિ એને તો હમેશા પનાનમથી થને જ ન્હાન નાનપણમા એને માપ ઉપર, મોટપમે ધણી ઉપર અને ધરપણમા પુત્ર ઉત્ત આધાર રાખનાનો નાનપણમા વિધવા થાય તો મગાનલાનાની ઓગિયાગી થમને રહે રગર પગારનો નોખર જેની સામરામા કે પિયરમ મદારૈનડ કરે, પણ મતે ગયાની તો નાન જ નહિ આની ગિયતિ ગુજરાતમા હતી અને હજુપણ મો ભાગે છે એમને આર્થિક દષ્ટિએ ઉચ્ચ નામની સ્ત્રીઓની ગિયતિ અન્ય કોમોની સ્ત્રીઓ મન કિતગની ગણાય ૧૮૧૧ની માનમ દર હતા પુરુષે ચાગમે ને એકત્રીમ સ્ત્રીઓ કામ કરતી, ૧૮૨૧મા આ મખ્યા ધર્મને તણુમે જનુ થઈ અને ૧૮૩૧મા માન અતન કમાણી મનાર સ્ત્રીઓની મખ્યા તણુમે સુમાળીમ થઇ આ આડા વડોદરાના વખીપતક ઉપરથી કે પગુ એ પગથી મમન ગુજરાતનો ખ્યાન આની શકે ૧૮૩૧મા જે સ્ત્રીઆ મેઇના લાય નમે રહીને મામ કરતી તેની મખ્યા પણ ગણીએ તો એકદરે તણુમે સુમાળીમને મદને ઓમ થાય આ કામ વગારી સ્ત્રીઓમાથી નીચેના આજા ઉપરથી તણુમે ઉચ્ચકોમની સ્ત્રીઓની મખ્યા કેટલી ઓડી ૮

વીસમી સદીમાં ગુજરાતી સ્ત્રીની પ્રગતિ

સ્રાતિ	દર હજાર પુરુષે કામ કરનાર સ્ત્રીઓ	જ્ઞાતિ	દર હજાર પુરુષે કામ કરનાર સ્ત્રીઓ
૧ પાણિયા	૧૧૬	૬ વાઘરી	૭૬૬
૨ હાલિયા	૨૦૬	૭ કાકરડા	૭૫૦
૩ થાલિયા	૨૧૬	૮ ચાધરા	૬૦૩
૪ લેકુઆ પાસીદાર	૩૩૫	૯ પલ્લકર	૬૪૪
૫ રજપુત	૪૧૬		

ઉચ્ચ ક્ષેત્રની સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે શિક્ષિકાનો ક્ષેત્ર કરે છે. એ શિક્ષિકાઓની સંખ્યા આપમા મુખ્યત્વે મિત્રિકા મારે (દિલી રાજ્યો બાદ કરતાં) ૧૯૩૮-૩૯ના હેવાલ પરથી જ હજાર આંકે ને બોતેર આવે છે. એમાંથી ગુજરાતી શિક્ષિકાની સંખ્યા ક્રેટલી દશે તેનો ત્રાયક ખ્યાલ કરશે. ખાનગી શિક્ષણ આપતી સ્ત્રીઓનો આમા સમાવેશ કર્યો નથી, પરંતુ એ સંખ્યા પણ નજવી જ હશે.

શિક્ષિકા પછી બીજો નંબર આવે એવો ક્ષેત્ર કદાચ નર્મનો દશે. ગુજરાતની ઉચ્ચ ક્ષેત્રની સ્ત્રીઓ એ કામ કરે એ આ સદીની શરૂઆતમાં તો રવખામાં પણ કદાચ નહિ હોય. પડોદરા રાજ્ય તરફથી એવી સ્ત્રીઓ નર્મનું કામ શીખે તેને મારે યોજના ધરાધ ત્યારથી સ્ત્રીઓએ આ કામની શરૂઆત મારા પ્રમાણમાં કરી. આજે જનમનગર જેવા રેલેટમાં પણ ગુજરાતી સ્ત્રીઓએ આ કામ સારી સખ્યામાં ઉપાડી લીધું છે. દામપિરદ કે એવી જનતા કારકની ધંધામાં દછ ગુજરાતી સ્ત્રીએ પ્રવેશ કર્યો હોય એવું જનધમાં નથી.

સ્ત્રી-દાકારો ને સ્ત્રી-ચક્રોતો પણ એકાદ બે નજરે પડે છે. તે ઉપરાત લલિનકળા લક્રએ. આ ક્ષેત્ર એક રીતે તો સ્ત્રીનું જ મણાવું બેધએ; પરંતુ એમાં પણ ગુજરાતી સ્ત્રીની સંખ્યા નહિ જેવી જ છે. સ્ત્રી-ચિત્રકારો કે સ્ત્રી-શિક્ષીઓ દછ કળા-લિતિજ ઉપર રાકિમાં જ દે છે. એકંદરે ક્યાનું ક્ષેત્ર ગુજરાતી સ્ત્રીઓથી અખખાએલું છે.

સાલિયકેત્રમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા છેલ્લાં યોગ વર્ષમાં સારી વધી છે. પરંતુ આર્થિક દબિએ જ આ જુલંબુદાં ક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ તો માલિયકેત્રમાં જવલે જ કોઈકે પોતાના નિર્વાહ પૂરતું મે મેળવી શકતું હોય!

વ્યાપારી ધંધામાં કે એને લાગતાવળગતા બીજા ધંધામાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓ ખાસ પ્રમાણમાં મદદ દેલ એ જખુ નથી.

અન્ય ડોમોની ગૃહેનો મોટે ભાગે જે કામ કરે છે તે ખેતીનું, કે કાતવા તથા વણવાનું, ટોપલીઓ બનાવવાનું, માટલાં વગેરે માટીના વાનણુ બનાવવાનું, ચોખા ખાડવાનું, દગ્ગનું, માફસૂરીનું, ખાનગી નોકર તરીકું કે મજૂરનું. ૧૯૨૨ની માવના આકાશ માથે મરખાવના આ રીતે કર્માર્થખાનાર સ્ત્રીઓની મખ્યામાં પણું જેવા સ્વર્ગમા વધારે થયો છે.

ગજપ્રકરણમા પણ સ્ત્રીઓના અધિકાર વધ્યા છે. પુરુષના જેટલો જ સ્ત્રીઓને અધિકાર મળ્યો છે. પરંતુ જ્યાં અગિલિતનું પ્રમાણુ મોટું હોય ત્યાં રાજકીય જગતિ ને નજકારણની મમજ ઓછી જ હોય. છેલ્લી રાજકીય જગવળમા ગુજરાતી સ્ત્રીઓએ ખૂબ જ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો એ વાત માથી, પરંતુ એમાંથી જુજ ગહેનો એ જ ગજકારણમા મમગ્ને ભાગ લીધો દશે.

જાહેર ડવનમા પણ વાગે કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓએ છેલ્લા ત્રીમ પાત્રીમ વર્ષમા આગમપડનો ભાગ લેવા માડ્યો છે, પરંતુ આમા પણ જે ગામીમાંડિ ગિલિત સ્ત્રીઓ છે અને તે પણ ગહેરોમાં, એ જ પોતાની જવાબદારી મમજ જાહેર ડવનમાં ભાગ લે છે. સ્ત્રીઓના મોટા પ્રમાણુને તા હડ પણ એમ કાગે છે કે ધરની ચાર દીવાય એ જ સ્ત્રીનું ક્ષેત્ર છે.

આ નદીની ગઝવાતથી મંડીને અત્યાજ જગણુમા ગુજરાતી સ્ત્રીએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે એનો આછો ખ્યાય આ બેખ હિપરથી આવી ગકમે. જે કદ પ્રગતિ થઇ છે તે મોટે ભાગે ગહેરની સ્ત્રીની જ. ગામડાઓની વન્તી ગહેરની વન્તી કરતા અનેડગાળી વધારે છે. રેશની લગભગ નેવુ દકા વન્તી ગામડાંમા છે એ ખ્યાનમા નખાઓ નો ગુજરાતી સ્ત્રીમાં જે દિવસે જગતિ આવશે, જે દિવસે એ ગિલિત થશે, જે દિવસે એને પોતાની ગિયિતનું ખડ ભાન આવશે તે દિવસથી જ ગુજરાતની સ્ત્રી-પ્રગતિનો વેગ પૂર નેમમા વહેશે એ નિમશય છે.

ગુજરાતી સ્ત્રીજીવન

દી. બ.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

હલના ગુજરાતી સ્ત્રીજીવન રૂપી હીરને બે પહેલ છે: એક ચકચકિત, ખીટી ઝાંખી. ચકચકિત તે હાલના જમાનામાં અપાતી કેળવણીએ મંચારિત કરેલું ભાવનાવાળું જીવન તે: ઝાંખી, તે હાલની કેળવણી બધાં હલુ પહોંચી શકી નથી અને બધાં હલુ જતા જમાનાનું અંધારૂં આસે છે એ અંધકારમય જીવન તે.

ચકચકિત પહેલ આખા સ્ત્રીસમૂહમાંથી માત્ર બે ત્રણ ટકા જ દર્શાવી શકે; બાકી ૯૭-૯૮ ટકા તેા અસક્ષની જે ઝાંખી તે ઝાંખી જ પહેલ રહી છે.

ચકચકાટ આપણે કેળવણીએ. એ કેળવણી તે નિરાશમાં અપાતી પ્રાથમિક કેળવણીથી માંડી અગ્રેજી સ્કૂલ, ડૉલેજ વગેરેમાં અપાતી કેળવણી. કેવું યુનિવર્સિટી અંગે અપાતી કેળવણી: આર્ય સમાજ મારફતે ચાલતી કન્યાશાળાઓમાં અપાતી કેળવણી: મહિલા વિદ્યાલય, વનિતા ત્રિશ્રામ જેવી સંસ્થાઓ મારફતે અપાતી કેળવણી: અમદાવાદમાં હાલમાં રથપાએલા જ્યોતિર્લેખ મારફતે અપાતુ શિક્ષણ. લગિનીમનાળે નારકન થતા પ્રવાસેલ.

આ મંરચાએનો પ્રકાશ હલુ સર્વત્ર પહોંચી શક્યો નથી ગામડાંઓમાં, કરગાઓમાં, નાનાંમોટા શહેરોમાં ઘણે જાગે સ્થિતિ તેા દત્તી તેવી જ રહી છે. સ્ત્રીઓને એ જ મારપીટ, તેમના પ્રાણે એ જ અનાદર. સામુનશુદ્ધ અને અણુમમણુ ધણીના તરફથી એ જ મહેણાટોનાં ચાહુ છે, સેશમાત્ર દેર પડ્યો નથી. એટલે ગુજરાત અને શાહિયાવાડનું સ્ત્રીજીવન તેા દળું તેવું જ દુ:ખમય રહ્યું છે. એ સુધરશે, જ્યારે કેળવણીનો પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાશે ત્યારે; એ સુધરશે, જ્યારે આપણી—એટલે એ સ્ત્રીઓને પરણનાર ધણીઓની—આર્થિક સ્થિતિ સુધરશે ત્યારે; અને એ સ્થિતિ સુધારવા માટે આખા દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવી જોઈએ. રાજકીય અધારણુમાં કેરફાર થવા પર આર્થિક સ્થિતિ સુધરવાનો મુખ્ય આધાર છે.

જે બેચાણ ટકા નીચો આગળ વધી છે તે નીચોના આગળ વધવામાં છેલ્લાં આશીસ પચાસ વર્ષોમાં બહુ ફેર પડી ગયો છે. એ આશીસ-પચાસ વર્ષ ઉપના સુધારાના પ્રતિનિધિ તરીકે લેડી વિદ્યાબહેન અને મૌ. શાન્દાબહેન મહેતા ગણાય. જ્ઞાન, દાન, ગભીર, સાદા; કાંઈક મનો, કરણેકુ દાક્ષી, જોગ્યેકુ માતા એ ગેરિના છેલ્લાં પાંચમાન વચ્ચેના સુધારા જુદા જ ઉપરંગનો છે જેમ જુવાન છોડરાઓને હાવના જમાનાનો પામ લાગ્યો છે, તેમ તેમની જોડે દેશરખી વેતી, તેમની જોડે રાજકીય અને આમાજિક કાર્યોમાં ભાગ લેતી જે જૂન જુવાન બંનેનો છે તેમને પણ એ લાગ્યો છે.

Revolutions generate a spirit of impatience and contempt in the minds of the young everywhere. They have had enough of what in the continent is called—"Gerontocracy"—the rule of the old men

—Dean Inge on Fascism, Times of India 4th July 1935

ડીન ઇન્જના ઉપવા શબ્દો ફેરફારીને આપણી વર્તમાન સ્થિતિને લાગુ પડે છે. જુવાન ભાઈઓ અને બહેનો અને આપણો વર્તમાનકાળ ક્રાંતિનો કાળ છે જુનું આપણને અનિષ્ટ લાગે છે જૂનું છોડવા મળીએ છીએ તબુ મેળવવા પ્રયાસ કરીએ છીએ એ નવું જુનાના પ્રમાણમાં કંટાળે લાભ આપને, લાભદાયી થઈ પડે તે જેમ, તે જેવા-વિચારવા જેટલો અમલ કાઢવાનું જનતુ નથી. કારણ મો અધીર—impatience—મની ગયા છે જૂના પ્રત્યે તિરસ્કાર—contempt—ધિક્કાર આવી ગયો છે અને તેથી નીચો—જુવાન ડોહરીઓ, અનુભવ વિનાની કન્યાઓ આધિજાતી કરીને ન્યાયા નુકાવે છે. ન્યાયના—liberty—અને પ્રાણ—license—વચ્ચેનો સૂર્ય બેઠ પામી ન શકાને લીધે મારેમા નને પાતરી પડે છે તેના દાખલા ફરેશ જાહેર જાણમાં મદાર આપના મહે છે. જના દાનની ગેરવર્તીની એ આજુ, દેશરખીનું એ પાનિયામ, મદારનીનું એ અગ ન્યાયી નહિ થઈ પડે એમ લાગે છે વખત જતા ટોળાઓને પાણી ફરી જતા, કચેરા નીચે ભેગી જાને અને પાણી ચોખ્ખું બની જાને

વિદ્યાબહેન

સૌ. જ્યોત્સ્ના મહેતા

વિદ્યાબહેનના યુવા વિશેની દૃષ્ટિકતમાં તેમનાં સંનાનો જ તેમની પ્રસંગ કરે તે એક રીતે જોતાં ઉચિત નથી; કારણકે પોતાનાં આમજન તો બધાને સારાં જ લાગે. પરંતુ માણસના કેટલાક ગુણ એવા હોય છે કે જે તેનાં કુટુંબીજનો જ નહીં મહે. નિત્ય સંબંધમાં આવનાર પણ બીજા લોકો ને નહીં શકતા નથી. માણસના રવભાવની આમુક બાબુ પરાયાં આગળ દંકાએલી જ રહે છે, જે અજનની આગળ જ ખુલે છે. એ જ કારણથી આવા પ્રસંગે રવજનો નરહથી પણ કંઈ માલિની મળવાની જરૂર છે.

મારાં માતૃશ્રીના આગપાણુ વિશે તો હું કંઈ માલિની આપી શકું જ નહિ. આરતેર વર્ષની ઉમરે એમનું લક્ષ થયું હતું એટલું માત્ર એમના કહેવાથી હું જાણુ છું. તે વખતે એ અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં. નૅટ્રિક પાસ થયા પછી જ્યારે ડૉલેજનો અભ્યાસ કરતા, ત્યારે અમે નાના બાળક હતાં. ધરતી દેખરેખ રાખતી, બાળકોને ઉછેરવાં ને તેની સાથે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાની તૈયારી કરવી, એ બધું સાથે કેવી રીતે થાય તે મારાથી સમજ શકાતું જ નથી. તે તૈયારી પણ એવી કે પરીક્ષામાં કદી નિષ્ફળતા નહીં જ નથી. તે ઉપરાંત બી.એ.ની પરીક્ષામાં સેકન્ડ ક્લાસ મેળવી હતી. મારે પોતાનો વિચાર કંઈ છું ત્યારે લાગે છે કે હું કંઈ કામના હોઉં અથવા નન કોઈ બાળન મારે મૂંચવાએહું હોય ત્યારે જે બાળક આવીને કંઈ માગે અથવા સલાહ પછે તો મેં મનમાં કોઈ આવી જાય છે. બધાં બાળકોની મારફત અમે પણ નાનપણમાં માતાને પમજતા તો હોયજી જ. ઘણી વાર માંદગી પણ આવતી દશે. એવા મંજેગોની સાથે ડૉલેજનો અભ્યાસ એમણે શી રીતે કર્યો દશે ને વિચારતાં અચંબો લાગે છે. બેકે એમનાં માતૃશ્રીની સહાયથી જ એ કામ પાર પડ્યું, તોપણ બાળકોને ઉછેરવાની મુખ્ય જવાબદારી તો માતાને જ માથે હોય છે. હું પોતે તો એક બાળકની સાથે પણ પરીક્ષાની તૈયારી કરી મકું નહિ. અમે તો લક્ષ

વિદ્યાપદેને લાખો રૂપિયાની સુખ્યાવત કરી નથી, કારણકે લાખો રૂપિયાના માસિક એક હદી થયા નથી; પણ અનેક મરીઓને એમણે ગુપ્તદાન આપ્યા છે, અમંચ્ય લોકોને નાનીમોટી નોકરી અપાવી છે અથવા ધમે લગાડ્યા છે, અનેક અનાથ સ્ત્રીઓને ગદદ કરી છે, અનેક વિધવાઓનાં આશુ લૂછ્યા છે. એમણે જેને કોઈ પણ રીતની મદાય કેસી એવાં માનુષ્યોની ગખુના કરવા બેઠીએ તો શાં આવે એવું નથી.

સુશિક્ષિત ગૃહલક્ષ્મી કુટુંબજીવનના તેજથી પ્રજાજીવન દીપાવે છે

નરનાથ કે. દીક્ષિત

‘અણુ પરમાણુ સુધી નેનો ક્ષમણ વિનિષ્ણ ન નિર્મણ’

મનુ મદાગજના સમય પડેલા આ ટેકનો સ્ત્રીવર્ગ સ્વતંત્રતાના મદાયનો મેલો નોંધે છે. અને એમ કંપના કરીએ એ જ્ઞાન-પ્રકાશ વ્યાપક કરવાનું દર્શન નો ને છે. જીવનપાયાના નિર્દિષ્ટ વાગે અનિશ્ચય સ્વતંત્રતાને સમિજાએ કોઈક વાગે ન નિર્દેશનાંતેમ પ્રતિષ્ઠા પણ ઉપનિષદ થયા દશે જ. ત્યારે અનિષ્ટ સમિજામ નજર પડે ત્યારે તે દૂર દેવા માટે પ્રયાસ દેવા જ નોંધે એ મનુ જમવાને જનતાનું ગુણ આધારના દંતુરી ઉપના મળેગોમા ‘જી સ્વાનં યને પાન નથી’ એમ કહ્યું દશે.

ગૃહપાત્ર પ્રકાશનો કાષ્ઠો, નિષ્કમ કે નિમગ માલમની જનતા ઉપર અસ્મિત્વમ આવનાની તાથે બહુશ મૂકે છે. માનવજનનું કલ્યાણ આધારને તાથે આરા નિષ્કમની જરૂર તાથ છે. કાષ્ઠો જનદિનના આધાર તરીકે ન દાય તે ને નમશે છે કાષ્ઠને માટે જનતા નથી પણ જનતાના એવાથે નિષ્કમની આવશ્યકતા મનાકે છે.

મનુ જમવાને ‘ન સ્ત્રી જ્ઞાતસ્ત્ત્વિ’ એમ નીખવ્યું ત્યાર પડી તે નમશે બહુ પાળી વડી ગયું છે એમ જના જીએ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે કદાચે ગુમાવી દો. એમ અમારું માનવ નથી. કનિદાનના એ તે ગુપ્તનિદ કે અદભ્યા, મીના, કીપતી, નામ કે મેંગીએ પોતાની કલ્યાણ પ્રમાણે પોતાનું વર્તન ગમ્યું છે. ગમચદ જેવા અરુદ રી પતિનું કહ્યું ન માનીને સ્ત્રીએ સ્વતંત્રતાનો વધ દગ ને ગમને પ્રિયો. ગમે દ ન દગ સ્ત્રીને મનમની, પણ સ્ત્રીદની આગળ નાખ્યું માલ્ય નિદ અને પતિને મીજરતા પેત પતિનીની મદાગ મથા નિદગ નિદની આજ્ઞાનુમતિ અદભ્યને પણ આવન છેડેરા મગ્યો. એ નિદિના પામ પદ કુદ માર્યું સ્ત્રીનું દગલ રી મથા ના. રીને ને એક મનના સ્ત્રીને માટે અમગ માલ્ય ના પાન કલ્યાણ કાલ્યુનન અપો કીપદી. ગમે તેવી

જાતના થયા કે એ વિશે થોડું- વખીય ગામગ ભે 'વનિના ૧૧ જેઠ મમ તે તો
 નવ આવે' એમ મ્તુ એને પણ મ્લો વખન થત ગયો દલે તો ત્રી વી કે કે મમ
 એ નાણુ મુકેન થ ૧૫૭ છે અને મ્થગે મામળીએ કીએ કે 'આ નગ્નિયને
 પેતો ૧૦ ગમતો નથી અને આ યુવકને પેતી યુવતી ગમતી નથી' ગમતુ ન ગમતુ
 એ ગ્નિનો પ્રશ્ન છે, એમને જેમ કાલને નાન ગમ ગમે અને ગાલને વીલો ગમે તેમ નાઈ
 યવતીને આમુ ૫૨૧ ગમે એ નમગ ગ ૧૨ એવી વાત છે એ મામનન કા ૧૬ મર્
 પૂકે તો તે ગાવતુ - જા ૫૬ અને જો મ્તવ આ પ્રમન્ની પમદગીન ૧૦ કાગમ મ્તુ
 ગ્વામા આવે તો આ પે ૪ તે સૈને સ્વીકારી રાગે મ્વિઓએ એના માટે ૪ એમ
 મ્તુ - પ્રીતિનો કે-૧ ૧) અનરોગુના ઉપ- આધાર નામે છે જાદાની ઉપાધિઓ
 ઉપ- આધાર ૫, ગ મિશ્ર, મદિ - ૧૬મી ઉપર પ્રીતિ અનમી જેવી જાતી નથી
 મીન પ્રે મિમે ગિગા- ગિગીના હૃયપગીમાન અર્થે નીચનો પ્રસાતમ કાલો નખીને
 મળા મિ નોને વિચાર ન્ના ગીખતુ છે મવાન આ ગીને મુનયો છે

ના નાને નમ પ્રીત મધાપે પનેતી
 યા રાગે નમ પ્રીત કાલી ને થેતી
 આ યાગે નમ પ્રીત નીમે છે નહી
 ના રાગે નમ પ્રીત રો , નેવી

કુન્ન મગેવર કમળની ખીનરા માફ હુ દરે
 એ નતુ-અમગવન જેમને, મુખ મા તુ આ ભવે'

આ પ્રતાપનિ મુગવાને પોણીએ વૈ થયા નથી જેઠે મામગ ભડની નાધિમઓ
 નાથ ની પગીમા નમનવાના હિતગે માગીને મ્તી ખરી જે પુગવમ ત્રી એમને અન
 ગેન એવો મિદ્ધ ૧ ૧૬ીને ૧ ૧૬ ૬ તેને તો આસા મરાયોનો જવામ આપરાતી
 ૧૨૦ ભાએ ૪ રામની દશે પમ જે ન-ભૂ હિના પ્રશો ૧૧ જવામમા ખીનતી છુવા લીમ
 આવેતી મુ ગીને એવો હિત- આપે ૨ 'હુ મુખ તા આ ભવે, છુ મા' મો મગ' તો
 મન તો નર્ગને મ્તોદમ- જવામ આપવો ખરે ૧૦ મિન ૪ રામતુ દશે

ગત રીમી મધી તો ધાન મ નામાપો જ વ- મ્ત્વની પન-મી મ્ત્વા મામાપ
 ૧૬૫ દોષ નો જામન પોતની મિ મ્ત , એમ માનવા ન નાથ તો પોતાના દીમરા
 દામીને ૧૬

મામાપત્ની આમન્યા બળતરી સમજ કિશોર-કિશોરીઓ તો શરમાઈને પાણી પોતાના મનની વાનથી પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે માતાપિતાને ચાકેક કરતાં, પરંતુ હવે તો કાળ બદલાયો જાય છે. ગયા કાલકાળમાં ઘણી કન્યાઓ શાળા-પાઠશાળાઓ અને શારદા-પીઠમાં શિક્ષણ લેતી સર્જ ગઈ છે. ત્રીમ વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં લાગે પાંચ સ્ત્રીઓ શારદા-પીઠમાંથી ઉત્તીર્ણ થઈ દશે; પણ ગયા પાંચ વર્ષમાં તો પચાસ સ્ત્રીપદવીધરા બદાર આવી દશે અને હવે તો ગંજબાગધ કન્યાઓ હાથી કેળવણી લેવા લાગી છે; એટલે કુટુંબના અને ન્યાનના પ્રતિબંધો દૂર થઈને લક્ષ્મીના પ્રદેશ આપોઆપ વિશાળ બનતો જાય છે. એ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા ભોગવવાનો અવકાશ પણ સારી રીતે મળી રહે છે. કેટલીક ભાગ્યશાળી સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી લીધા બાદ સ્વતંત્ર રીતે ઉપજીવિકા મેળવી રહી છે; જોકે જેમ પુરુષને પુરુષની મૈત્રી ઉપરાંત સ્ત્રીની મૈત્રીની પણ જરૂર જણાય છે. તેમ આવી માધનમંપલ અને સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓને પણ પોતાની સખીઓ સિવાય પુરુષ મિત્રોની પણ આવશ્યકતા પડે છે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. અર્થાત્ સખીઓ સિવાય પુરુષ મિત્રોની પણ આવશ્યકતા પડે છે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. અર્થાત્ પુરુષને કાં સ્ત્રીને પોતાનું એકલવાયુ જીવન ગમે તે સ્થળે અને ગમે તેવી રિથિતિમાં પણ અપૂર્ણ જ લાગે છે. તેઓનું અધુરું જીવન અધુરું અને પૂર્ણ થવાને માટે વિગતીય મિત્રની આવશ્યકતા તેઓને લાગે છે અને લાગશે. બાકી, શારદાપીઠમાં ગમે તેવી ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ કુટુંબજીવન વધારે સુખ, નરકારી અને ગુપ્તી બનાવી રહી હોય એવું ખાસ જણાતું નથી.

પૂનામાં જ્યારે દિદી સ્ત્રીઓ મારેની વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ ત્યારે ઘણાને એમ લાગેલું કે આગતી કેળવણીથી જે ખોટા મંડકાર સ્ત્રીઓને પડવાનો ભય રહે છે તેમાંથી નિવાન સ્ત્રીવિદ્યાપીઠમાં ભળનારી કન્યાઓ તો ગયી જશે. એ વાતને તો હજી પૂરાં બદાર થઈ પણ થયાં નથી; એમ જનાં જેઓ એમ કહેનારા હતા કે ગુજરાતનો સ્ત્રીવર્ગ કંઈ ઉપજીવિકા માટે ભળતો નથી, પરંતુ દૈનિકારી વિસ્તૃત ધાય, જીવન મંડકારી અને અને સમાજસેવા થઈ શકે એટલા સાફ મોટે ભાગે જાણી કેળવણી તે વે છે, તેઓના જ સંબંધીઓ ન્યાયે નોકરી માટે પઠાઈ માગ્યાં દેખાયાં ત્યારે અમને નીચેની પંક્તિઓનું સ્મરણ થયું હતું:

‘દિનગતુ છે નોકરી દિંદુ દેવની હાથ,
શિખિને કરશે છોકરી નોકરી જોએ કાલ;

નોકડિ નેને કામ જીઓ મો કડો નોડે,
 ભર પડી હેવાન જુગ મનેના નોડે,
 નારી કડોએ આમ કામ કડ નર તુ ધરનુ,
 હું ગળી જાનુ નામ કામ કરીને નોડનુ
 નામ ચડી અધિકાર પડ ઉપરીનુ કરી કામ.
 હાથ તજે જે નર હને તેને કહેજે જામ.
 તેને કડોએ જામ કામ કડ જન તુ ધરનુ,
 નરનુ ન હવે કામ, કામ નારી નોકડનુ'

આપજે નોએ કામ-દેગના વિચારન્યની વાત જાણજી છે, અને 'અભિનંદન'માં આજે પણ ઉત્તરવ્યવહારના મોટા પ્રદેશમાં જીઓ જ મુખ્ય ખેતી છે. યુગેપમા પાનુ જીઓએ પુનગોને ઘણે દેશભેષી હડમેષી કાઢવા છે. આપજે ત્યાં પણ શુ પ્રજાએ એમ જ નિર્માણ કીધુ હને કે જી પુનગની મદચરી મરીને તેની પ્રતિ-પર્ધી મને ?

આપજા ત્યાં વિધવાની ઈન્જા હોય તો તેને પુનર્નમ કડવા દેવાની હટ હોડી નોડેએ એમ ઘણા જાન માનતા થયા છે, પન્તુ વમ્મપ્રથા બદલાતી ચાલીને ઉપરદપમેતી પમદગીથી વમ્મ થતા મા-જા એટલે કદાચ પુનર્નમની મખ્યા પણ આપોજાપ પ્રતિવર્ગ જાની જગે એની અટકળા કડી સકાય પમદગી કડવામાં અરિવાદિન હોય તેવાં અનેક માણસોને પન્તુપર હજવા મજવાની જગ છે. જ્વાર નપયા વિના વમ્મમમ્મ નોડનાના આવે તો તે નર્મથ જામો વખત દડ નહિ યુગેપમા સુવક-સુવનીઓ જણાને એગખ્યા પડી પોતે પમદ કડેથી વ્યક્તિ માથે મહિનાના મહિનાઓ સુડી દરે કે દરે કે એ નનનનો નમથ માધાગ્યુરીતે એજણ વર્ગો હોય કે ને માર કડમેમાં તો ઉભય પહના માન પિતાની નમતિ મથ્યા આદ લમ થાય છે તથાપિ ત્યાં છૂટાડેડના કેટલા પ્રમગો મને કે એ નોડને પણ કોલ વાર એમ લાગી આવે છે કે માતા પિતા તરફથી ચોગ્નતો વમ્મમમ્મ તે આપજે ત્યાં તો વધારે મદગ થતાનો મખર છે પુનર્નમથી જોડાએના દપતી છૂટા પડવા અહીંઆ પણ નન્દરે પડ છે. એ વાત પણ એમ માગિન કે કે નિવાદનમથમાં નર્મ તટથ વ્યક્તિનુ માર્ગદર્શન વધારે ઉપકારક છે.

લણીને છોકડી નોકરી લે છે, નવનર ઉદરનિવાહનુ માધન પ્રાપ્ત થતા આભાવિકે ગીતે એ વધારે નવનર મને કે, પડી તુનનાતમ દષ્ટિએ મા. શુ અને નરનુ રા એ વિચારો

કુટુંબજીવનમાં નારીઓનું પૂજન થતુ નજર પડે. પણ માથે શીઓનું ગ્વાનંત્ય પણ મર્યાદિત જ હશે.

શ્રીને માથા તથા કાયાનો ભય છે, એ કાળે તેઓ બેવડા ગ્લાણનાં અધિકારી છે. શ્રીએ પોતે પોતાનું રક્ષણ તો કરવું જ જોઈએ—જેમ પુરુષો કરે છે તેમ. પરંતુ તે ઉપરાંત પુરુષ પાને પણ તે દૈવી ગ્લાણ માગી જાં જે પુરુષો આ વાત પચાસી યક્તા નથી તેમની જ નજરમાં મનુ ભમવાનનું વાક્ય બચબરેણુ લાગે છે. બાપી જેમ 'ચપ્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા' એ વચનમાં મત્ય છે તેમ 'ન સ્ત્રી સ્વાતચ્ચમર્હતિ' એમાં પણ મત્ય છે. બાપજે મર્યાદા મુંડે જીવન જીવું હોય તો એક આખે નહિ, પણ નમ દૃષ્ટિએ જોતુ જોઈએ. સુધઃ મનિક જીવન અન્ત થતુ જણાય છે, માદામ વિમગતી નય છે નગામાથી એક કમી થતો લાગે છે, બદામના ડોળ, ખર્ચાંગ જીવન ને ખોટી મોટાઈ ન કળી શકાય તેમ મદને આધણા બનારી રચા છે; એમાંથી બચાવનાર શુદ્ધદમી છે. એ જો જ્ઞાન ચિત્ત નહિ મળે ને નાદા મંપુકત કુટુંબની ખુશીથી મધર્થાનાં જીવન નહિ ને તો આપણા મુખનો દિવમ પામે નહિ પણ દૂર જવો મમજી શોકને વાગે છે. આપણે વગર અમે જોતાં ડીખીશું ખગ કે ?

લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ

[નવીન ગુજરાતભોા માટે એક આદર્શ]

માણસાલ પ્રીતપાસમ દેસાઈ

ગુજરાતમાં અર્વાચીન પદ્ધતિની સ્વીકૃતિપામીનો પાયો નાખનાર તેમ જ પાયાના ઉપર મજબૂત ઈમારત અણનાર, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનાં સ્વપ્ના સેવનાર અને એ સ્વપ્નાનાં શિક્ષ કરી જનાવનાર, સ્ત્રીઓને માટે પ્રગતિનો પંથ શોધી કાઢનાર, ગુજરાતનાં પહેલાં સ્ત્રી-એજ્યુકેટ અને સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મસેવિકા વિદુષી શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ પોતાના આતિ ઉપયોગી અને પારમાર્થિક જીવનનાં સાક વર્ષ પુરા કરેલા હોવાથી ગુજરાત જ પ્રસંગને એક ઉત્સવ સમાન ગણી તેની ત્વહેર ઉજવણી કરે છે અને તે હરેક રીતે યોગ્ય છે.

પોતાનાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોની મહત્તાની ત્વહેરમાં કદર કરવી એ પણ દેશની મહત્તાનું એક લક્ષણ છે. ઇતિહાસ જેમને મહાન સ્ત્રી કહે એવી મહત્તા શ્રીમતી વિદ્યાબહેનમાં નથી જો આપણે જૂજ કરીશું. કાસની જ્ઞાન આંક આંક કે જાંસીની સમી લક્ષ્મીબાઈએ જે મહત્તા પ્રાપ્ત કરી પોતાનું નામ જગતના ઇતિહાસમાં અમર કર્યું છે એવી જગતની મહત્તા શ્રીમતી વિદ્યાબહેન પ્રાપ્ત કરવા બાબતે શાળા થયા નથી જો ખરી વાત છે. કાસની જ્ઞાન આંક આંક કે જાંસીની સમી લક્ષ્મીબાઈ જેવી વીરાંગનાઓ તે જગતની મહા-મુશ્વવાન મિલકત છે અને તેમનું સ્થાન તે જગતના ઇતિહાસમાં અનેક અને અદ્વિતીય છે. પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યો જેમને તેમની શક્તિ, પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગોની મર્યાદામાં રહી કાર્યો કરવાનાં હેતુ છે, તેમનામાં પણ એક જગતની મહત્તા રહેલી છે. એવી જગતની મહત્તા શ્રીમતી વિદ્યાબહેનમાં છે. જો આપણે જો એમનું જીવન ગારીકામથી તપાસીશું તે આપણા સમજવામાં મદદ આપશે.

વિદ્યાબહેનના જીવનના સાક વર્ષ એટલે ગુજરાતની છેલ્લા સાક વર્ષની સામાજિક પ્રગતિના ઇતિહાસનાં સાક વર્ષ. આ સાક વર્ષની આપણા ગુજરાત પ્રાંતની સામાજિક

એને ત્રણ પંડે છે તેની વિદ્યાર્થીવર્ગમાં પુરુષના મર્યા પળ થતી હતી.

આવી આવી મુશ્કેલીઓમાં કૌશલ્યનો અભ્યાસ કરતી રાખી બી.એ. ની પરીક્ષા પણ કરતી એ કામ, જેથીનેથી દિનનું કામ નહોતું. આ મુશ્કેલીઓનો તે આપાકે માતાઓમાં અને કૌશલ્યનેમાં અભ્યાસ કરતી છોકરીઓને અપાસ મરખો જે આવી શકે એમ નથી. શ્રીમતી વિદ્યાબહેન, શ્રીમતી શારદાબહેન અને આપા કરીને વિદ્યાબહેનના પતિ સ્વર્ગદેવ સર રમણભાઈએ આવી નિરાશાગ્રસ્તક પરિસ્થિતિમાં જે નૈનિક દિનન અને મનોવળ ગતારી મુશ્કેલીમાં અકેળવળીનો માર્ગ મોકલો કરી આપ્યો છે તેને માટે મુશ્કેલી સદા જે તેમનું ઝળી રહેવાનું, અને મુશ્કેલીની અકેળવળીના પ્રતિદાનમાં, અકેળવળીના ક્ષેત્રમાં પહેલ કરનાર અમેસર નરીકે તેમનું નામ દમેસને માટે અમર રહેશે.

એક બ્રૅન્ડ્યુએટ બો શુદ્ધી તરીકે નફન નાસાયક નીવડે છે. તે અભિમાની અને ઉછાંછળી હોય છે અને હવનના વ્યવહારમાં તેને ગિયકુલ ગતમમ હોતી નથી; એવી આજ્ઞા ચાગીસ વર્ષ ઉપર મુશ્કેલીમાં સામાન્ય માન્યતા હતી. પરંતુ મુશ્કેલીને જેમજેમ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન તથા શ્રીમતી શારદાબહેનના શુદ્ધસંચાર વેતવાના પ્રસંગે મળતા મળ્યા, તેમજેમ શુદ્ધિ તરીકે તેમના સંબંધમાં ખેલખેલો ખાટા અપાસે ફર થતા મળ્યા. અભિમાન અને ઉછાંછળાપણને બદલે તેમનામાં સાદાઈ અને વિનય જોવામાં આવ્યો. સામાન્ય સ્ત્રીપુરોને તેમના હવનવ્યવહારમાં સદાય કરવાની શ્રુતિએ તેમનામાં જોવામાં આવી. આવી રીતે તેમનું નિરભિમાની સાદું અને મંદકારી હવન વેલ મુશ્કેલીને ઉચ્ચ સ્ત્રી-કેળવળી ઉપર શ્રદ્ધા બેનવા સામી અને સ્ત્રીઓને માટે ઉચ્ચ કેળવળીનો માર્ગ સરળ થતો ગયો. જે આ જે વિદુષી બહેનોએ આપારની કેટલીક બહેની સ્ત્રીઓની માકલ સાદા હવનને બદલે વિજ્ઞાની હવન પમંદ કર્યું હોત, જે તેઓ અનસ અને અભિમાની રહ્યાં હોત અને દાસમાં જે કેટલાક નવીન, પાશ્વત્ય અને પ્રગતિમાન સાંસારિક વિચારો આપણમાં પ્રચલિત થતા લાગ્યા છે તેવા વિચારો ખાનગીમાં અને જાહેરમાં ફરોબ્યા હોત તે કદાચ મુશ્કેલીમાં ઉચ્ચ સ્ત્રીકેળવળીની નિષ્ફળ પ્રત્યાપાત થાત અને ઉચ્ચ સ્ત્રીકેળવળીને સખન કટકો પડત.

સને ૧૯૦૨ની સાલમાં અમદાવાદમાં દિલ્લી રાષ્ટ્રીય મહામસાની બેઠક બરાબ હતી. આ બેઠક વખતે જે શ્રીમતી વિદ્યાબહેન તથા શ્રીમતી શારદાબહેનને પહેલવહેલા જોયા. આ જે વિદુષી બહેનોને પ્રત્યક્ષ જોવાને જે બહુ આગર હતો તેથી જે અમદાવાદના

મારા ઓળખાણ પિછાનવાળાને પૂછો કે ‘આ વિદ્યાબહેન? આ શારદાબહેન?’ આ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરમાં માટે નેમની વિરહ કટાક્ષમય ટીકાઓ સાંભળવી પડતી હતી; માત્ર એક જ ગૃહસ્થ અને તે હાલના ખંભાતના દિવાન શ્રીયુગ કૃષ્ણલાલ કીરપારામ હાકોરને મેં એમનાં વખાણ કરતાં સાંભળ્યા હતા. તેમણે મને આ બે બહેનોને તથા સ્વર્ગસ્થ સર રમણલાલને દરથી ખતાવી ઓળખાવ્યા અને કહ્યું કે ‘એ કુટુંબની રહેણીકરણી સામાન્ય શોકોની રહેણીકરણી કરતાં ક્રાંતિક્રિયા હોવાથી તેમ આ બે બહેનોએ ક્રાંતિજનની ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી હોવાથી અહીંના શોકોમાં તેમની વિરહ અભિપ્રાયો બંધાઈ ગયેલા છે અને તેઓ કેટલેક અંશે અગ્રિય છે તેથી શોકો નેમની વિરહ ગમે તેવું બોલે છે. પણ એ બધું ખોટું છે; તમે એમાંનું કાંઈ પણ માનશો નહિ. એ કુટુંબ ધણું કેળવણી અને સંસ્કારી છે. આજ નહિ તો દસ પદર વર્ષે પણ લેડી એમની કેળવણી અને સંસ્કારની કદર કરશે અને તેમની વિરહ હાલમાં બાંધેલા અભિપ્રાયો ફેરવશે.’ શ્રીયુગ ભાઈ કૃષ્ણલાલ હાકોરનું ભવિષ્યકથન અત્યારે કેટલું બધું ખરું પડ્યું છે! અને એક સમયના તેમના વિરોધીઓ પણ આજે મુક્તકંઠે તેમના યશોગાન ગાય છે.

કૉંગ્રેસની બેઠકની અરબાતમાં શ્રીમતી વિદ્યાબહેન, શ્રીમતી શારદાબહેન તથા તેમના ભાઈ ગદુલાલે ખીમ્મ કેટલાકની સાથે રાષ્ટ્રગીત ગાયુ હનું. એ ગીત સાંભળ્યે આજે ૩૩ વર્ષો વીતી ગયાં છે છતાં હજી તે સમયનું દૃશ્ય મારી આંખ આગળ પ્રત્યક્ષ ખડું થાય છે અને એ મુંદર રાષ્ટ્રગીતનો મધુર ધ્વનિ અત્યારે પણ મને આનંદ આપે છે.

વડોદરા કૉંગ્રેસના અમે આઠ દશ વિદ્યાર્થીઓ અમદાવાદની કૉંગ્રેસમાં સ્વયંસેવકો તરીકે આવેલા હતા અને અમને અહીંના મુખ્ય બે સ્વયંસેવકોના હાથ નીચે મુકવામાં આવ્યા હતા. પહેલા દિવસની કૉંગ્રેસની બેઠક પૂરી થયા પછી અમે અમારી હાજરીમાં પાછા ફર્યા. તે વખતે અમારા બે કપાનો તથા અહીંના ખીમ્મ મુજરાત કૉંગ્રેસમાં ભળના કેટલાક સ્વયંસેવકોએ કૉંગ્રેસમાં ગવાયેલા રાષ્ટ્રગીત ઉપરથી કલ્પિત વાક્યામાં એક પ્રતિ-દાન્ય (parody) ગાવાની કાટ્યું અને અમારા બે ડૉહનો તથા સ્વયંસેવકોએ મોટે સારે તે કોરસમાં ગાવા માહ્યું. વડોદરા કૉંગ્રેસમાંથી આવેલા અમે તો આ ગીત સાંભળી સડક જ થઈ ગયા અને મુજરાત કૉંગ્રેસના વાતાવરણ તથા સંસ્કારિતા માટે તે વખતે તો અમે હલકા અભિપ્રાય પણ ગાંધ્યે. આ પ્રતિકાઓમાં ગીત માનાર્થ એટલે શ્રીમતી વિદ્યાબહેન તથા શારદાબહેનને ના ઓશી સકાય અને ના માંબળી સકાય એવી કલ્પિત

તે મ પત્નિ એ નયનને યન આપી નમનો દોષ તો એ યન નિર્વિદાપણે શ્રીમતી
 વિદ્યામહેનો જ આપાવો ને-એ સમાજસુધાગની અને તેમા ખામ કરીને શ્રી-ગણી
 રથા શ્રીઓની ઉન્નતિની દરેક પ્રગતિમા વિદ્યામહેન તો અગ્રસ્થાને રોય જ અમદાવાદ
 શહેરમા ના વિદ્યામહેન વગરની સમાજસુધાગની & શ્રીઓની ઉન્નતિ માટેની એ-પણ
 મધ્યાની આપણાથી કંપના પણ કરી શકાય એમ નથી આ મારી મધ્યાઓમાં મા
 જોખાના મારીઆ તરીકે - એમના નામનો વાલ લઈ મધ્યાની પ્રતિગા મધ્યાના માટે
 વિદ્યામહેનનું નામ જોડવામાં આવતું નથી દરેક મધ્યામા વિદ્યામહેન તન તોડીને, અમ
 નદને, મમયનો ભાગ આપીને કામ કરે છે. આટલી ઉમરે પણ તેઓ વાવશક મહિના
 વિવાનયમા મિત્રકુન પણ વેતન લીધા વગર માનમગામ તથા શુદ્ધિનાત જેના અગ્રન
 વિધ્યેનું શિષ્યણ આપે કે અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ ગર્સ દાખલ ઉદ્યોગમા આવી
 અને એ શાળાના લેડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યા પુરાન સમજ નીતી ત્યારે લાગનાગદ
 એવળુ મામ સુધી મેળના નિયમિતપણે બેત્રણ કલાક શાળામા જતે તેઓ લેડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટન
 કાર્ય કરતા હતા અને આ રીતે એમણે એ શાળાને ચીંચે પાડી હતી

અર્ગન્ય મર મહાભાતના કુ અદાયક અવમાન પડી થોડા મમયના વિદ્યામહેનો
 પોતાના મજાત પતિની જડી પ્રવૃત્તિઓની જગમ રી પોતાને માથે લઈ લીધી અને
 આ રીતે અત્યાના જમાનામા પતિના મૃત્યુ પડી મતીનો ધર્મ શુ લેવો ને-એ તો
 પ્રત્યક્ષ પદાર્થપા તેમણે જનતાને રીખવ્યા

અર્ગન્ય મર મહાભાતની માઠક શ્રીમતી વિદ્યામહેન પણ નવભારથી પાનમાર્થિક
 પ્રકૃતિના & મોઢન પણ કામ રી છૂટવુ એ એમના મજાનન મુખ્ય વાળુ & જાહેર
 નર્મ કરનામા એમણે કી પણ મોઢો ના પાડી નથી, અને વ્યારે તે આમુક કાર્ય
 નરનાનુ માથે વ ત્યારે માન ઉપનક કામ કરી બેસી ને-એ એ એમનો મજાન નથી આગન
 અમ લકને પણ એ નર્મ મપણું મતોરમગ રીને પાર પાડે ત્યારે જ એમને ન/પ રી

જાહેર જનતા અ નમ્ય તેઓ વહી મારી રીને મમલા હાય એમ જણાય
 & જાહેર મધ્યામા તેઓ રણુ મોટુ અને જગત્વનું મ્યાન ધરાવતા હોય તોપણ પોતાનું
 ધાર્યુ જ થાય એવો દુગમલ એમણે કદી પણ મનાવ્યો નથી મ મની બેઠો મારો જા
 & એણે જણાવ્યા આ તેઓ મર્ણુ નિજ પાળી જ મતીને આવીન થાય & જાહેર
 મધ્યાના મર્ણુ પણ કાર્યમા તેઓ કદી અગન મમત ધનતા નથી તેમજ આ મુલ્ય

લેડી વિદ્યાગૌરી નિવર્તક

પ્રમંસાપાત છે અને ત્રણેરુ જીવનમાં પડેલાં ઘણાંને તે અનુકરણ કરવા મેળવે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ત્રણેરુ મંદ્યાઓનાં કષોમાં ઘણી વાર કેટલાંએ પોતાની અંગત આગતો જારી મૂકે છે, અને ત્રણેરુ મંદ્યાઓમાં પોતાનું ધાર્યું ના થાય તો પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવે મન આપનારાઓ પ્રત્યે અંગત રોષ યદાવે છે. આવા પ્રકારની કેટલાકોની મનો-દશાને લીધે આપણી ત્રણેરુ મંદ્યાઓમાં વેરઝેરનું વાનાવરણ પ્રચરી રહે છે. શ્રીમતી વિદ્યાબહેન કેટલાંક વર્ષો થયાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના મફતગોર્ડનાં ચેરમેન છે અને હું એકામીનીસ્ટ્રીય ઓફિસર છું તેથી તેમના આ ઉત્તમ શુભની ઘણી વાર મને અંગત પ્રતીતિ થઈ છે. આનું એક જ દર્શન હું આપું છું:

શ્રીમતી વિદ્યાબહેનની દૃઢ માન્યતા છે કે કેન્દ્ર પાત્ર વ્યક્તિના અમુક પ્રકારના સંસારિક વર્તન સાથે તેની ત્રણેરુ નોકરીને ગિલકુલ મંબંધ હોય છે. તેમણે નહિ, કેદનું પણ અમુક પ્રકારનું સંસારિક વર્તન તેની ત્રણેરુ નોકરીમાં શુદ્ધ નરીકે ગણાવું જોઈએ નહિ. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના નેગ રફલગોર્ડના ઘણા મલાસદો આથી વિરુદ્ધ અભિ-પ્રાય ધરાવતા હોવાથી આવા પ્રમંસાએ તેમને રફલગોર્ડના મલાસદો સામે વિરોધ ધરતા. આવી વખતે તેઓ માત્ર પોતાનો અંગત અભિપ્રાય દર્શાવી એવી રહેતા. એક ચેરમેન તરીકે જીવનમાં તેમના અભિપ્રાયોને માન આપવું જોઈએ અને તેમના જ અભિપ્રાય તરીકે જીવનમાં તેમના અભિપ્રાયોને માન આપવું જોઈએ એવો દુરાગ્રહ તેઓ કદી પણ કરતા પ્રમાણે રફલગોર્ડની કાર્યનીતિ ચોગવી જોઈએ એવો દુરાગ્રહ તેઓ કદી પણ કરતા નહિ. તેમના આ શુભનો લીધે રફલગોર્ડના જીવન મલાસદો માથેના તેમના અંગત મંબંધમાં કદી પણ વિરોધ પડ્યો નથી. વિદ્યાબહેનનું આવી જાતનું વર્તન તેમની માનસિક નયગામને લીધે છે એવું હું ખરેખરા માનતા હતા; પણ પછીથી વિચાર કરતાં મને માન્ય પડ્યું કે તેમનું આવી જાતનું વલણ એ તેમની માનસિક નયગામને લીધે નથી, પરંતુ એમાં તો એમના હૃદયની ઉદારતા રહેલી છે. આવી જાતની હૃદયની ઉદારતા આપણા ત્રણેરુ જીવનમાં ઘણી થોડી જોવામાં આવે છે. વિદ્યાબહેન પોતાનું ધાર્યું કરવાનો દુરાગ્રહ રાખ્યા નથી; એટલું જ નહિ પણ પોતાનું ધાર્યું કરવાને તેમણે કદી પ્રયત્ન મરજોએ કર્યો નથી. આગતના પ્રમોના મંબંધમાં પણ પોતાના અભિપ્રાયને અનુમરના અભિપ્રાયો મેળવવાને તેમણે કદી પણ પ્રયામ કર્યો નથી. ખરે કોઈકની સાથે રોષ અને બિદ્વાનની અધ-રામણનો પ્રમંસા ઉપસ્થિત થાય તેવે સમયે પણ એમણે મનો મેળવવા માટે કોઈને વિનંતિ કે મર્યાદા મરજોએ કદી નથી.

અવધાન, મન્દાન અને મગ્ન મગ્નભાષ માથેના થાળા મહાનમને લીધે નાજીય
 જાગનમા તેઓ મધાનપ્રાગી અને વિનીન પક્ષના દોષા છતાં નિમિત્ત મધાનગતી
 યજ્ઞ દરમિયાન શીખગામમા પોતીએ સ્ત્રીઓ ઉપર ઘોડા દોડા થા તેમ નાતની મન્દાગી
 હાર્દિનના ગાગાના મગ્નમા ના દુષ્ટન સદાસાનો પ્રયત્ન કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને
 પોતીએ તન્દથી નાગીમા માન્દામા આવ્યો તેથી વિદ્યાર્હનનો પુણ્ય પ્રાપ્ત પ્રમગી
 નીમ્લો અને તેથી તેમણે જામ નાદ મ્યુનિમિપાતીગીમા મગ્ન તન્દથી નિમાયના
 મમાનદ તરીખી તેમની મેમ્ન એ પુણ્ય પ્રમપ પ્રમિત મના નાનામુ ગાપી દીડ
 અને ત્યાર પછી ઘોડા મમયના થનારી મ્યુનિમિપાતીગીની મ્યુલ્કીમા મગ્નમપલ તન્દથી
 મ્યુગાના પોતાની ઉમેનારી મદાગ પાડી અને વડી મોગી બ મનીથી તેઓ મ્યુગા
 એરી ન રીતે અગ્રેની મન્દારી ગર્ભ હાર્દિનમા ગાગાના મગ્નમા નાદીય વારો
 અનાવનાનો પ્રયત્ન નવા માટે મ્દતીક ડોમરીઓને ગાગામાથી હમેશને માટે મદી મ્દનામ
 આતી ત્યાર શ્રીમતી વિદ્યાર્હો શ્રીમતી નરનાદેરી અમાનાન સારાભા માથે જાહે
 નિવેન મન્દાર પાડી યો રીઓ દિમત આપી મ તેમનુ અગ્રે શિક્ષણ મમગમુ બર
 નદિ થત જ્ઞન અને તેમને અગ્રે શિક્ષણ આપસો માટે થો વખતમા અમર મ્દનામા
 આરો પરિણામે મ્યુનિમિપાતીગીની ગર્ભ હાર્દિન અગ્નિત્વમા આતી આ ગર્મ
 દાદનને અગ્નિત્વમા આણના થગ પશુ જે મધ એક અગ્નિને આપી મમનો દોષ
 તો તે થશ શ્રીમતી વિદ્યાર્હનેને થો ડ

પ્રાચીન આર્ય ન્દનિ તથા અર્ચાચીન પાશ્ચાત્ય મગ્નિ એ મનેતો જેમણે પોતાના
 ડનમા પોત્ત પ્રમાણમા મમનય કર્યા છે યજ્ઞારકુશા ન્દીને પણ જેમણે આર્જોને
 મદી વિમાનો નથી પ્રગતિમાન અસચીન સ્ત્રી મરી દોરી જોદ એ તેન જેમણે આધુનિક
 ભણેની સ્ત્રીઓ માટે મા નર્મ ઉલ્લેખ દખાત પૂર પાવુ છે, જેઓ સો ન્ય, સૌમ્યતા
 તથા નિનભિમાનની માધાત્વ મર્તિમમ છે એના શ્રીમતી વિદ્યાર્હેના ડનના મર્તિ
 મદેત્મન પ્રગમે તેમના એ પ્રમમ તરી અત્યત માનપૂર્વક મારી આ નમ અગ્નિ
 ના પુર્વ ડ

સ્ત્રીઓ અને આર્થિક સ્વતંત્રતા

સૌ. જામિલા મહેતા

સ્ત્રી ઝોનાની આર્થિક સ્વતંત્રતાનો સવાલ આગકાલ ધણા વિચારી રહ્યા છે. આપણી ગુજરાતી બહેનો આ દિશામાં કેવી ને દેટલી પ્રગતિ કરી રહી છે તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આ પ્રશ્ન તો દેટણાં જે વખત થયા ચર્ચાઈ ગયો છે ને ત્યાં તેનો નિકાલ પણ આવી ગયો છે, એમ કહી શકાય. ગુજરાતમાં તો હજી કાંઈમાંથી આપણે આંખ ઉઘાડી આંખ ઓળી જોના હોઈએ એમ લાગે છે. 'ધરણુ ગૃહિણી'નો આદર્શ ધણો મુદર ભલે હોય. પણ આજનાં સમાજજીવો એ જ એક આદર્શ છે એવાં સ્વપ્નને ધીરેધીરે નાશ કરનાં જાય છે. સ્ત્રીઓ પોતાના પગ પર કાબો રાખી શકે, સ્વતંત્ર જીવન ગાળી શકે એ વસ્તુસ્થિતિની જરૂરિયાત ગુજરાતમાં આજે નથી નથી કાબો ધર્મ. કારણકે આપણા હિંદુ સમાજમાં ત્યાંસુધી અસખ્ય બહેનોને ફરજિયાત વૈધવ્ય પાળવાની સમાજ કરજ પાટે છે, ત્યાંસુધી તે કોકોના પરનો પણ આપણે આ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવો રહ્યો જ છે. વિધવાઓને જે ઓરીઆણું ને દયાજનક જીવન ગાળવું પડે છે તે જોઈ કઈ વિચારવેન વ્યક્તિને હંકાં ખંઠ ન થાય ! જે વિધવાને પુનર્લેખ કરવું હોય તેને તેમ કરવાની કાયદા પ્રમાણે તો છૂટ છે જ; પણ સમાજની સખ સાંકળોનો નાશ ન થાય ત્યાંસુધી મોટે ભાગે વિધવા બહેનો પુનર્લેખ કરી સમાજનો કેર ખાદ વહોરવા તૈયાર થતી નથી. તો આવી બહેનો સ્વતંત્રતાથી જીવન ગાળી શકે તે માટે સ્ત્રીઓને કમાવાનું સાધન હોવું જ જોઈએ એ વિષે એ મત ન જ હોઈ શકે.

માથેસાથે જ્યારે ગુજરાતમાં સ્ત્રીજીવણીનો પ્રચાર વધતો જાય છે, ત્યારે ખીજે સવાલ કોણા થાય છે. યુ સ્ત્રીને લગ્ન સિવાય જિંદગીનો ખીજે કોઈ આદર્શ છે જ નહિ ? જે સ્ત્રીને કૌટુંબિક જીવનની ધુમરી સ્વીકારવી ન હોય છતાં કમાવાની શક્તિના અભાવે લગ્નની ધુમરીમાં જોડાવું પડે તે તો પેટને માટે દેહ વેગવા જેવું જ છે એમ કહેવાય. આ વાક્યથી ઉપરતપકે જોનારને વખતે આવાન લાગશે, પણ જરાક જ્ઞાનથી વિચાર કરતાં એની સત્યવાની ખાતરી વાચનારને જરૂર મશે જ. હું કમ્પેક્ષ કરું કે દબરો સ્ત્રીઓ એવી છે કે જેમને આદર્શ ગૃહિણી થવાનાં જ જ્ઞાનાં મનમાં આવવા દરો. પણ હું માનું છું કે આજના જમાનામાં સાથેસાથે એવી પણ ઘણી નવયુવાન બહેનો ગુજરાતમાં છે

જેમને કુટુમ્બના મકુચિન સાત્કારજીવો મોડા નથી પણ જેમને નહરના દિન માટે કાઈ લોક જાણતા મોડ છે—આની જેમના જ પોને કમાસની મક્કિ ધનાવતી હોય તો કહી પણ શકાય કે આના પામ ન કરે મમાનને પણ આની સ્ત્રીઓની ઘણી આશ્ચર્યજનક, એમાં શક નથી આ માટે એક જ દાખલો મમ થશે નાના ગામડેને ગિજવરાનું નામ બોલે તો તે ગામડેની સ્ત્રી જે મંગળના ને કુમળનાથી કહી શકે તેટલી જ કુમળનાથી મંગળાએનો પુષ્પનકરી શકે આથી જ પાશ્વત્ય દેશોમાં ગામડાઓમાં ગિજવરા મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ જ હોય છે.

સ્ત્રીઓને ચતનના ધરતી નથી એ મનુ મજાગરનું મુન તો આપણે એક મન કુચે ગણી બાણુ પર જ મમી નહોતે નાગજી આજે તો વિચારવનું માનુ કહે સ્ત્રીઓ જેમજેમ સાર્થિક ચતનના પ્રાપ્ત કરે, તેમતેમ દેશની ઉચ્ચતિમાં તેમનો કાગો વધુ ને વધુ મળે જશે.

ગુજરાતમાં ત્યારે વિદ્યાપટેન ને મારનાપટેન એ ત્યુએટ થયા ત્યારે એમણે એક નવી જ ભાવ પાડી ગુજરાતી સ્ત્રીઓ માટે એક નવો જ માગ પુરો કર્યો જે મનેગોમાં એ યોગ્યએ શિક્ષણ લીધું તેની જાણી આપણે ગાંધીજીના ‘જીવન મહાન્યા’માંથી મળી રહે છે તે જમાનામાં તો એમના જેવા કુટુમ્બના જન્મેના ને મળવામાં તથા જો મુમન મળે તો જેવા પતિ મેળવવા બાંધશાળી થએલા મળે તો જ એની પહેલ કહી શકે આજે તો ગુજરાતમાં અમુક રીતે પછાત કુટુમ્બના ને પાત્ર નમોમાં જન્મેલી છોકરી પણ કોલેજનું શિક્ષણ મેળવે છે ગુજરાતી પ્રજાનો મોટામાં મોટો દોષ તો પોતાની મદાન અધિઓના ગુણ વિશે ને દર રહેવું ને મમાજ ઉપર ઉપકાર કરનાર અધિઓના ઉપકાર જૂની જવા એ છે તેથી જ આપણા ગુજરાતના જાણીતા માસર બધા કાંધેરે ગુજરાતી ‘ગાદી ગુજરાત’ કહી છે અને માગ મુખ્ય નખાણમાંથી આગ કાઢતરી જાણે આરાપ પોરી બાળે પણ આ પ્રજા ચર્ચતા ગુજરાતી નારીમમાજ ઉપર વિદ્યાપટેને તથા શામળાજીને મેલો ઉપકાર મંગળની મમાજ આગમ મુકવાને હું પ્રેમી છું.

ગુજરાતમાં જે જે ન્યાતોમાં કન્યાની રાધુ છત છે ત્યાં બોલે તો યુવ કુળની રીતે બોલે તો જ પત્ની કહે છે નવનરામભાઈએ સર્વેની મિયતિ જેમાં જોઈતું થયું તો જોગ્ય ને જોગ્યમાં રમે ને માર્ગ તો ચૂના અને સાકનો વિચાર મે’ એ મિયતિ આગળના ગુજરાતી યુવકને અમલ થાશે તેથી ઘણા મામાપો માતાની પુરી પ્રેતે માન ને મોડે મોડે કહે ને આગળથી એ ત્યુએટ મારે કમ ને અને મેળવણીમાં

પણ ગુજરાતની વર્ણિક પ્રતિ દેટલી પ્રગળ છે તેનો આ એક સચોટ દાખલો છે. પણ હજી પણ છોકરાઓને ભણાવવાની તીવ્ર ફરજ જેટલી મહારાષ્ટ્ર સમસ્તમાં જણાય છે તેટલી છોકરીઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાની જરૂરિયાત ગુજરાતમાં જણાતી નથી. નાગર, ખેતશ્રમિક ને કાયસ્થ, એ ત્રણ આગળ વધેલી નાતો બાદ કરીએ તો ગુજરાતની બીજી અસંખ્ય નાતોમાં આગલમે વગેરે સામાજિક અરાજક રિવાજોને લીધે સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર હજી બહુ થયો નથી.

ખીજું ગુજરાતમાં દિંદના બીજા ભાગોના પ્રમાણમાં મરીનાઈ ઓછી છે. તેથી મહારાષ્ટ્રમાં જેમ કમાવા માટે સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી લેવી જ પડે છે, તેમ ગુજરાતમાં હજી થયું નથી. પણ અને લાગે છે કે ગુજરાતમાં પણ એ સ્થિતિ ધીમે ધીમે બદલાતી જાય છે. જેમ જેમ આર્થિક સ્થિતિ બગડતી જાય છે તેમ તેમ પરણેલી સ્ત્રીઓને પણ કમાવાની જરૂરિયાત કાબો થતી જાય છે ને જરૂર. આથી જ ગુજરાતી સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર વધતો જાય છે, ને થોડી થોડી પણ પુરોષ-અમેરિકામાં ઉચ્ચ કેળવણી લેવા ગુજરાતી બહેનો જાય છે ને વર્ષ પ્રતિવર્ષ વધારે ગંજ્યામાં જાય છે એ એક સાદું ચિહ્ન છે.

સર મંડેશપર રામને ક્વે બુનિવર્સિટીના સમારંભ વખતે કહ્યું તેમ હિંદી છવનના દરેક અંગમાં સક્રિય શક્તિ આપતી હિંદી બહેનો સાથે એવી આગણી હમ્મણ છે, ને તે માટે પ્રજામત કેળવણી એ દરેક શુશિક્ષિત વ્યક્તિની ફરજ છે.

ગૃહછવન, જાળછેર એટલા જ સ્ત્રીઓના કાર્યપ્રદેશ નથી. પણ સમાજછવન બધી રીતે ઉત્તમ સાથે તેટલા માટે ન્દાનાલાલની જ્યાં માથક આછવન ટીમારવત પાછે એવી થોડી બહેનોની પણ ગુજરાતને જરૂર છે. આ માટે બહેનોએ જે સારી કેળવણી લીધી હોય ને પોતાનું કમાવ શકતી હોય તો જ બાપ, ધણી કે પુત્ર ઉપર મનુ મહારાજના આદેશ પ્રમાણે અવલંબવાની જરૂર સ્ત્રીને ન પડે. એટલે અને તો લાગે છે કે જેમ જેમ પરિસ્થિતિ બદલાતી જાય છે, તેમ તેમ ગુજરાતમાં પણ સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વાવલંબનની જરૂર પડતી જાય છે, ને તેમાં જ સ્ત્રીઓની આર્થિક સ્વતંત્રતાની આમાલી રહી છે. કાયદો ગમે તેટલા હજી આપે પણ જે સ્ત્રીઓ આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર નહિ હોય તો આવા કાયદા નિરર્થક થવાનો ઘણો મંભવ છે. તે જ પ્રમાણે જેમ જેમ સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની જરૂરિયાત કાબો થતી જાય છે તેમ તેમ કાયદાના ને સમાજનાં બંધનો શિથિલ થતાં જાય છે તેથી આ હિલચાલમાં સાથ આપવાની આપણા બધાની ફરજ છે.

લેડી રમણભાઈ નીલકંઠ

બી.એ., એમ.બી.એ., કચમદે દિંદ

મિસ દીના દીનસાઈ કામા
કચમદે દિંદ-અમદાવાદ

લેડી રમણભાઈને મંથ અર્પણ કરવાનું અમારી કમિટીએ નક્કી કર્યું હોવાથી મને પણ પ્રત્ય માનુષી લેડી રમણભાઈ માટે મારા અંતઃકરણના ઉદ્ગમ બદાર કાઢવા મન થયું છે અને એ રીતે એમના માટેના મારા જોયા વિચાર ગ્ણુ કરે છું.

લેડી વિદ્યાબહેનને હું માનના પ્રેમથી ચાહું છું અને મારા પ્રત્ય ગુરુ તરીકે માન આપુ છું. જેમાં વીસ વરસથી હું એમની માથે કામ કરું છું અને નેમના ધણા પરિચયમાં આવી છું. અમારા આટલા વરસના મંથથી મારામાં અને એમનામાં કુટુંબીજન હોઈએ એવો ગાઠ મંથ મંથ મથો છે, અને હું એમ જોઈ શકું છું કે લેડી વિદ્યાબહેન સર્વે ગુણ મંથાદનકરતા છે. એમનામાં એક ઉત્તમ ગુણ એ છે કે એમને Communal સેવા કરવાની ભાવના છે, એટલેકે ન્યાયમનના બેદગાય રાખ્યા વગર એમણે આખી જિંદગી સેવા કરવામાં દેશને અર્પણ કરી છે એ એક મદદ ગુણને કહીને તેઓ આખા દેશમાં પ્રત્ય થયાં છે.

પ્રત્ય વિદ્યાબહેનમાં કામ કરવાની ધૈર્યથી અમુક Complexive question ધણા મંથવ્યબરેલા સવાલનો વિના મબરાએ ઉદ્ગમ કાવવાની અગત્ય ફીંગરિંગ છે તેમની આમાજિક, રાજકીય અને બીજી એટલી બધી મેવાઓ છે કે ને વર્ણવનાં તો પુસ્તકો જરામ અને તે જે માણુમ એમની માથે અસરથી ગાઠ પરિચયમાં હોય તે જ લખી શકે અથવા તો તેઓ પોતે જ લખી શકે, કારણકે ને જખવામાં દરેક દરેક વિગતની-બતાવોની અપૂર્ણ અને પૂરેપૂરી માહિતીની જરૂર છે.

લેડી વિદ્યાબહેન પોતાની નાની-જુવાન વયથી મમાગમેવામાં રચ્યાંપચ્યાં રહેલાં છે. દિવસે જુદીજુદી સંસ્થાઓના કાર્યમાં તેઓ પોતાના અમુક કાર્યનો કાબો આપે છે

અને જાકી યાંચવા તથા લખવાનું વગેરે કામ સમાજસેવા ખાતર અરથી રાત્રે ઊડીને ફરે છે એ વાત મળીતી છે. જ્યારે મનુષ્યને એક બીજની પડી નથી, પોતે પોતાના કામમાં રૂપાંપચ્યાં રહે છે તે વખતમાં પોતાના તન, મન અને ધનની પરવા કર્યા વગર સમાજની સેવા આટલી અંધી કોણ કરવાનું હતું?

સ્ત્રી વર્ગમાં ફરેક ફેકાણે આગેવાનીઓ ભાગ લેનાર, સતન કાર્ય કરનાર વિદ્યા-બ્રહેન ગુજરાતમાં અમ્મ ગણાય છે, તેમના રીટાયર થયા પછી ગુજરાતને એક મોટી ખોટ પડવાની છે કે જે ખોટ આપણને દાઢ સર રમણભાઈના સ્વર્ગસ્થ થયા પછી સામે છે. તેઓ ગુજરાત લેડીઝ કલજમાં ૪૦ વરસથી સેવા બજાવે છે, ડૉ. મોતીલાલ દરગીતાસની કમિટીમાં સ્ત્રી ધણી સારી પ્રવંસા મેળવી છે. અનાથ આશ્રમ, વિમેન કાઉન્સિલ, મહિલા મંડળ અને બીજી અનેક કન્યાગાળાઓ અને સંસ્થાઓમાં પ્રમુખ, ટ્રેઝરી, ફરડી, સેક્રેટરી અથવા તો મેમ્બર તરીકે એમની મેવાઓ આવેલ. અસહ્ય અને પ્રસિદ્ધ છે. ધરોપની મહાન લક્ષણ વખતે એમણે આર્થી સ્ત્રી ફોર ઉચરાવવાના હેતુથી ફેન્સી ફેર, ફેન્સી બજાર અને ડૉનસરો વગેરે વગેરેમાં ઉત્સાહથી ભાગ ભજવેલા અને મરકારને ધણાં મદદગાર થઇ પડ્યાં હતા. મ્યુનિસિપલિટીમાં ગૌર્ભાનેટ થયેલાં એઓ પહેલાં જ સ્ત્રી છે, અને સ્ત્રી કાઉન્સિલર તરીકે પણ પહેલાં જ ચૂંટાયાં હતા. સેનર કમિશન વખતે આદીથી એમને જ કમિટીમાં નિમ્ણ હતા. સખનૌ ખાતે વિગેન ડૉનકરન્મમાં પ્રમુખ તરીકે ચિરાગ્યાં હતા અને ધણી ગાર્ડરીથી કાગ કરી આપ્યા હતાં. મુખાલ્દ હસાકાની સેનર કૉન્કરન્મમાં પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા હતા અને ધણી માઉ કામ કરી આપ્યાં હતાં. એવાં તો અનેક વખત તેઓ સેવા કરવામાં આગેવાન ધર્મ ગયાં છે. પુનર્જન્મનું કામ એમણે બહુ પરોપકારનું અને સમાજ મેવાનું દાઢ ધર્યું છે નેકડો ગરીબ રીખાની ત્રિધવાઓનાં તેમણે ઘર મહાપ્યાં છે અને તેમના આશીર્વાદ લીધા છે. દરવરો બાળકલ્યાણે તેણે પુનર્જન્મથી બચાવી છે. એમનાના એક મહા ગુણ તે ગાન સ્વભાવનો છે. તેઓ કોઈ દિવસ ગુસ્સે થયા હોય એવું માનવાવાનાં પણ આવ્યું નથી, ધણી વખત એમને ગુસ્સે થવાનાં કારણ મળતા હતાં પણ એઈ દિવસ ગુસ્સે થયા નથી. પોતાની સ્વેચ્છિકરણીએ, પોતાકે અને નીતિરીતિએ પણ એ ધણી નારા છે. અને માણસની સાદાક જ દમેશા તેમના હિતમ ગુણોની ગવાઈ પડે છે. સ્ત્રીનો માનવરો એાદો અને ખીન ધણી એાદો ધરાવવા હતા એમનાના જગે પણ મોટાક કે ખાટું ગુમાન ફીડું નથી.

તેઓ એટલાં બધાં માન છે કે પોતાની મોટર કે ગાડી ડાઝવેલી લેાય તો તેઓ ચાવતાં વરતાં વરતાં અચકાતા નથી અને મેં ધાની વખત તેમને ચાવતાં વરતાં જોએવાં છે.

પ્રજ્ઞામા અને નરકાગ્રમા અવતારથી અને નીતિથી કામ કરવાની એમનામા કુનેદ છે અને તેથી તેઓ બનેલે પ્રિય થ- પડેલા છે એમનું નામ તો શુદ્ધગાનના હિન્દીદાનમા આનેગી આકાશે વખાવું જોઈએ અને સ્ત્રી આસમમા તેઓ એક મદાન વ્યક્તિ તરીકે અમર રહેશે. મર રમણભાઈ અને લેડી વિદ્યાબહેનનું દપતીનુંદું મમાજએવામા વખાલાઈ ગયું છે. મર રમાબાઈની જિંદગી વધુ લગાઈ હતે તો આ જોઈ વધુ ને વધુ એ એવા કરતે. એમના મગ્ગ પડીથી વિદ્યાબહેને એ એવા કરવી ચાહુ ગળી છે અને મર રમાબાઈના પગથે પોતાનું કાર્ય ચાહુ ગળી વધુ ને વધુ દિપાવ્યું છે.

ખુદા એમને તંદુરસ્તી માથે વાંછી જિંદગી બક્ષે અને મહકમો કરવાની તમકાદ અને સદ્ગુણિ આપે. આમીન ' આમીન '

હિન્દુ સ્ત્રી અને કાયદો

અવલોકનકાર ડૉ. દેસાઈ

હિન્દુસ્તાનના ધારાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ હિન્દુ સ્ત્રીની સ્થિતિ ખેદજનક છે. હિન્દુઓને લગતું વારસા પ્રકરણ સ્મૃતિઓ ઉપર આધાર રાખે છે. અને કૃત્તીક સ્મૃતિઓમાં કેટલાક સ્ત્રોતો પાછળથી ધુસારી દેવામાં આવેલા જાણીયા છે, જના સ્મૃતિદાતાના એ વચનો ઉપર લાક્ષણિક પશ્ચિમી આધાર રાખવામાં આવે છે. કૃત્તીક સ્મૃતિઓમાં એક જ જાણના સામસામેના સ્ત્રોતો પશ્ચિમી જોવામાં આવે છે. કાયદાના એક નિયમ છે કે સમાજની પ્રગતિ થતી ત્યારે તે પ્રમાણે કાયદામાં પણ સુધારાવધારો થતો જોઈએ; પણ કમનસીબની વાત છે કે હિન્દુ સ્ત્રીઓના મંત્રધર્મો કાયદામાં કેટલેકર થતો નથી.

સત્તરમા સદીમાં વેષારના અર્થે અંગ્રેજ પેટી ચાર્ટર થઈને હિન્દુસ્તાન આવી. આ પેટીઓમાં કામ કરનારા અંગ્રેજ લોકો દ્વારા આપેલા મંત્રધર્મો વચ્ચેના વચન પાશ્વર્થમેતે કાયદાઓ ક્યાં અને તેમના વર્તનના મંત્રધર્મો કમનસીબના અધિકારને દરકમ આપવામાં આવી અને વચન જનાં એમના કેમ સુધારવાને માટે ન્યાયિક અધિકારો કમનસીબ, મુગાલ અને મરાઠામાં આપવામાં આવી જે મેયર્ન ઓર્ડર નથા ડીકોર્ડર્સ ઓર્ડર કહેવાતી. ૧૭૭૩ની સાલમાં રેગ્યુલેશન ઓફ્ટ પબ્લિક થંધા તે પહેલાં ૧૮૨૮ ઇ.સ.માં કંપનીઓ વેષાર કરનાં કરનાં રાજ્યપ્રકરણમાં પગપેમાલો ક્યાં દેતો અને દિવસના શહેનશાદની પાસેથી લીધાની પણ મેળવી હતી. તેથી તેમના વાગ્યામાં કૃત્તીક કેમ પ્રગતિ પણ આવી અને તેમના મંત્રધર્મો પણ કમનસીબ કરવાની તેમને તક મળી. પરંતુ આમનો પ્રયત્ન કરવાને કેમ અધિકારો દલી અને કોજદારી કેટલાં મુલવમાની કોજદારી કાયદાના અમલ થતો દેતો; ત્યારે રીકોર્ડર્સ ઓફ્ટ લોવાથી કૃત્તીક વચ્ચે અંગ્રેજ કાયદા પ્રમાણે લીધાની સામમાં કેમ કરવામાં આવતા પણ થતું કરીને કેમ કાયદાનું ધોરણ પામવામાં આવતું

હવે આ નવેગોમા ત્યાજ રેગ્યુલેશન ઍક્ટ પમાન -રામા આપે તાન કલકત્તા, માટે એ- સુપ્રીમ કોર્ટ સ્થાપનામા આની અને પાળણથી મદ્રાસ અને મુમ્બઈના માટે પણ આની કોર્ટની સ્થાપના થઈ ન્યાયાધીશ અગ્રેજ હોનાથી અગ્રેજ કાયદો અમલમા મદ્રાસમા આવે તેો લોગના મન ઉમેરાય, તે મધ કરાને માટે રેગ્યુલેશન ઍક્ટમા નીચેની જે ક્લોઝ દાખલ કરામા આની

Provided always, and be it enacted, that the Supreme Court of Judicature at Fort William in Bengal shall have full power and authority to hear and determine in such manner as is provided for that purpose in the said Charter or Letters Patent all and all manners of actions and suits against all and singular the inhabitants of the said city of Calcutta provided that their inheritance and succession to lands, rents and goods, and all matters of contract and dealing between party and party, shall be determined in the case of Mahomedans, by the laws and usages of Mahomedans and in the case of Gentus (Hindus) by the laws and usages of Gentus, and when only one of the parties shall be a Mahomedan or Gentu by the laws and usages of the Defendant

And in order that regard should be had to the Civil and religious usages of the said natives, be it enacted, that the rights and authorities of fathers of families and masters of families according to the same might have been exercised by the Gentu or Mahomedan law, shall be preserved to them respectively within their said families, nor shall any acts done in consequence of the rule and law of caste respecting the members of the said families only, be held and

adjudged a crime, although the same may not be held justifiable by the laws of England.

અને વ્યારે ધીમ પ્રાન્તોને માટે કોર્ટે નીમાર્ડ સારે તે કોર્ટે સંબંધીતા કાયદામાં પણ એ કલમો પાછી ઉતારવામાં આવી. ન્યાયાધીશો પરદેશી અને પરદર્શી હોવાથી તેમની મદદગે માટે હિન્દુઓના ખટલાઓનાં મદદ કરવાને પંડિતની તથા મુસલમાની કાયદામાં મદદ કરવાને મોલવીની નિમણુક કરવામાં આવી. આવી રીતની વ્યવસ્થા હતી તે વખતે હિન્દુના વારસા તથા ધીમ કદઅાઓના સંબંધમાં પંડિતો રમૂનિઓમાંથી વ્યવસ્થા રજુ કરી તેનો અર્થ કરતા અને તે પ્રમાણે ફેસલાઓ આપવામાં આવતા હતા. અને આવા ફેસલાઓ આધારબૂત થતા ગયા અને પછીથી Store obcesis નો નિયમ અમલમાં આવતો મયો એટલે આવા ફેસલાઓના લીધે મિલકત પ્રાપ્ત થતી ગઈ હોય તેના દર સ્થાપિત ગામ્વા લાગ્યા. વખતોવખત ગવર્નર જનરલે તથા અધિકાર મુજબ ગવર્નરે પોતાના પ્રાન્તોના સંબંધી regulations એટલે નિયમો ઘડતા ગયા, પણ રીનસરની કાયદાપોથીઓ નફોની તેથી ૧/૩૩ની સાલમાં ઇન્ડિયન હોમ-કમિશન નીમવામાં આવ્યું અને તેમણે જોખતી તપાસ કરી હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિને લાપક કાયદા ઘડવાની યોગ્યતા નિર્ધાર કરી. આ કમિશનની મહેનતના અંગે પીનસ કોડ, ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડ, પુરાવાનો કાયદો, સ્પેસિફિક સિલિક્સ એક્ટ, સિવિલ પ્રોસીજર કોડ વગેરે કાયદાઓ થયા. અને વેબુસેટિંગ એક્ટમાં હિન્દુઓના સંબંધમાં હિન્દુ કાયદા તથા મુસ્લીમોના સંબંધમાં મુસ્લીમ કાયદા પ્રમાણે જે ન્યાય આપવાનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું તેને નિર્ધારિત આપવામાં આવી. પરંતુ વારસાના પ્રકરણમાં દેશકાળને અનુસરીને કાંઈ પણ ફેરફાર કરવાની સૂચના થઈ નહિ અને સ્થિતિરક્ષાપક ધોરણ આજુ રહ્યું.

હિન્દુશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે કોઈપણ હસમ પોતાનો ધર્મ અદક્ષીને બીજો ધર્મ સંગીકાર કરે તો તેની કૌટુંબિક મિલકત ઉપરના તેના દર નાણુદ થાય છે. ઇસ્ત-ઇન્ડિયા કંપનીના સંબંધમાં ઇંગ્લિશ પારલામેન્ટે કેટલાક કાયદાઓ ઘડેલા તેના એક કાયદામાં એક કલમ ક્રિશ્ચિયાનીટીના ફેલાવા સંબંધમાં અમુક અર્થ કરવાની પરવાનગી આપતની પણ હતી અને આવી રીતે ધર્મનો ફેલાવો કરતા કેટલાક હિન્દુઓ વટલીને ક્રિશ્ચિયન થયેલા તેમની મિલકતના સંબંધમાં ૧૮૫૦ની સાલમાં એક કાયદો બાંધવામાં આવ્યો, પણ હિન્દુ સ્ત્રીઓના વારસાના દર સંબંધી અથવા જેની સામાન્ય સ્થિતિ સુધારવાને કાંઈ પણ

પ્રથમ ૨૦ રાગા આ ૧૧ હિ

હિ દુ અમાગમા મામાન્થ મ્થિનિ મયમ્ કુદુમ્ની ૨ દુ ના રહીનની રૂની
મતાઓ છે નેમ ૬ ને પમ છે મે મતાઓ રેમ્પુતેમ્થિ એમ્થી પમ મલુ રાખરામા
ગાની ૨ આરો ૨૦ ને ને રમ્પ કુમ્પા ૧૧ મ્થિમ્થો ૧૧ ૬ ની અનિમ રીમા મશુના
લાગી આરી કૌતેમારી એમ ૨૦૨ મયુક્ત મ્થના મમા અમમ્થોના ભરથુપોરમ્થી
જોમ્થુ મ્થાલી ૭ ના આધારે મયકુ કુ ના ત્થી (ઓરે મ્થ ભરથુપોરમ્થી
૬૬ છે એ મિદ્ધાન થયો અને મ્થની ૨૧૧ નાતરતોમા આરા ૬૬૦ માં મ
૧૧૭૦ જન્મ ૧૦ તો ૨ની તુલ ૨૨ આરાની પ્રતિનાદીઓ તમ્થી દીત ૨ નામા
આનનાના રમ્થાઓ ૬ ના મદિરે અમ્થ મમ્ અનાન્થ અરે પાથ રીઆ ૧૧ ૨૫ ૧
૧૫ ૭ એરી તીન મે અમ્થાનાદની મ્થમા એમ ૨૫૧ ની મામ્થોરી ૬ કુના ૨૦
૫૫ મુ ૧૧ ની હા ૧૦ એમ મમા દગ મુ કે મ્થ દિ દુ મયમ્ કુ ના અમ તરી
મુ ત્થી જન તા તેની વિધાઓ નેના મરા ૧૨ ધર્મના રિમાના ઉત્પત્તો કુ ભાગ ભ
રથુપોરમ્થી માં માધી આપવો નેરે એ આ તા અનિભમ્ ૬ ૧ આરે મિદ્ધના
૧૧૫મા ૧૫ ૫ તુ મ ૧૧ દિ દુએ મેતાની અનમ્થેનમ્થી મિ ન પાદ ૧ રી ૧૧
અને તો એ ૧ ૧૦૨૦ વિધા મમ્થો મુમ્થી ૧૧૫ તો એનુ ભરથુપોરમ્થી ૬ માની
એની કુત નેનિ જમા ૧૧ રી જ જમ્થાની ૧ની આરે તેમા આમામ્થીના મ લુ ૧૧ નેના
સરસો આરી માધ ત્થા ૧ રી અગીમ્થ મ્થના હોતા ૫૬ ૫૬૦૨૫થી ૧ની હા ૧૦
વિધામોની મ ૨ આરી આરે એઓ સરસો મમે તમો થોગ્થ ભ મોરમ્થો ૧ ૧ સ્ત
મ્થો નેરે એ મેમા કેમ્થા થમા

મયુક્ત ૨ ની રીતાપામ્થિનિ મિ મ્થ ને ૭ ના પ્રમ્થા ૧૧ રાથમા આરી હોથ
લા ૧૧ તના સમ્થાની જોમ્થુ વખત દીમ્થીઓરે માધ ૬૬ ૫૦૨૫મા નથી મ્થ
કુનારી દીમ્થીઓ ૧૧ ૧૧૧૧ તથા લક્ષના માં જોમ્થમ ૬ રી નેદએ એવુ રિલિ અથુ
છે દીમ્થીઓ ની ૧ ૩ મ ૧ ૨માએ ૧૧ની મિ મ્થમા થોડો રોજો ૧૧ મા મમે
છે ૬૧ દિદુ લોમા જ નેમો માતન મ્થમા આવેની છે આરે તને રીરે તમની ૫ ૧૫ ૧
મ્થિનિ ૧૫મ થની જન છે એમ તમ્થાર એરી ૨૦૨મા આવે ૬ ૧૬૬૧ને ને સમ્થો
મમ્થે ત પગમા ૬ ૧મા ૧૦૨ે તેના જમા ૧મા મેમ મ્થો સમ્થ ક પગમા કુ ના
સરમામ થી ૧મારી પમ્થુને ને હિમા મમ ૧ તે તમા ૧ કુદુમા આરે એમ્થી ૧૧

દક્ષીણ એવી રચ્ચ કરવામાં આવે છે કે સ્થાવર મિસ્કનના વિભાગો દરવામાં આવશે તેના વિભાગોમાં દાહરીના હિસ્સે આવના વિભાગથી વધુ ભાગના પડવાના-મિસ્કનના ભાગ પાડવાની જુદી જુદી રીતો છે. દાહરીને ક્રોઈ વારસો આપવાનો હોય તેની ઉચક કિંમત નક્કી કરીને શેકડ પળ આપી શકાય. હિંદુ સાસ્ત્રકારો અથવા પુરાણકારોએ પુત્રને બધું ઉઘો દોહો આપી દીધા છે. સ્વર્ગમાં જવું એ હિંદુનો આદર્શ છે અને અપુત્ર સુખરનાર પુત્ર નામના નરકમાં જ સડવો રહેવાનો તેથી એ નરકમાંથી તારનાર પુત્ર અવશ્ય જોઈએ. એક પત્નીથી પુત્રાવપત્તિ ન થાય તો બીજી અને ત્રીજી અથવા પુત્રાન્ત્રી યત્ન કરીને દેવતાઓનું સમાધાન કરીને પુત્રપ્રાપ્તિ કરવા તજ્જીજ કરવી. ઔરસ પુત્રના અભાવે પુત્રની હાયારૂપ પુત્ર મેળવવો, અને આવા કેટલીક જાતના પુત્રાનાં વર્ણન થયાં. એમાંનો એક દત્ત પુત્ર ગણાયો-અંગત સગાઓમાં પુત્રીને હવું પડે છે અને પુત્રીના પુત્રને દત્તક લેવાને પિતાની ધણી દખ્ખા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પાણુ કેટલાક પંડિતોએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે દત્ત પુત્ર હાયારૂપ ત્યારે જ કર્તી શકાય કે એની જનક માને દત્તક લેનાર પિતા પશ્ચી શકે તેવી રિથિતિ હોય ત્યારે જ. અને પુત્રીને પિતા પશ્ચી શકે નહિ તેથી માતાબદ પુત્રીના પુત્રને દત્તક લઈ શકે નહિ. સારા નરીએ આ અભિપ્રાય આપણા પ્રાન્તમાં અમલમાં આવી શક્યો નહિ કારણ કે કેટલાંક કુટુંબોમાં પુત્રીના પુત્રને દત્તક લેવાઈ ગયેલા હતા અને મિસ્કનના દક્કમાં પત્નીથી અંતરાય નંખાય નહિ, પુત્ર અભણ હોય, બદચાસનો હોય, મિસ્કન વેકડી નામે એવો હોય તો પણ બધી મિસ્કનનો કબજો અને વલીવટ તેને મળે! દાહરી સુક્ષીમ, આજ્ઞાધીન અને માજાપની સંવા કરતી હોય તેવી પુત્રીને વડીલોપાર્જિત સ્થાવર મિસ્કનમાંથી કાંઈ બક્ષીસ પણ આપી શકાય નહિ. આ પ્રથામાં કુધારા થવાની ખાસ જરૂર છે. કેળવાએલા માણસોએ આ સંબંધમાં ઝડો ઉઠાવવાની જરૂર છે. સ્ત્રીઓની પરાધીન અવસ્થા બંધ થાય અને કેળવણીના પ્રચારથી તેઓ સ્વાશ્રિત બને અને ફરજિયાત લક્ષ્મી વ્યવસ્થામાં છૂટ મુકાય તો આ પ્રશ્નનો નિરાકાર જરા સહેલાઈથી જાતી શકાય. ફરજિયાત સમયે લીધે જાળવજોઈતાના દાખલા બનતા હતા તેનો પ્રતિબંધ કાયદાથી મુકાયો. દાહરીનો જન્મ થતાં લક્ષ્મીજી પધાર્યો અગર પુત્રીરત્ન પ્રાપ્ત થયું એમ ન કહેતાં પધરો જન્મ્યો એમ સાધારણ રીતે કહેવાય છે. અને જે જાતિએ મહાપુરુષોને જન્મ આપ્યા છે તે જાતિનું આવી રીતે અપમાન થાય છે.

વિધવા સ્ત્રીઓ અગાઉ સતી થતી હોવાના દાખલા બનતા હોવાથી રામ રામ-

ગોદનનારના પ્રયાત્નથી મલીનો વિવાદ ૧૮૭૯ની માયમાં મરકારે બંધ કરાવ્યો હતો. અમુક અમુક મંત્રેઓના મુદ્દાના પદા દિદ્ધ શ્રીમતિની અથવા દ્વિતી મતિના ઉદ્દાનના માટે કાઈ પ્રયત્નો કરે છે ત્યારે ધર્મ બચા છે તેવો શુભારો કેટલાક Orthodox માન્યો કરે છે અને મદાગાષ્ટી વિક્ટોરિયાના દરેકનો તેમાં આશ્રય લે છે. આ દરેકમાં તે કદા નીચેનો જ કહેશે કે-

"We do strictly charge and enjoin all those who may be in authority under us that they abstain from all interference with the religious belief or worship of any of our subjects on pain of our highest displeasure.

We know, and respect, the feelings of attachment with which natives of India regard the lands inherited by them from their ancestors, and we desire to protect them in all rights connected therewith, subject to the equitable demands of the state, and we will that generally, in forming and administering the law, due regard be paid to the ancient rights, usages and customs of India "

આ કથનનો એવો ઉપયોગ થાય છે તે ૧૮૮૫ ના age of consent of Bill ની મામેની તકરોરો અને તાગેતગના મંદિપ્રવેશના બિલની મામેની પ્રમેશથી આપણે મારી રીતે વાકેફ છીએ Religion in danger એ જુદું મહેલો ખૂબ છે અને એ ખૂમથી આમણુ અને આણુવાકેફમાર માણ્યો દોગય છે અને જો કોઈ પથના ધર્મશુરઓ આવી પ્રમેગમાં લાગ વેવા જદાર પડે તો એમના અનુયાયીઓનો દોગે જ ન મહે

કોઈ પણ કાગળ વગર મન્દે કોઈ મન્દ વખત વખતે પહેગમની માગદન કમાળી દરવાના દિદ્ધ પુરગોએ એટલી વધુ પત્ની કન્વાના દાખવાઓ છે. વિતાકાગે શ્રીનો ત્યાગ કર્યાના પળ દાખવાઓ છે. પરંતુ શ્રીએ તો હમેશ ન્યામીને આધીન જ મહે નેત્રએ અને દાખવા નિર્દયના Cruelty-અણુની જીક હોય તવો માગ-ગણુવામા આવે તેવું વર્તન ધણીનું ના હોય ત્યા મુધી ધણીથી જુદું જીવી મહી રાકાય નાદિ ત્યારે ધણી આવો નિર્દય હોય ત્યારે જ જુદી નહી મહે અને જુદું જગણુપોણ નાગી

મેંદ્રે, ધામીના સમગ્ર દક્ષિણે પૂરા કરવાને એની કર્મ દત્તી અને આ દક્ષિણ સંબંધમાં દિવાની ફાંદેથી દુકમનામાં કમથી શકાય. અને આવા દુકમનામાંની અન્યથામાં સ્ત્રીને દિવાની જેમમાં પણ મોકલાવવામાં આવતી; પણ પાછળથી દાદરકર્તા જાહેરના મૌજમથી એ કસમમાં ફેરફાર થયો અને હવે જેમાં મોકલી શકાતી નથી. પણ કામ સ્ત્રીની સામે આવું દુકમનાનું થએલું હોય અને તે પોતાના ધણીની માથે ના રહે તો અમુકોપાનનો દક્ષ તેનો રહે નહિ. આવા સંજોગમાં થએલું કમ વિચિત્ર કેમ ન થયું જોઈએ ?

।

Lady Vidyagauri

Mahaboobmiya I. Kadri

My acquaintance with Lady Vidyagauri Ramanbhai Nilkanth B A begins with the year 1889, when, we were both competitors for the High and Special school scholarships, and appeared at the examination in the Government High School, which was then housed in the building now occupied by the Government Middle School I was then impressed with her genial manners, and extremely obliging nature, and this impression has been further strengthened by what I have observed during close contact with her all these years

My family has long connections with that of the late R S Mahapatram Rupram Nilkanth C I E He and my late lamented grandfather Munshi Syed Abdulla Uraizee were colleagues at the P R Training College in the early eighties My uncle Burhan ud-din was a school-companion of the late Sir Ramanbhai and these circumstances brought several occasions of my meeting Lady (then Mrs) Vidyagauri

During the days of the Great war 1914-1918 I was her Joint Secretary in the Women's branch of the War and Relief Fund, Ahmedabad branch, and during the highly strenuous

work entailed by the holding of Fancy Fairs and Fetes, ladies' work parties, and looking after and providing comforts for British and Indian troops passing through Ahmedabad, also wounded and sick soldiers at the Military Hospital, I used always to admire her great industry, serenity of temper, and genuine desire to be of service and help in all deserving cases.

I specially remember one occasion, when we were both at our posts in Bhagubhai's Wanda for the greater part of one day and night and I was feeling quite exhausted and rather irritable. I asked Lady Ramanbhai how she was feeling. She smiled and said that she felt as if she was going to have fever, but, otherwise she was quite calm and serene in her temper.

Dishonest dealings and breach of regulations and of promises by merchants who had accepted stalls at the Fancy Fairs and Fetes often led me to be stern with them but Lady Ramanbhai had always a kind word for them and with sweet persuasiveness peculiar to herself she would bring everyone round to reason.

Mrs Broomfield the then-President of the Women Branch of the War and Relief Fund often expressed her deep appreciation of Lady Ramanbhai's services.

After the Great War, I was privileged to work with her in some of her activities in connection with social reform work and have been always impressed with her zeal and sincerity.

For the past one and a half year we have been colleagues on the General Board of the Ahmedabad Municipality and though there have been occasions on which we have not seen

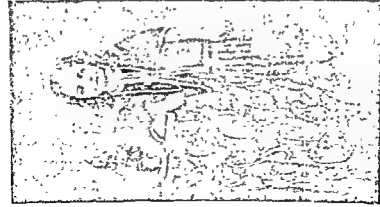

eye to eye on certain questions I have never had reason to doubt her sincerity.

Throughout her career Lady Ramanbhai has taken a keen interest in education in general and female education in particular. She has never betrayed any communal bias, and has approached all questions with a very fair and open mind

I have read some of her literary works with great interest and am an admirer of her clarity of thought and fluency of expression.

In common with the large number of Lady Ramanbhai's friends and admirers I sincerely wish her a long life full of health and energy to continue her services to the community at large.

વિદ્યાપ્રદેન - ઈ. ૧૮૮૧માં
૫ - ૧૧ની વચ્ચે

વિદ્યાપ્રદેન - ઈ. ૧૮૮૮માં
૧૨ - ૧૩ની વચ્ચે

Feb 12 1917

Feb 12 1917

લેડી વિદ્યાગૌરી અને ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળ

જેડાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ

ધન્યાસિ વૈદર્ભિ ગુણેશરૈર્યદા સમાકૃત્યત નૈગ્મોઽપિ ।

હતઃ સ્તુતિઃ કા ઇત્ત ચન્દ્રિકાયાઃ ચદન્વિમન્યુનરત્નકરોતિ ॥

હે વૈદર્ભિ ! તને ધન્ય છે કે તારા ઉદાર ગુણોથી નૈપથ (અર્થોમાં ગુજરાત) આકર્ષાયું છે. અથવા તો જો ચન્દ્રિકા અમુકને તરંગિત કરે તો તેમાં તેની સ્તુતિ થી કરવી (એ તો એનો સ્વભાવ જ છે.)

તાપં હુષ્ણસિ મર્વતાં વિતરસે મુષ્કાફલં શુક્તિયુ

ક્ષેત્રં સિદ્ધસિ કિં જ પશ્ચચસિ શ્રીલગ્નમુલ્કચન્દ્રમાન ।

ધારે ક્ષરમિદં જલં જલનિધેરાદાય જીમૂત દે

વિશ્વ જીવયસિ ધ્રુવીતુ જગતિ પ્રૌઢોઽપિ કસ્તે શુભાન્ ॥

હે મેષ ! તું નાપને દૂર કરે છે, સર્વત્ર છીપોમા મોતી મકે છે, ખેતરોને જસથી ભિચે છે, વળી ચંદ્રનાં જ્ઞાને પશ્ચવિત કરે છે, સમુદ્રનાં ખાસં આ પાણી કાઢેને જગતને ડુવારે છે જગતમાં ક્યો પ્રાદ પુરુષ પણ તારા ગુણોનું કથન કરે !

આ લેખનો મુખ્ય હેતુ લેડી વિદ્યાગૌરીના ગણિગહોત્સવ પ્રમંગે, ગુજરાતી સ્ત્રી-કેળવણી મંડળ સાથેનો લેખનો સંગ્રહ અને તે સંસ્થાને તેમણે આપેલી સેવાનો આદ્ય પરિચય કરાવવાનો છે.

ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળની સ્થાપના તા. ૯-૫-૧૯૨૨ને દિવસે થઈ હતી. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ કેળવણીના સંસ્કારો રેડીને તેમના નારી-

કવનને પ્રકૃતિન કવો એ દનો. આ ઉદ્દેગ પૂર્ણ કરવાને માટે મહાન નરકથી શ્રી.વા ઉ. ગુજરાત મહિયા પાસાગા નામની નર્યા ખોલવામાં આવી. તેને આ નંધા મહાગની સ્થાપના પદેવા સ્થપાઈ હતી, પણ તેનો વલીસટ ગુજરાત કેળવણી મહાગને દત્તક હતો. ગુજરાત નગરાણી મહાગને અનેક પ્રગતિઓ હોવાથી શ્રીકેળવણીના કાર્ય તરફ તે નોંધે તેવું ખ્યાન આપી મંડે નહિ એવું તે મહાગના મળ્યોને જણાયુ. આથી તે મળ્યાનો વલિવટ બગમર આપી મંડે અને હિન્દુ શ્રીકેળવણી ચોખ દિગામાં પ્રગતિ કરે તે હેતુથી, ગુજરાત કેળવણી મહાગે પ્રથમ એક અવગત મંડળ ગ્યાર્યુ અને ધરીથી આ મંડળે ગુજરાત કેળવણી મંડળથી વ્યવસ્થા કરીને કામ કરવાને માટે ના ૬-૫-૦૦ ને દિવસે મંચાગુધારા હાવમા તેની પ્રાથમિક મલા મેગરી અને મંડળના ઉદ્દેગ તથા નિયમો ઉપર ચર્ચા કરીને ગીતમગ્નુ બધાગણુ મળુર કર્ય પરી ના ૧૩-૮-૦૦ની બીજી મલામા રીનમરનુ કાર્યવાદક મહા નીમાયુ આ નરા મહાગને ગુજરાતની શ્રીકેળવણી મહાગ એવું નામ આપવામા આવ્યુ આ મંડળની ન્યાયથી સ્થાપના થઈ ત્યાંથી જ લેડી વિદ્યાગૌરીનો તે માથેનો અમધ છે. મંડળની ન્યાપનાના પ્રથમ વર્ષમા જ હાં સુખન્ત મહેલાની માથે લેડી વિદ્યાગૌરીની મત્રી તરીકે પદદગી થઈ હતી જોકે મંડળ તરફથી આવતી ગુજરાત મહિયા પાસાગા નામની સંધા માથેનો તેમનો અમધ તેથી પણ એક વર્ષ પહેલાનો છે મહિયા પાસાગાના ૧૬૦૦-૦૧ની માવના નિર્ધારમા અધ્યાપત્રની નામાવધિમા લેડી વિદ્યાગૌરીનુ ગુજરાતી ભાવાના માનદ અધ્યાપક તરીકે નામ જોરામા આવે છે અધ્યાપક તરીકે તેમણે કામ ધણાં વર્ષો મુધી ચાલુ રાખ્યુ છે, પણ તે ઉપર ન મહાગની કાર્યવાદક મલામા મરીઓ તરીકેની જરામત્રી પણ તેમણે માથે લીધેલી. તે સ્ત્રીગણવણી તરફનો તેમનો પલપાન સચવે છે. અનેક કૌટુમિક મુશ્કેલીઓ અને વ્યવમાયો વચ્ચે કોઈપણ મંચાનુ જવાગાગીનુ કામ માથે લેનાનુ મહાં થોડાઓથી જ જની શકે છે શ્રી વિદ્યાપ્રદેને તે જગા રિનામગેએ પ્રમત્ર હિન્દુ સ્ત્રીકારી છે અને તેને ધણી જ મંતેપકારક ગીતે પાળી છે મેઘપણુ કરગર કે જવામત્રી સ્ત્રીકારી એ એક વાન છે અને તેને છેનટ મુધી ભક્તિપૂર્વક અનુમગ્નુ એ જુદી વસ્તુ છે. વણાયે લેનાઓની મેસાગતિ નદીના પ્રસાદની માફક અખર વરેની ભાગ્યે જ આપણે નેજાએ રીએ. શાઆતમા તે પ્રસાદ ખૂબ નેગપરક ગર્ભના કરતો વહે છે. પણ થોડા અમધ પરી તે ગર્ભના શાન થઈ જાય છે અને તે પ્રસાદ પણ એકદમ લીધુ થને નેસામા આવે છે શ્રી વિદ્યાપ્રદેનની મેસાનો વિચાર કરીએ રીએ ત્યારે

આપણને કંઈક જુદો જ ખ્યાલ આવે છે. તેમની સેવા એ અખંડ પ્રવાદવાળી છે: તે પ્રવાદમાં કદી પાળ મંદ ગતિ જ નહિ, તેમ તેમાં મિથ્યા પ્રચંદ વાયુનો પ્રકોપ, સંસાભ કે આદોષન નહિ. તેની ગતિ સરળ અને એકધારી. તે પ્રવાદમાં સદૈવ યંબીરતા અને ધીરતા જ નજરે પડવાની. આથી તે જગમાં નથી લીખત કે શુષ્કતાનો ભય. તેમાં રહેલી અદ્ભુત શાંતિ અને પ્રસન્નતા જ તેની શક્તિનાં મુખ્ય અંકાયવાને બાજુ છે. ખરેખર, શ્રી વિદ્યા-અંબેનગો સેવાપ્રવાદ ગુજરાતની જાનિયા અદિનીય, ધીરસક્તિ, મંજુશ અને અવિલકન છે.

ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળની સ્થાપના પૂર્વે ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીની સી રીથિતિ હતી, તેનો દૂક ઇતિહાસ અહીંમાં આપવાની જરૂર છે. એ તો ત્રાણીની વાત છે કે દેશીઓને કેળવણી આપવાની સરકારની ફરજ છે એ બાબત તરફ પ્રથમ લક્ષ દોરે એન્ટીકના વખતમાં દોરાયું. તેના સમયમાં માધ્યમિક કેળવણી આપવાની યોજના દોરે મેકેલેની દેખરેખ નીચે વિચારાઈ. પણ આ કેળવણીની યોજના કેવળ પુરુષો માટેની જ હતી. સ્ત્રીકેળવણીનો તેમાં સમાવેશ નહોતો. ૧૮૫૪ના સર ચાર્લ્સ વુડના કેળવણીના ખરીતામાં લખવામાં આવ્યું છે કે 'હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીકેળવણીનું મદત્વ મંદ હતું અંકાય નેતરું જોણું છે. કોઈ પણ પ્રગતમાં સમગ્ર પ્રગતી બુદ્ધિ અને નીતિ પુરુષોની કેળવણીથી ખીસે તેના કરતાં સ્ત્રીકેળવણીથી વધારે ઝડપથી અને જોરથી ખીસે છે.' આ શબ્દો દ્વારા તે ખરીતામાં સ્ત્રીકેળવણીની આવશ્યકતા જણાવાઈ છે. આમ છતાં ત્યાર પછીના ૫૦ વર્ષોનો ઇતિહાસ જોઈએ તો કન્યાકેળવણીએ કોઈ પણ રીતે પ્રગતિ કરેલી નથી. ફ્રમારી કાર્પેન્ટર ૧૮૬૩માં મુજાઈ આવ્યાં ત્યારે જો કે કસકતા, મુજાઈ, પુના વગેરે કેદશાંત્રિક શહેરોમાં કન્યાશાળાઓ સ્થપાઈ હતી, પરંતુ તેમની દશા રોચનીય હતી—બહુ જ થોડી મંખ્યામાં છાત્રીઓ નિશાજે જતી અને બાર વર્ષ પહેલા તેમને ઉઠાડી લેવામાં આવતી. આ બાબત તરફ કે. કાર્પેન્ટરનું લક્ષ એવાયું. તેથી તેમણે એ નિધિતિ મુધારવાને સરકારને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. સ્ત્રીકેળવણીની આ દેશગા અવગણના થતી જોઈને તેમનું હૃદય બહુ જ ખિસ થયું. તે દરતાપૂર્વક માનતા હતાં કે ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ ત્યાં સુધી કેળવણી પામશે નહિ ત્યાં સુધી આ દેશ જગતના બીજા દેશો સાથે યોગ્ય સ્થાન કદા મેળવશે નહિ! જનસમાજમાં આ વિચાર દસાવવાને તેમણે ખરા અંતઃકરણ-પૂર્વક યતન કર્યો. એમના આ પ્રયાસને લીધે મુજાઈ શહેરમાં ક્રિમેલ નોર્મલ સ્કૂલ સ્થપાઈ. પછીથી સરકારે સ્ત્રીકેળવણીને આગળ વધારવાના પ્રયાસ કરવા માગ્યા. છતાં ૧૯૦૬-૦૭

સુખીનાં તેમાં સંગીન પ્રથમ યર્ષ નથી, એમ તે વખતના આંકડાઓ જોતાં માલુમ પડે છે. ૧૯૦૧-૭માં દિલ્હીનામાં કુલે ૧૨૫૦૦ નિશાળો, અંગ્રેજી શાળાઓ અને કોલેજો હતી. દિલ્હીનામાં કુલ જામગીરી તથા શહેરોની સંખ્યા ૫૩૫૦૦૦ ગણનાં શાળાઓની સંખ્યા ૬૨ માં જામે રહે છેટલી આવી ગણાય. (જુઓ સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન પૃ. ૧૬૪) ૧૯૧૪-૨૫માં તે સંખ્યા ૧૬૫૦૦ની થઇ. આમાં મોટાભાગે પ્રાથમિક શાળાઓનો જ સમાવેશ થાય છે. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની સ્ત્રોતસ્થાઓ તો નહિ જ નેથી કોલેજ રચેલો હતો.

આ સમય દરમિયાન ગુજરાતની સ્ત્રીશિક્ષણની રિયનિ બહુ જ પછાત હતી. ગુજરાતમાં સ્ત્રીશિક્ષણનો કેસાલો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આભારી છે. આ સોસાયટી ૧૮૪૮માં રચવાઈ. તેણે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષાનો પ્રચાર કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો. તે સમયે અમદાવાદ અને બરોડામાં ધૂળિયા નિશાળો ચાલતી. નવી પદ્ધતિની પણ કેટલીક પ્રાથમિક શાળાઓ રચવાઈ. સને ૧૮૪૬માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટેની મિત્ર શાળાનો વહીવટ લીધો. તે વખતે શરૂઆતમાં ૧ છોકરી માત્ર હતી, ત્યારે છોકરાઓની સંખ્યા ૪૭ હતી. વર્ષ આખરે છોકરીઓની સંખ્યા પાંચ થઇ. સને ૧૮૫૧માં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેશ્વર 'અમદાવાદના ઇતિહાસ'માં છોકરીઓની સંખ્યા ૧૮ની થયેલી જણાવ્યા છે. મન ૧૮૫૦માં મોનાઈની મારફત ગેદાણી હર્ષકવર્ણનાની છોકરીઓ માટેની નિશાળ ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. આ પ્રથમ કન્યાશાળા હતી. ત્યાર પછી રા. જી. શેઠ મગનભાઈની કન્યાશાળા ખોલવામાં આવી, અને પછી ૧૮૬૨માં રત્નકુંડલાસ છોકરાશાળા કન્યાશાળા ખુલ્લી મૂકાઈ. ત્યાર પછી દિવાળીખાઈ કન્યાશાળા રચવાઈ. મરહુમ નરેશ્વી કીમોમ્લ દૂધનાંગ કૌભેજ ઉધાડવામાં આવેલી. તેનાથી સ્ત્રીશિક્ષણને ત્યાર કરવામાં આવી. પછી મ્યુનિસિપાલિટીએ અમદાવાદ શહેરમાં છોકરાઓની નિશાળો સાથે છોકરીઓની નિશાળો ઉઘાડી. આ પ્રમાણે ગુજરાતના જિલ્લાઓ તથા એજન્સીઓમાં પ્રાથમિક સ્ત્રીશિક્ષણને વેગ મળવા લાગ્યો. આમ જતાં ૧૯૨૧ની સાલમાં ગુજરાતમાં લખી વાંચી ગણતરી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૬૨ હજારે નીચે પ્રમાણે હતી- જિલ્લાઓમાં ૪૨, પાલજીપુર એજન્સીમાં ૮, મહીકાંડામાં ૬, રેવાકાંડામાં ૧૩, કાકીઆવાડમાં ૩૬ અને વડોદરામાં ૪૦. વડોદરા રાજ્યે કેળવણીનો કાયદો પોતાના રાજ્યમાં કરવાન કરેલો હોવાથી દલે ત્યાંની પ્રાથમિક કેળવણીમાં ખુબ

પ્રગતિ થઈ છે. પ્રાથમિક કેશવણીની દિશામાં ગુજરાતે કંઈક કંઈક કેદેવાય; જે કે સંતોષ-કારક તો નહિ. ગરબ કે તાજેનર બદાર પડેલા મુંઝાઈ સરકારના કેશવણીવિષયક રિપોર્ટમાં ઇલાકાતી સ્ત્રીકેશવણી વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેનું પ્રમાણ ફક્ત ૨૦૬ જોડાં છે. પણ ૧૯૨૧ મુખીમાં માધ્યમિક શિક્ષણમાં તો નહિ જેવો જ પ્રયાસ હતો. સરકાર તરફથી અમદાવાદ શહેરમાં એક જ કન્યાશાળા હતી. તે સિવાય વડોદરા, ભાવનગર તથા ગોંડલના દેવી રામબેાએ પોતપોતાનાં મુખ્ય શહેરોમાં એક એક કન્યાઓ માટેની હાઈસ્કૂલ ખોલી હતી. તે વખતના આંદોલનો ઉપરથી આપણને જણાઈ આવે છે કે માધ્યમિક કેશવણી ધણી જ પછાત હતી. દર દશ દાયકે અમદાવાદ શહેરમાં ૨૭ સ્ત્રીઓ સખી પાંચી જાણતી હતી. મુરતમાં ૨૪, ભરૂચમાં ૧૧, ખેડમાં ૫ અને પંચ મહાલમાં ૪, કાકીઆવાડમાં ૮. માધ્યમિક શિક્ષણની વ્યાં આ રિશ્તિને હોય તો ઉચ્ચ કેશવણીનું તો કહેવું જ શું કે ગુજરાતનાં પ્રથમ ઉચ્ચ કેશવણી પ્રાપ્ત કરનાર જે બહેનો તે સ્ત્રી વિદ્યાબદેન અને અ. સૌ. શારદાબદેન છે. ૧૯૦૧માં તેમણે સ્ત્રીઓની પરીક્ષા પાસ કરી. તે પહેલાં દોઢ પછુ બહેન ગુજરાતમાં ઉચ્ચ કેશવણી શું છે તે જાણતું નહોતું. ૧૯૨૧ મુખીમાં પછુ ઉચ્ચ કેશવણી સમૂમે બદાર પડેલી બહેનોની સંખ્યા ફક્ત આગળના વેદે ગણાય એવી છે. ઉચ્ચ કેશવણી તરફ જનતાનું દુર્લક્ષ હોવાનાં અનેક કારણો હતાં. એક તો સ્ત્રીઓને અપાતી કેશવણી તે પુરોની દૃષ્ટિએ યોગ્યએવી હતી. તેથી ધણાં માતાપો પોતાની છોકરીઓને તે કેશવણી આપવા ઇચ્છતાં નહોતાં. બીજું છોકરાંઓને અપાતી કેશવણીમાં માનુભાષા અને તેના માહિત્યને સ્થાન નહોતું. વળી તે કેશવણીનો અભ્યાસ-ક્રમ લાંબો અને અન્યવચ્ચે હતો. સ્ત્રીછવનની દૃષ્ટિએ જ સ્ત્રીકેશવણીનો વિચાર તેમાં કરવામાં આવ્યો નહોતો. મુંઝાઈ ઇલાકાતના કેશવણીમાં નિષ્ણાત ગણના પડેલાં પધાત આ દિશામાં ક્યારનું જે બેધાથુ હતું. મુખાર્થ યુનિવર્સિટીમાં કેશવણી સેવા આવનાર કન્યાઓની સંખ્યા ધણી જ અલ્પ બેધને તથા તે કેશવણીને ખામીયાળી વિચારીને તેમને એમ લાગ્યું કે જે સ્ત્રીછવનને સંસ્કારી અને ઉચ્ચ જનાવનું હોય તથા જાનથી સમૃદ્ધ કરવું હોય તો જુદી જ જાતની કેશવણીની સંખ્યા હોવી બેધએ, કે જે સરથા પ્રચલિત સંસ્થાના અનુકરણપે હોય નહિ. આ વિચારનો પ્રથમ પડ્યો પ્રો. કર્વેએ ૧૯૧૫ના ડિસેમ્બરની તા. ૩૦મીએ ભરાયલી નેશનલ સોસીઅલ કોન્ફરન્સ વખતે પોતાના પ્રમુખ તરીકેના બાવણમાં પાડ્યો. આ બાવણ પરે દોઢ અજ્ઞાત મિત્ર નેમની ઉપર

‘ટાપાઓની જાપાનની ઓગોની વિદ્યાપીઠ’ એ મથાજાનાળી પુસ્તિકા મોઝની હતી તે પુસ્તિકા રાખીને ત્યાની વિદ્યાપીઠ જની વિદ્યાપીઠ’ આ દેશમાં આપવાની તેમની હતા થઇ જાપાનની ઓગોની વિદ્યાપીઠની ચોજના મી Naruseને આભારી છે સ્ત્રી જાપાનીઓ ઉદ્દેશ મમનતા તેઓ લખે છે —

Our aim in establishing the Women's University is neither to copy the higher institutions for women in America and Europe nor to rival the Men's University courses in this country. What we aim at is so to frame our schedules of study is to suit the mental and physical conditions of women at present, and to gradually raise the standard in accordance with general progress’ મી Naruse જે ઉદ્દેશથી જાપાનની ઓગોની વિદ્યાપીઠ આપના થઇ તે જ ઉદ્દેશથી પ્રો. રોના પ્રવાસથી ૧૯૧૫માં પૃથ્વીમાં એ અધ્યાપક ૧૯૦૦માં મરે નિકેનગમે ડા. પદન લાખની ઉદ્દાર મક્ષિમ તેને જાહેર કરી, આથી આ વિદ્યાપીઠ દ્વાન માધ્યમિ અને ઉચ્ચ ઓગોની વિદ્યાપીઠને વેગ મળના લાગ્યો. ગુજરાતમાં ઉચ્ચ સ્ત્રીશિક્ષણી મળીને પ્રવાસ થાય તે ઉદ્દેશથી ૧૯૦૮ના ઓગસ્ટ માસમાં ગુજરાત કેળવણી મંત્રે ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા આપી ૧૯૦૯માં તેનો મળધ પુનાના લાન્ડરસીર મહિલા વિદ્યાપીઠ સાથે જોડવામાં આયો. આ પાઠશાળાનું મર્થ જરાન રીતે આવે તે મળે તો ૧૩-૮-૦૨ના રોજ પ્રથમ જણાયા પ્રમાણે ગુજરાતી સ્ત્રીશિક્ષણી મળી અધ્યાપક આ મળી અધ્યાપક ત્યારે અમનનાદમાં ફક્ત એ જ માધ્યમિક શિક્ષણ મળેની મનકરી નિશાળ હતી તે ઉપરાંત આ સૌ શાસ્ત્ર મેનના પ્રયામથી ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ સાથે સમય ધરાવનાર મહિલા વિદ્યાલય હતું હાનમાં તો મુનિમિપાનિગમે પણ એ લાગી તેની જ, તથા પ્રાથમિક અધ્યાશાળાઓમાં અગ્રેજના રંગો લખનાર મર્થ જ વડાદરા, મુસ્લિમ, લાનનગ, રાજનાર રંગે ગુજરાતના શહેરોમાં પણ સ્ત્રીઓ મળે માધ્યમિક નિશાળો ઉતરી છે તેમાં કેવીક જાના વિદ્યાપીઠ સાથે અને કેટલીક મુગાર્થ મુનિમિપાનિગ સાથે મળધ ધનવે છે વડો રામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મળેની પાઠશાળા પણ છે પણ અમદાવાદના ગુજરાતી સ્ત્રી શિક્ષણી મળે ગુજરાતી મેનેજની ઉચ્ચ શિક્ષણીની જગ્યામાં પૂરી પાડવાને ના ઉ મહિલા પાઠશાળાને આપીને સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ શિક્ષણીને અરેખર ધણ જ ઉત્તરજન આપ્યું છે

આ ગુજરાતી ઓકેગવળી મંડળ સાથેના શ્રી વિદ્યાખંડેનનો સંબંધ ટૂંકમાં જોઈએ. ત્યારથી આ મંડળ રચનાનું ત્યારથી જ તેના કાર્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક રસ શ્રી વિદ્યાખંડેને લીધો છે. તેની કાર્યવાહકમાં સ્વયં નરીકેનેઓ દત્તાં એટલું જ નહિ પણ જવાબદારીભરેલા હોદ્દાઓ તેમને સોંપ્યા છે, તેમાં અરેખર યદાપણ જ કરેલું છે એમ કહેવું જોઈએ. નાખરો હોશિયાર ન હોય નો પવનની પ્રતિકૂળ ગતિને લીધે વદાણ ખરાજો ચડીને ડૂબી જાય છે. તેમ જો દ્રાહ્યપણ મંડળનો નેના કુશળ અને બાહોશ ન હોય તો, ને મંડળ સત્વર નાશ પામે છે. વદાણના કમાનમાં જેટલી સમયસૂચના, ખંત, ધૈર્ય, અપ્રતિમ કાર્યશક્તિ, મંબીરના વગેરે ગુણોની અગેશા રાખવામાં આવે છે તેટલી મંડળના સંચાલકની જાળવણી પણ રાખવામાં આવે છે. ગુજરાતી ઓકેગવળી મંડળના પ્રતિદાસમાં શ્રેણી વિદ્યાખંડેનનો જ પ્રતિદાસ મોટે ભાગે છે. ત્યારથી તેઓ આ મંડળની સાથે જોડાયાં ત્યારથી તે મંડળને પોતાની જ મંડળ માની લીધી અને સિવ્યત્વથી તેની સંભાળ રાખવા લાગ્યાં. મંડળની આર્થિક મંજૂરગીથી નહિ કંટાળતાં અવિરત પરિશ્રમે મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ શોધ્યા અને તે મંડળને પ્રગતિના પંથે ચલાવવાને જગીરથ પ્રપત્ત કર્યો. અને ૧૯૨૨થી ૧૯૩૦ સુધી મંડળ તરીકે તેમણે કામ કર્યું. અને ૧૯૩૦-૩૧માં શ્રી મારદાખંડેનની સાથે મંડળ તેમને ઉપપ્રમુખ નીમ્યાં. પછીથી ૧૯૩૨-૩૩ થી તેમને પ્રમુખપદમાં નિયુક્ત કરવાના આશ્ચર્ય છે. આ રીતે ક્રમશઃ મંત્રી, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકે મંડળની કાર્યવાહક સભામાં રહીને તેમણે મંડળને ઘણી મેવા આપી છે અને હજી આપે છે, ભાગ્યે જ મંડળની મંજૂરગીના કામ પ્રશ્ન એવો હોય કે જોતો તેઓ પોતાની ધીર પ્રકૃતિ, દૃઢ સંકલ્પ અને કુશળ શુદ્ધિથી નિવેડા ન કરી શકે. આ ઉપરાંત મહિલા પાઠશાળાના ખાનદ આધ્યાપક તરીકે પણ તેમણે કેટલાંક વર્ષો સુધી કામ કર્યું હતું. ૧૯૨૧-૨૨માં ગુજરાતીના આધ્યાપક તરીકે, ૧૯૨૨-૨૩ અને ૧૯૨૩-૨૪ના વર્ષોમાં માનસશાસ્ત્ર અને જાણમાનમના આધ્યાપક તરીકે, ૧૯૨૪-૨૫માં અંગ્રેજીના અને ૧૯૨૫-૨૬ થી ૧૯૩૦-૩૧ સુધી પાઠા માનસ-શાસ્ત્રના આધ્યાપક તરીકે અખંડિત મેવા મહિલા પાઠશાળાને આપી છે. તે તેમને માટે જેટલો ગૌરવનો વિષય છે તેથી વધારે પાઠશાળાને માટે પણ છે. વિદ્યાખંડેનની આ મેવાની મરખામણીમાં ભાગ્યે જ ખીમ કોઈની સેવાને સરખાવી શકાય.

જેમ ગુજરાતી ઓકેગવળી મંડળ સાથે તેમને સીધો સંબંધ મંડળની રચનાના

અમથથી આવતો આવે છે, તેમ પુનાની વિદ્યાથી આવેતો પણ તેમનો અર્થ પણ વાતથી 'ક
 પુનાની વિદ્યાથી' અને મન સિદ્ધિનામ નાથે થએના કરાન અનંત સર સિદ્ધિનામના કુટુમ
 તન્કથી નિમાએના પ્રતિનિધિઓ માટે પાત્ર જે કો નિયત કરામા આરી હતી આમાની
 એક જોડ મેળવરાનુ માન મહાન સર અભુભાદ્ય એળચુ હતુ તેમના આવમાન પડીથી
 તે એક માટે લેડી દાકન્સીએ લેડી વિદ્યાળેનને પમંદ કરેલા અમથની તથા નંતેગોની
 પ્રતિદગતા હતા, ત્રીજાજાળી માટેની તેમની ધગથને વીરેત આગળથી તેમજે નીમણું
 અને ૧૯૨૯-૩૦ની એનેટમા દાનથી કુટુમના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા, અને ૧૯૩૧-૩૨
 સુધી તે કુટુમના પ્રતિનિધિ તરીકે આવુ નથા ૧૯૩૩-૩૪થી ગુજરાતી ત્રીજાજાળી
 મડગના સભ્ય તરીકે રહેતો તરીકે નુદાગને ગયા યુનિવર્સિટીની સેનેટમા ન્યાયથી ત્રી
 વિદ્યાળેને પ્રવેશ કર્યો ત્યાંથી તેમની અવદારગતા અને મિનનમાર અભાનને
 લીધે મથેનો એટલો બધો વિશ્વાસ નપાદન કર્યો કે ત્રી સારનાંદેનની માટે તેમની
 પણ પ્રતિરો મેનેટ તરફથી ગીન્ડીટ માટે તેમની ચૂટણી ખીનદરીકે થતી હતુ પણ
 તેમજે પોતાની પ્રતિષ્ઠા નગરી રાખી ૮ યુનિવર્સિટીએ મગીતના મોર્ડ આદેશીના મળ્ય
 તરીકે પણ તેમજે ચૂટયા છે એનેટ અને ગીન્ડીટની મેદમ મેટવાક અગત્યના પ્રમોની
 અર્થામ તેમજે તથા મારદાંદેને આગળ પડતો લાભ લીધેના વર્નામ્યુન ડીપ્લોમાની
 મોર્ડનાને ફેલોશપ પાન પડાવનામા થી વિદ્યાળેન અને અ ત્રી સારદાંદેનનો મુખ્ય ફાગે
 છે તેમજે હતાસ નદિ થતા વાન રાન એ પ્રમને એનેટમા અર્થો અને છેરે બુદ્ધિથી
 તેને પનાન કરામે મગીતના અભ્યામકમમા મીખિમની માથે તાલ ઉપર પણ વિદ્યા
 થિનીએનો કામુ હાલો ને એ એ સિદ્ધાન ત્રી વિદ્યાળેને એરી મરન રીતે નવુ કરેના
 કે નેથી ત્રી અભ્યામકમમા તેમની સ્થનાનુમાર વાલ મગીતને પણ ધ્યાન મ પુ આ
 ઉત્તાન ખીન થયાં કરામે ત્રી અર્થામા તેમજે અમભ્યામ લીધેતો વગી વિદ્યાથી ત્રી જુગી
 જુગી પરીમાએમા ગુજરાતીના પરીમ તરીકે પણ નીમાતા આ રીતે તેમજે વિદ્ય પામી
 અને રીતે મેરા કડી છે ત્રી વિદ્યાળેન તથા ત્રી સારનાંદે વિદ્યાથી ત્રી એનેટની
 મેદમ વાય ૨ ગીન્ડીટની મેદમા વાય પણ તેમા ગુજરાતી બંદેનોનુ દિન કરી પણ
 જાતા નદિ પોતે ગુજરાતની મેરા કરાને માટે જ આવે છે, તે એમની મુખમુદા
 ઉપરથી નદેર જાણ આગુ ગુજરાત મદિયા પામ્યામા તે પોતાની જા એને
 તેનુ દિન એમને દેરે હોય તે નો નામા રી ૬, ૫ ૬ ગુજરાત ત્રી લીટ ત્રી નામ આના

विद्याभूषण सन् १९०२ भां प्रोफेसर भया तयारे

विद्याभट्टेन १९९०भा

હિતની દૃષ્ટિએ જ દરેક દરજ્જા તરફ જોતાં.

ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા તરફ તેમજ માતાના પ્રેમથી હમેશાં જોયું છે અને જોતાં આવે છે. પાઠશાળાનાં વાર્ષિક પરિણામ વ્યારે જણાવાનાં હોય ત્યારે પણ સૌથી પહેલાં તે જણાવવાને માટે જિજ્ઞાસા ધરાવતાં. જે પાઠશાળાનું પરિણામ સારું આવે, અગર કોઈ વિદ્યાર્થીની ઇનામ મેળવે તો જાણે પોતાની જ પુત્રીઓના વિજયથી તેમને આનંદ થાય એટલો આનંદ થતો અને થાય છે. એક રીતે કહીએ તો મહિલા પાઠશાળાની પ્રગતિ શ્રી વિદ્યામહેનની તે માટેની ચીવટ અને કાળજીને આભારી છે. દમણ જ મે મહિનાની તા. ૧૪ મીએ વ્યારે પ્રવામાં સિન્ડીકેટની મિટીંગ ભરાઈ ત્યારે શ્રી વિદ્યામહેન ત્યાં હાજર હતા. બીજે દિવસે વિદ્યાર્થીનીઓની શ્રીલાલું પરિણામ બહાર પડેલું હતું. તે વખતે સાંજના સમયે પોતે, જોતે આંખથી જરાજર જોઈ શકાતું નહોતું છતાં યુનિવર્સિટીની નોટીસ બોર્ડ આગળ જિલા સ્ટીને પસાર થનાર વિદ્યાર્થીનીઓનાં નામ, એક પછી એક, વાંચતાં અને મહિલા પાઠશાળાનાં વિદ્યાર્થીનીઓ કયા કયા તેમાં પાસ થયાં હતાં તે પૂછતાં. વ્યારે એમાંનાં કોઈ વિદ્યાર્થીની આગળ નજરે પાસ થયું હોય તો તેમનું હૃદય ઘણું જ આનંદમય થતું. કેટલો ગર્વો અંદર મારેનો પ્રેમ! ખરેખર આવી પ્રમાણ જ્ઞાન યોગમાં જ હોય છે. યુનિવર્સિટીના બજેટની ચર્ચા વખતે પણ ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા અને ગુજરાતની અન્ય મંદિરાઓને અન્યાય ન થાય તે માટેની શ્રી વિદ્યામહેન તથા સૌ. મારદામહેનની ભડત સારી પેઠે જાણીની છે. કેટલીક વખત વિરોધ તીવ્ર બનતો હોય તો શ્રી વિદ્યામહેનની હાજરી અને તેમની બ્યવહારકૃશળતાને લીધે તે શાંત થઈ જતો અને છેવટે ગુજરાતની મંદિરાઓનાં નામ મળતો. શ્રી વિદ્યામહેનનું વ્યક્તિત્વ જ એવા પ્રકારનું છે કે અન્ય પ્રાન્તના માણસો એમના પરિચયમાં આવતાં એકદમ તેમના તરફ આકર્ષાય છે અને તેમના ગુણના પૂજક બને છે. આવી વ્યક્તિ ગુજરાતમાં હોવા માટે ગુજરાતે ખરેખર મગફળી થયું જોઈએ. શ્રી વિદ્યામહેનનો મહિમાહોત્સવ ઉજવવાનો પ્રયત્ન ગુજરાતને આગળે આજે મળ્યો છે, તે માટે મું પરમાત્માનો આભાર માનું છું. શ્રી વિદ્યામહેનને વધુ આદર્ય અને દીર્ઘાયુ પદમાત્મા અર્પો એવી મું નમ્ર પ્રાર્થના આ પ્રમંથે કરું છું.

હવે ગુજરાતને તેમની સેવાઓની ઘણી જરૂર છે. ઉચ્ચ શ્રી કળાવૃદ્ધિની યજ્ઞો આદ્ય ગુજરાતમાં હમણા જ થયાં છે. તે યજ્ઞના ચજમાન અને હોના એમ ઉલ્લેખો

તેમણે આનંદપદ અર્પ્ય અને આરુતિઓ આપી છે, અને તેની વ્યાવાઓ પ્રકટારી છે. તે યજ્ઞને સાંચા નમય મુર્ખી ચાણુ રાખવાને શ્રી વિદ્યાળહેનની પ્રેરણાની વડર છે. પ્રભુ, તેમને દીર્ઘાયુષ્ય અર્પણે તેમની આ દિશાની સેવાને અમર બનાવો!

अप्यन्यच्चन्ति तत्त्वं पवि पवि पविर्हस्तास्ते छाया ।

विरलस कोऽपि त्रिद्विपी घमध्वगो गृह्यन्, स्मरति ॥

માર્ગેભાગે પ્રક્ષો ઘણાં હોય છે. પણ મુમાકર ઘેર ગયા પછી પણ જે પ્રક્ષને મંભારે એવું પ્રક્ષ તો વનમાં એકાદ જ જગ્યાએ મળી આવે ગુર્જરીના ઉપવનમાં મુમાજ્યે એવા પ્રેક્ષાદ પ્રક્ષો છે, તેમાના એક લેડી વિદ્યાગૌરી છે એમ કહેવું તેમા અનિશ્ચયોક્તિ નથી.

પાછલાં સાઠ વર્ષમાં વિધવા- વિવાહની પ્રગતિ

અરુણાચલ જો. ડ્રુવ

છેલાં સાઠ વર્ષ દર્મિયાન વિધવાવિવાહના પ્રશ્ન તરફ આપણા સમાજની વૃત્તિમાં ફેરફાર અને ફેરો ફેરફાર થયો છે અને એ દિશામાં કેટલું કાર્ય થયું છે તેની માહિતી આપવાનો આ લેખનો હેતુ છે.

દિનકુરતાન સિવાય—અને તેમાં પણ કૌંસી ગણતરી ગણિતો ગિવાળ—વિધવાવિવાહ પ્રતિબંધ હુનિયાની કોઈ પ્રગતિમાં નથી. પુરુષ પોતાની પત્નીના મૃત્યુ પછી કરી લગ્ન કરે છે, તે જ મુળ્ય સ્ત્રી પણ પોતાના પતિના મૃત્યુ પછી લગ્ન કરે છે. સામાન્યરીતે કરી પરણનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી હોય છે, કારણ કે પુરુષને મૃત્યુવચ્ચમાં અસાવવા માટે સત્તાનોના ઉછેરને માટે અને એવાં જીવન કારણો માટે કરી લગ્ન કરવાની જરૂર વધારે પડે છે. નોકરીધંધાને અર્થે પુરુષને ઘર બહાર વિશેષ રહેવાની જરૂર પડે છે, તેથી ધરની અવગણના અસાવવા, પોતાની ધરસંબંધીની દરરોજની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા, તેમજ ગાળકોની સંભાળ રાખવા માટે પુરુષને કરી પરણવાની જરૂર સ્ત્રી કરતાં વધારે પડે છે એ ખરું છે, અને તેથી જ દરેક દેશમાં વિધવા કરતાં વિધુરોનાં લગ્નો વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. પરંતુ આપણા દેશની “ક્રમી” ગણિતો સિવાય વિધવા લગ્નો પ્રતિબંધ, તેમજ કરી લગ્ન કરનાર વિધવા પ્રત્યે નિરંકારની વૃત્તિ જીવન કોઈ દેશમાં એવામાં આવતી નથી.

આપણા દેશમાં, જ્યાં નાના નાના ગાળકોને માઆપ અગત્ય વડીલો પોતાની મરિછા અને સગવડ અનુસાર પરણાવી દે છે; જ્યાં મુલ્ય, વય અને અવગણના અસાવ્ય કળોડાં નંતવામાં આવે છે, ત્યાં પુરુષના મૃત્યુ પછી, કુમળી વયે વિધવા અમેલી આગતા, પોતાની સગવડોની વયે પહેલવર્તા પોતાની દુઃખાનુભાર કરી લગ્ન કરે એ અત્યંત જ અવાધાવિક અને આધારણ બનાવ ગણ્યો નેત્ર અમે સારી અમળ્યો વિચાર કરના નો લાગે છે.

જના અગુચ્છિતિ નો એવી ે કે ઉપર ગયા થા તે મધ્ય મન્નેગો ના એવી ઠેઈ વિધવા પડી પરણે છે તો મમા તમા દાદા ન થઈ રહે કે નમા નને મડખોગ ગાળી તેનો મદિષાર ને છે અને અનેક રીતે તને દુષ્ટ આપે છે

આના કાન્ધુ વિષે વિચાર કરના એમ જણાય છે કે મમા તમા વિધવા વસનો કે રાષ્ટ્રીય કે આમાનિષ્ટ કાન્ધુમર પ્રતિગઢ થયા પડી એ પ્રતિગઢ તોડા ન પ્રત્યે, અનેક મનાઓના ઉક થયેના નમકાગને મમે મમાજને ધ્રુવુ ઉત્પન્ન થાય છે મમા ના મિતેરે ર્ફના રૂઢ પુગ્યનુ ચૌ પગ ર્ફની કમળી માગા નાથેનુ નમ મદ્યજાલ કોષ્ઠ વિના ચનાની ને છે, તે આ ર્ફની તમે વિધવા થયેલી માગમના નતર ર્ફની તમે કરી થયેના નમની માથી બડે છે ત મમજવુ ન મુચ્છન છે નમાજનો થના આરાતનો આધાર વા પી વખતે મનાવોની મિચિતના, તેના ફજામી પલ્લુઓ, નમાજના મનાઓ દાનિ કે નૈનિષ્ઠ મોગ્જોની મિચિતના ઉપર ર્ફનો નથી, પણ પ્રગ પ્રગાનિકામગ ન મહન થવાને માનો ન એવો આરાત થાય છે એ મરમાનમ (mass psychology) નો મિચિત નિયમ છે

આપણા દેશમા મમથના કેડાર અનુમાર વિધવા નતનો પ્રચાન રધતો જગ તેમ તમ મમાજનો તે પ્રત્યેનો વિગેધ ઓગે થનો જગ નો મનકમે વિધવા વમ પ્રય મમાજને નમ ઉપ્મીન ર્ફિ ઉત્પન્ન થઈ એવા નમ ળીડા આમાન્ય નમા જોડા ન ગગાશ એ નિમરૂઢ છે

આત્યાગે માગા પાગામામા ભાખા મુન-મવનીઆને વિધવાન નમ એ મ ન જગ ન મનનો મનાન તો નરૂ નાગે છે પગુ મમાજનો તેના પ્રત્યેનો વિગેધ નમો મમથ મના નથી, તેમ ન પગામ ન પલીમ વર્ષ ઉપર એવા નમ ર્ફનાને નાગવના પના દુષ્ટો બો મદનીઓનો તેમને ખ્યાન પખુ આડી મડનો નથી, અને એ નમ ર્ફનાને મનર આરાત મા જુ પખ તેમનાથી મમથ મકાનુ નથી ખડી રીતે તેના એવા નમને મદલ આરાતુ ન ન તેમજે બી પુગા પોતે પોતાના નાર્થ અને દિનન બચ દિઠાનુમા નમ કરે તેમ નમાજને મા તેવા ન દારી નાજે ના નાગા માગમ ઉત્પન્ન ન થના નાય મમાજ ગવેના નીતિના વિષેના બન ન થના દાય બો માર્ફ નિનક દિન અને નાનથને દાનિ ન થની દોષ એવા મધ્યજાલ નમપ્રત્યે મમા ને વિગેધ મનાવના ન નમ આવા પન મધ્ય મા બ નથી એવ નડી વમ ક ના વિધવા પ્રારે, પડી

સમ કરનાર વિધુર કરતાં સમાજનું કોઈપણ રીતે વધારે ખ્યાન જોવાની જરૂર નો જણાવી નથી. અને આવી જ રીતે, દાણની પ્રગતિ જેનાં આપણા દેશમાં પચીસ વર્ષમાં જરૂર આવશે.

સમાજમાં વિધવા સ્ત્રીઓને પડતાં અનેક કષ્ટો, કુટુંબમાં તેમની નિરાધાર અને અસહાય જેવી સ્થિતિ, આર્થિક પરતંત્રતા, જીવનના આનંદ અને રસનો સર્વથા નાશ, વિના વાકે કુટુંબમાં અને સમાજમાંથીમાં દલદૂરી અવગણના, શારીરિક અને માનસિક કષ્ટો તેમજ દવાભારીક દુષ્ક્રિયાઓ ગળાકાંઠે નિરાધ કરવાના વ્યર્થ પ્રયત્નને પરિણામે આત્માર અને નૈતિક અધઃપતન—વગેરે પ્રત્યે સમાજના આગેવાનોની દૃષ્ટિ સમમ અંશે વર્ષ ઉપર જવા માંડી હતી. પરિણામે બંગાળમાં પંડિત ધૃષ્ટિરથેશ્વર વિદ્યાનાથના આધાર પરિશ્રમને અંતે સને ૧૮૫૬ની પચીસમી જુલાએ લૉર્ડ કેનિંગની કારકીર્દીમાં વિધવા વિવાહનો કાયદો ધરવામાં આવ્યો.

આપણા દેશમાં વિધવાને પોતાના પતિના શ્રગલી ગાયે જળી મરવાનો રિવાજ હતો. આ કૃત્ય વિધવાની રવેરજાનુમાર ન રહેતાં કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાના પરિણામરૂપ ગણાવા સાગવાને લીધે ફરજિયાત થઈ ગયું અને અમંખ્ય વિધવાઓને—ખાસ કરીને જગાથામા—તેમની દવાગતક સામે આજીજીનું કુર્ષેત્ર કરી તેમના પતિની ચિન્તામા ગળાકાંઠે લેખી દેવામાં આવવા લાગી. આ અસુખ કૃત્ત્વ અટકાવવા કલકત્તામાં રાજ્ય મોદનરાયે સને ૧૮૨૬માં લૉર્ડ વિશ્વમ બેન્ટિન્કના વખતમા કાયદો કરાવી એ કાર્યને ચુન્દા બરેલું ગણાવ્યું અને ત્યારથી સતી થવાનો રિવાજ અધ પડ્યો. આ દફાઈત દિદુમ્તાનનો ઇતિહાસ લીખનાર પ્રત્યેક વાગક જાણે છે. પરંતુ પતિના શ્રમ સાથે જળી જઈ પોતાની નિદગીને અંત આણનાર વિધવા કરતાં પણ જીવનપર્યંત અનેક પ્રકારના વિશેષ કૃામ હાવાનકથી પીડાતી વિધવાના કષ્ટોનો તો અંત આવ્યો નહિ. વિધવાને ફરી પરણવાની ઇચ્છા સાથ, સમાજ અને સમાજના પ્રમાણુજન ગણનાં શાસ્ત્રના પ્રમાણુને ન ગણકારોને તે ફરી સગ કરવાની આધારણુ હિમત અનાવે તો પણ તે તેમ કરી શકે નહિ કારણકે એવું સમ જરૂરકાયદેસર ગણાય. તેનાં સંતાન જરૂરકાયદેસર ગણાય અને તેઓ પોતાના પિતાની મિલકત અને બીજા હકોમાથી આનંદ સમ જાય. આ ચિંતિ ટાળવા માટે મરકાર પામે એવાં સમ કાયદેસર ગણાવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યા મિવાય બીજો એ ઉપયોગ ?

આપણા સમાજમા પ્રચલિત આગળ અગર દૂર રિવાજ દૂર કરવા માટે પદ્ધતી

રાજ્યકર્તાને કાયદો થયો પડે એ દુર્ભાગ્યની વાત તો છે જ, પરંતુ જે જિવાજથી મમાજના એક નિર્દોષ અંગને નિના વાંકે અતિગમ્ય મંતાપ અને દુઃખ ભોગવ્યા જ કર્યું પડતું હોય અને જે રિવાજને ન્યાય, અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા અગર મમાજના કપાણી ભયભરેલી પણ અંતઃકમળની માથી માન્યતાને કાંપે દર કરવાનું બીજું કોઈ રીતે શક્ય જ ન હોય તેને કાયદાની મદદથી ગંધ કરાવવા મિવાય બીજો ઉપાય જ નથી.

આવા પ્રકારનો કાયદો બીજા દેશમાં કમવવાનો હોય તો વિધવાની દયાજનક સ્થિતિ અને તેને થતા અન્યાય તેમજ લગ્નના પ્રતિગદ્ધથી થતા ભયકર અભ્યાસારો અને નીતિભ્રષ્ટતા તરફ ધ્યાન ખેંચવામા આવે અને મમાજને તેમજ ગમ્ય કરનારને તેની વાસ્તવિકતા જણાતા કાયદો કરવામાં આવે. પરંતુ આપણા દેશમાં એ પદ્ધતિ આવી શકે નહિ. “આપણી દીન દુઃખી વિધવા બહેનો માટે મને અનિગમ્ય ભાગ્યની તો જરૂર થાય છે જ, પરંતુ તેટલા જ કાંબુથી એ ફૂર જિવાજ દર કરવાનો કાયદો કરાવવાનું હું માથે ન લઉં. મેં મારી કવમ આ દિશામાં પ્રવાન કાર્ય અર્થે એટલા માટે વાપરવાનું માથે લીધું છે કે આપણા પવિત્ર શાસ્ત્રમંથોમાં વિધવા પુનર્વિવાહની મંમતિ ન્પષ્ટ શબ્દોમાં બતાવી છે.” આ પરિત ધર્મશાસ્ત્ર વિદ્યાભાગરના ઉદ્દેશ છે. અર્થાત્ મોઢ રિવાજ મને તેટલો અનિષ્ટ હોય, તેને પગિણામે અનેક પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક વ્યથા ભોગવરી પડતી હોય, નીતિનો ખ્વમ પણ થનો હોય છતાં તે ફૂર કરવા માટે શાસ્ત્રોના પ્રમાણનું મમર્થન ન મને ત્યાસુધી તે ફૂર કરાવવાનો પ્રયત્ન કરાય નહિ એવી આપણી મનોદશા હતી અને હજી પણ એવી જ મનોદશા ધણે અંગે છે.

લગ્ન એ મમાજ માટે અત્યંત આવશ્યક છે અને તેની નામાનિક દૃષ્ટિથી, મર્વમામાન્ય હિતની અને મમાજના વ્યાપ્ત્ય અને ઉત્તમ અવસ્થાની દૃષ્ટિએ યોજના થરી તોરફએ એ નમ્ય છે, છતાં તે નામાનિક મધન-સમાજને ટકારી રાખવા માટેની મામાનિક મધ્યા છે તેને ધર્મના મનાતન શાશ્વત નિયમો જેટલું મદરવ આપવાને લીધે આપણી ઉપર જણાતી તેરી મનોવૃત્તિ થએલી છે.

પરિત ધર્મશાસ્ત્ર વિદ્યાભાગરની નિદ્રતા અને ધર્મશ્રદ્ધા રિપે એમન હતા નહિ. જનારમ ના મરદન વિદ્યાવયના તે મુખ્ય અધ્યાપક હતા અત્યંત ધર્મિટ, શ્રદ્ધાવાન બ્રાહ્મણ હતા એટલે તેમણે ગર અભ્યાસ કરીને નાજ્વના અમુક પ્રમાણે બતાવી મામિન કર્યું કે વિધવાના લગ્ન માટે શાશ્વતી મમતિ છે. આ પ્રમાણેને મને તેમણે વિધવાપત્ર કાયદેમર દરવાનો અથામ

પ્રયત્ન કર્યો. પરિણામે વિધવાસહ સંસ્થાઓની સંખ્યામાં સારો વધારો થયો. જૂના વિચારના ધર્મધુરંધરો નરકથી પ્રળય વિરોધ કરવામાં આવ્યા, પરંતુ તે વખતના નાનપડના અંગ્રેજ અધિકારીઓ દાસના કરતાં વિશેષ હિંમતવાળા, વધારે મુદ્દ નિષ્ઠાવાળા અને વિશાળ હૃદયના હોવાથી એ કાયદો પસાર થયો. એ કાયદાનું શિષ્ટ દાખલ કરનાર મિ. એનું નામ હિંદુસ્તાનની સામાજિક પ્રગતિના દર્શકોમાં અમર ધર્મ ગયું છે.

પરંતુ આ કાયદો માત્ર અનુમતિદર્શક (permissive) છે. અર્થાત્, જાતિનો ત્રાસ, બાલિકાદ, શોકનિગ, પતિની માલમિલકતનો સર્વ દહ્મ છાંટી દેવાની નૈયારી વગેરે સહન કરવા જે વિધવા નૈયાદ દોષ તે જ તેવાં વસ્તુ કરવાની હિંમત કરી શકે એવી પરતુ સ્થિતિ છે. આ કાયદાથી અસંગત વિધવાને સહ કરવાનો પ્રતિબંધ ફર થયો છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેવી અનેક પ્રકારની ખુશીઓ વેડવા તત્પર કેટલી ઓછી વિધવાઓ થઈ શકે? અને એ જ કારણથી કાયદો થયો ત્યારથી આત્યાર મુશીમાં, એટલે સગભગ ઓશી વર્ષ થયા છતાં વિધવાવિવાહની સંખ્યા પ્રમાણમાં યદુ જ જુદી છે.

આ કાયદામાં મુદ્દાને કરી પોતાના મન પતિની મિલકતના સંપર્ક બાગવદાનો જે દહ્મ સામાન્યરીતે વિધવાઓને દોષ છે તે મિલકતનો ભોગવશે, જાતિના ત્રાસનો આટકાવ અને બીજા કેટલીક સરળતા કાયદાની સહાયતાથી કરી આપવાનો પ્રયત્ન સ્વર્ગમ્થ અદેશમજ મજાગારીએ વર્ષો સુધી કર્યા કર્યો હતો. મ્વ. મજાગારીના હિંદુમત્તા મુદ્દાના માટેના પ્રયત્નોની કદર દાસની પ્રગતિમાં પ્રમાણમાં યદુ જ ઓછી થઈ ગઈ છે. પોતે હિંદુ ન હોવા છતાં આપણા સમાજના અનિષ્ટ અને ફર દિવાળેથી તેમનું અંતઃકરણ અત્યંત દ્રવિત થતું હતું અને કલમના બંધ અને અધિકારીઓમાં પુષ્કળ જાગવગને કારણે તેમણે જીવનપથ સમાજના અનિષ્ટ દિવાળે ફર કરવાનો—ધણી વખત નો એકલે દાસે કેળવવાએલા વર્ગના ઉપદામ. અવરોધ અને નિંદા વેડીને પળ—ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે. અને ‘સર્વતિવચનો કાયદો’ એમના જ શુભ પ્રયાસનું પરિણામ છે. આપણી ઉમતી પ્રગતિ મ્વ. મજાગારીના કાફેર જીવનનો પરિચય દુર્ભાગ્યે યદુ જ ઓછો છે અને તેથી તેમનાં કાર્યોની કદર આજે નહિ જેવી જ થાય છે. મ્વ. મજાગારીનો વિધવાવિવાહના કાયદામાં મુદ્દાને કરવાનો પ્રયત્ન દ્રષ્ટાંત થયો નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં—આત્યારે ઝગતી પ્રગતિ એ વિચાર માનોવૃત્તિ જોતાં—એવા કાયદાની જરૂર પણ ન પડે એ બનવા બેગ છે.

શાસ્ત્રની સંમતિએ હવે આપસપક મનાવુ ગધ થવા માડ્યું છે, અને ભવિષ્યની

પ્રજ્ઞામાં વિધવાવિવાહ પ્રત્યેનો અવગ્રાહ ઓઝા થયે એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજા મામાન્ય વિવાહ જેવું જ એ એક મામાન્ય કાર્ય ગણાયે. મમાજની આવી મનોદશા થવામાં અનેક કારણો મદાયજન થયાં છે. પરંતુ શ્રી ગાંધીજીના એ પ્રશ્ન પત્તેના વિચાર અને ઉદ્દગાર તેમજ એ પ્રશ્ન બાગતની એમની ન્વષ્ટ માન્યતાથી મમાજની ઉઠરતી પ્રજ્ઞાની મનોમતિ બદલવામાં અતિશય મદદતની મદાયતા મળી છે એ નિર્વિવાદ છે.

હતા આ પ્રજ્ઞા એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. વિધવાનું લક્ષ એ નફરતે મદાય કડવા જેવો નાર્મ-અનાનિને માર્ગે જવા કરતાં માર્ક-નિરૂપાયે મદાય કરવાનો માર્ગ— એવી કાંઈક માન્યતા હજી પ્રચલિત છે. ‘દેહલક્ષ્મીની વિધવા અને એદલક્ષ્મીની વિધવા’ જેવા શબ્દો અમલ્યે વગર અમલ્યે વપરાય છે અને શ્રી ન્દાનાબાબ કવિએ પ્રચલિત કરેલાં અનેક અર્થમત્યોમાનું એક અર્થમત્ય ‘દેહલક્ષ્મીની વિધવાને પુનર્લક્ષ સમુ સુખ નથી, એદલક્ષ્મીની વિધવાને પુનર્લક્ષ મધુ પાપ નથી.’ હજી મમાજમાં માનવાગે વળે મોટા પ્રમાણમાં છે. નાપણુ વ્યક્તિને—બીને કે પુરુષને લક્ષ કરવું કે ન કરવું એ એની અંગત વ્યક્તિગત ન્યનનતાનો પ્રશ્ન છે અને તેટલો જ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન વિધવાને લક્ષ કરવાનો હોયો નેહ્યે. પ્રથમ લક્ષ કરનાર પુરુષ ‘દેહલક્ષ’ કે ‘એદલક્ષ’ જે કયો હોય તે જ મુજબ વિધવા પણ લક્ષ કરી શકે છે. પત્નીના અવમાન પછી કરીથી લક્ષ કરનાર પતિ ‘એદલક્ષ’નો હોય તો તે ‘પાપ’ કરનાર ગણાતો હોય, તો જ ‘એદલક્ષ’ની વિધવાને માટે પુનર્લક્ષ એ પાપ ગણાય. આપણા દેશમાં તો લાખો વિધવાઓનું પ્રથમ લક્ષ એદલક્ષ નથી હોતું અને દેહલક્ષ પણ નથી હોતું. એટલે તેનું મમાજની વયે થએલુ લક્ષ જ ખરૂં લક્ષ ગણાય આવી વસ્તુનિતિમાં એદલક્ષની વિધવા અને દેહલક્ષની વિધવા એ શબ્દોની રમત માત્ર છે. વિધવાનું લક્ષ એ સોમા પચાણુ વિધવા માટે મમાજના આપણા હાલનાં મજેગામાં મીથી થોડ્ય, વ્વાભાવિક અને સર્વમામાન્ય દિનનું કાર્ય છે એવી માન્યતા પ્રચલિત થવાની જરૂર છે. એને મદત આપવાની પણ જરૂર નથી તેમ તેની પ્રત્યે ઉત્તત ભાવનાનીધનાગે કે મુરખીપણુનો ડોળ કરી પગણે સમતિની વૃત્તિ મનાવવાની જરૂર નથી, પરંતુ બીજાં બધા લગ્નો પ્રત્યે જેટલી રૂતિ રાખવામાં આવે તેટલી જ રૂતિ તેની પ્રત્યે રખાવવાની જરૂર છે. મમાજમાં આ રૂતિ કેળવવાનો પ્રયાસ થયો નેહ્યે મમાજમાં જેમ પડિત દિનિચ્ચન્દ્ર વિદ્યામાગરે વિધવાવિવાહ માટે શાસ્ત્રની મંમતિના પ્રમાણુ મોધી તે પ્રગટ કર્યા તે જ મુજબ દક્ષિણમાં પડિત વિષ્ણુ પરમગામ શાસ્ત્રીએ

આયાગ પ્રપત્ન ક્યો હતો. ત્રિષ્વ શાસ્ત્રીએ તો પેતે જતે વિધવા સાથે લગ્ન કરી પોતાની આન્યનાનો વ્યવહારમાં અમલ કરી જતાવવાની હિંમત કરી જતાવી. એ વિધવા શાસ્ત્રીની યાદગીરી માટે આપણા શહેરમાં એક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે અગદાવાહના આગેવાન શહેરીઓની એક સભા તા. ૭ મી મે ૧૮૭૮ ને દિવસે ટ્રેનિંગ કોલેજના મકાનમાં ભરવામાં આવી હતી. આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન રવ. રા. બ. ભાગાનાથ સારાભાઈને આપવામાં આવ્યું હતું. આ અગાઉ જાર્જીયો વર્ષ ઉપર શ્રી બલેન્દ્રનાથ ટાગોર, રા.બ. મોપાળરાવ હરિ દેશમુખ, જગજીવનદાસ, રા.સા. મહીપતરામ વગેરેના પ્રયાસથી જાગવિધવાના લગ્નને ઉત્તેજન આપવા માટે એક સભા સ્થાપન થઈ હતી, પરંતુ તે પ્રપત્ન મંદ પડી ગયો હતો અને તેને ફરીથી જનમન કરવાના હેતુથી આ સભા યોજાવવામાં આવી હતી. આ સભામાં ચર્ચના નિયમોમાં લગ્નવિચ્છેદ માટેના કાયદાનો વિચાર, વિધવાના પ્રથમ લગ્નનાં સંતાનોની વ્યવસ્થા વિશેનો વિચાર તથા આનંદ-જાતિય લગ્નો સંબંધી વિચારના પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તે દિવસે આ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર ન કરતાં “વિધવા પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક મંડળી”ની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સભામાં પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છતા નવ પુરુષોની આરજીઓ રજુ કરવામાં આવી હતી. માત્ર એક રૂપીઓ આપનારને આજીવન સભાસદ ગણવાનો સભામાં ફાવ કરવામાં આવ્યો, અને પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છતા સ્ત્રીપુરુષોની બહુ સંખ્યાથી તપામ કર્યા પછી જ સભા તરફથી લગ્ન કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી આપવાનું ફાવવામાં આવ્યું, નવ વર્ષની વયે વિધવા થએલી એક બાઈએ પચીસ વર્ષની વયે એક મુદસ્ય સાથે પાંચ વર્ષ સુધી સંબંધ માંડ્યા પછી તેની સાથે વિધિપુરસ્સર લગ્ન કરવાની ઇચ્છા જણાવી તેને સભા તરફથી મદદ કરવાની ના પાડવામાં આવી. આવી જતનો નિયમ સભાએ આગળ ઉપર જનજલેલો જણાવો નથી. કોઈ સ્ત્રી પુરુષ ગેરકાયદે અને નીતિનિયમ વિરુદ્ધ સાથે રહેલાં હોય તેને વિધિપૂર્વકના લગ્નથી વેડી આપવામાં મદદ કરવી એ અયોગ્ય નથી એવી માન્યતા સભામાં પાછળથી જણાય છે. આ સભાની સ્થાપના અગાઉ લગભગ દરબાર વિધવાવિવાહ મુઆઈ મકાનમાં દક્ષિણી અને મુજરતીઓમાં થતા હતા એવાં ઉદ્વેગ આ સભાના હેવાલમાં કરેલો જણાય છે. પરંતુ આ સભા સ્થાપન થયા પછીનું પહેલું લગ્ન તા. ૨૭ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૮ને દિવસે નોધાયેલું છે. તે પછીથી સભાના આશ્રય નીચે થયેલા એક લગ્નની વિગતવાર નોધ કરેલી છે. ૧૮૭૮થી ૧૮૭૯ના

ડીસેમ્બર સુધીમાં એકંદર ૨૨૪ લગ્નો નોંધાયેલાં છે. એ લગ્નોની નોંધેલી દફતરકત પરથી નીચે મુજબની માદિની મળે છે. ૯૮ લગ્નો બ્રાહ્મણોનાં, ૪૦ લગ્નો વાણીયાનાં, ૩૮ લગ્નો જૈનોનાં, ૧૩ લગ્નો મોનીનાં ૬ લગ્નો પારીદાસનાં, ૮ લગ્નો ગરાસીયાનાં, ૬ લગ્નો નાગર-બ્રાહ્મણોનાં, ૧ હુદાણા, ૧ સુતાર, ૧ કંસારા, ૧ ખારોટ, ૧ ધાંચી અને ૧ હાકરડાનાં થયાં હતાં. આ લગ્નોમાં ૪૭ લગ્નો અંતઃજાતિય હતાં. (પેટા જાતિઓમાં ૪૦ અને મુખ્ય જાતિઓમાં સાત) લગ્ન કરનાર વિધવાઓમાં પંદર વર્ષની અંદર વિધવા થયેલી ૧૧૭, વીસ વર્ષની અંદર વિધવા થયેલી ૬૮ અને ત્રીસ વર્ષની ઉપર ઉંમરે વિધવા થયેલી ૨૬ વિધવાઓ હતી.

આ આંકડાઓ ઉપરથી જણાય છે કે સગમલ સાઠ વર્ષ દર્મિયાન માત્ર ૨૧૪ લગ્નો થયેલાં છે એટલે કે વાર્ષિક સરાસરી ચારની પણ આવતી નથી. એ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રગતિ મંદ ગણાય. પંચનખમાં સર મંગારામના દૃષ્ટતા પ્રમાણથી વિધવાલગ્નની મંખ્યા બહુ જ ઝપાટાબંધ વધતી જાય છે. વિધવા પુનર્લગ્ન ઉત્તેજક સભા મુજરાન સંસાર મુધારા સમાજ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા પછી-છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં-લગ્નની સરાસરી મંખ્યા વાર્ષિક આઠની આવી છે એ દફતરકત નોંધવા જેવી છે. સમાજમાં વિધવા વિવાદ પ્રત્યેના વિરોધ દિનપ્રતિદિન ઓઠો થતો જાય છે, પુનર્લગ્ન કરનાર દંપતીને સમાજ નરકથી નિરસ્કાર અને અપમાન બહુ જ ઓછાં થતાં જાય છે અને નવા જન્માનાનાં ભૂતપુરુષોમાં વિધવાલગ્નની એક મામાન્ય ખનાવ જેવી ગણનાની રૂતિ પ્રવેશ કરતી જાય છે એ અનુભવની વાત છે. આ ઉપરાંત મુજરાન સંસાર મુધારા સમાજને હકતરે સગમલ ત્રણેય પુરુષોની વિધવા સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરતી અરજીઓ પડેલી છે. ધણી ન્યાનોમાં કન્યાઓની બાળન, કન્યાવિક્ષ, સાદાનો દિવાલ, લગ્નનાં અતિશય ખોળગતપ ખર્ચો એ આવી માગણીના દારૂઓ છે, તેમજ શિક્ષિત વર્ગમાં વિધવાલગ્ન કરનારની મંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી છે એમ પણ મત્ય દફતરકત છે. છતાં એ દિશામાં સમાજની મનોરૂઝિ બદલાની જાય છે એ નિર્વિવાદ છે અને શ્રી ગાંધીજીના અને તેમના જનદેર કાર્યોના અદવામ્સા આવેલા અનેક યુવકે વિધવા સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છે એ પણ મત્ય વસ્તુસ્થિતિ છે. મુશિક્ષિત, મંદકારી વિધવાઓ રૂઢિગણથી ઉત્પન્ન થતી સત્તા, પોદ-નિન્દાનો બપ, જાહેરદિનનો અમાત્ર અને માર્ગદર્શક વ્યક્તિ નથા મંધાઓના અમાત્રને સીધે દરેક લગ્ન કરવા અદાર પડતી નથી તે કારણથી થોડા, મંદકારી, શિક્ષિત યુવકોને

વિધવા સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા અમલમાં મૂકવાનો અવકાશ મળતો નથી. આ દિશામાં વ્યવસ્થિત કાર્ય થવાની જરૂર છે.

મુંગામમાં વિધવા પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક સભાની સ્થાપના સને ૧૮૬૫માં થઈ હતી. તે સભાના આશ્રય નીચે પ્રથમ લગ્ન સને ૧૮૬૬માં કરવામાં આવ્યું. આ આગાહિ એક ૧૮૬૨માં અને બીજું ૧૮૬૫માં એમ બે લગ્ન છાની રીતે કરવામાં આવ્યાં હતાં એવો ઉલ્લેખ સભાને દફતરે જોવામાં આવે છે.

સૌથી પ્રથમ મુંગરાની પુનર્લગ્ન મુંગામમાં શેઠ માધવદાસ રૂઘનાથદાસે બાઈ ધનકેર સાથે સને ૧૮૭૧ના મે માસની બીજી તારીખે કર્યું હતું. શેઠ માધવદાસ મુંગામના જાણીતા વેપારી હતા અને બાઈ ધનકેર મુંગામના માધવચાગવાળા પ્રસિદ્ધ શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસની બત્રીસ થતાં હતાં એટલે એ લગ્નથી મુંગામની કોમળ જાતિમાં તેમજ એકંદરે આખા મુંગરાતી હિંદુ સમાજમાં અતિશય હાલકાર થઈ ગયો હતો. શેઠ માધવદાસે પોતે એ લગ્ન વિશે એક નાનકડું પુસ્તક લખ્યું છે તે ઉપરથી તેમને સમાજ તરફથી કેટલું સન્ન કર્યું પડ્યું હતું અને કેટલી જાહેર દિનિત તેમણે દરેક દિવસી હતી તે જણાય છે. શેઠ માધવદાસે અમદાવાદની વિધવા પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક સભાને, તે સભાના આશ્રય નીચે થનાર દરેક લગ્ન પ્રસંગે દંપતીને એકવીસ રૂપિયા આદાના આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી અને એ રકમ તેઓએ મૃત્યુ પર્વત આપ્યા કરી હતી. શેઠ માધવદાસના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે કે તેમને લગ્ન વખતે બાઈ ધનકેરના મર્ગવદાસાં તરફથી તોફાન ન થાય તે માટે મુંગામના પોલીસ કમિશનરની મદદ લેવી પડી હતી. પોલીસપાર્ટી લગ્ન વખતે હાજર રાખવી પડી હતી અને થોડા દિવસ સુધી પોતાના મકાનની ચોકો માટે પદાગ્રી રાખવા પડ્યા હતા. લગ્ન પછી તેમને તથા બાઈ ધનકેરને જાણિયદાર તો અલગલગ મૂકવામાં આવ્યા જ પરંતુ તે ઉપરાંત તેમની માથે કોમળપત્ર પ્રકારનો જાહેર કે ખાનગી સંબંધ રાખનારને પણ જાણિયાંથી જાહેર કરવાનું ફરિયાદમાં આવ્યું હતું, મયનમેન્ટ હાઉસની એક પાર્ટીમાં શેઠ માધવદાસ અને તેમનાં પત્ની બાઈ ધનકેરને દર્જન ન મળે એવી તમનીજ શેઠ વરજીવનદાસના મનથી આ તરફથી કરવામાં આવી હતી (અલગલગ એ પ્રપત્ન વ્યર્થ ગયો હતો) અને મિલ મેનિંગના માનમાં ગ્રેડવાયેલી એક પાર્ટીની વ્યવસ્થાપક સભામાં શેઠ માધવદાસનું નામ કમી ન કરવામાં આવે તો એ વરજીવનદાસના અનુદ્યોગાએ છેક છેલ્લી ધડીએ પાર્ટી માટે પોતાનો ગંગતે. ન વાપરવા દેવાની ધમકી

પાનુ આપી હતી. શેઠ માધવદાસને મદદ કરવામાં આવે. કમનસામ મળણ, કેમુગરો કાળગણ, વિપ્લવ પગગમ માત્લી (તે વખતે એ 'દુઃકૃષ્ણકાંત'ના અધિપતિ હતા) અને ઈન્ડિયન જર્નલ આલેખા એક બાટીઆ મુદરથ મચુગામ ભેરમી નાનના હતા. માધવદાસ ધનમોગનાં જાન વખતે મુંઝારના જાપાની અમો આગેવાનો હાજર હતા પરંતુ તેમાંના કાનને પગમુનાર દપતીનાં નામ જાણાવવામાં આવ્યા ન હતાં.

શેઠ માધવદાસે વખેલી ચોપડીમાં ધોગણ (કાકીઆવાડોના વણીય દામોદરને પુનર્લગ્ન કર્યો અથવા વેડવી પડેલી મુશ્કેલીનો ઉત્તરેય કરેલો છે. વણીય દામોદરને પુનર્લગ્ન કર્યાને કારણે ત્યાના હિંદુઓએ કેમ ન આપવાનો ફગવ કર્યો. આ ઉપરથી ધોગણના મુમયમાનોએ પોતાના કેમ માત્ર દામોદર વણીયને આપવાનો જ ફગવ કર્યો. ત્યાં વણીય દામોદરે હિંદુઓના કેમ મદન લેવાનું જાહેર કર્યું ત્યાં તેને કેમ ન આપવાના ફગવનો એની મેજે ભંગ થયો!

અમદાવાદમાં પુનર્લગ્નવાદ ઉત્તેજક અભાગ્યપાયા અમાલિ અને ૧૮૭૬ના ડીસેમ્બરની ચોલીમમી નાગીએ વીમા શ્રીમાળી જૈન વિધવા જડાવનું પુનર્લગ્ન થયેલું તે અંતર્થી કોજાદારી કેમ થયેલો તે જાણવા જોવો છે જાકી જડાવ માંકડી જેગેમાં ગુનાપાંગમની પોગમા પોતાની મામુના ભેગી રહેતી હતી. એ જાકી જાર વર્તી ઉમરે વિધવા થયેલી અને ૧૧ વર્ષની ત્રણે પોતાની જાતિના માદ જાંતુ ખુશાવ માથે વળા કરવાનો તેજે નિશ્ચય કર્યો. અંમાગમુધારાના તે વખતના આગેવાનોએ એ લગ્નની નર્મ તપારી કરી પરંતુ જાકી જડાવના ઘર આમજ તેની જાતિના અને ખીન મામુમોનું એટલું મોડું મારું એકકુ થયું હતું કે તે જાકીને જાન માટે થઈ જડાવ નીકળું અગમ્ય થઈ પડ્યું. છેવટે મ્યુનિ. મેકેટરી ગવનાહેજ રધનાથગવ ગા. મા. મરીપતનમની માડી ત્યા વધી ગયા અને માડી ઉપર પોલીસ મીપાકને ભેમાડી તે જાકીને જાન માટે મોકલી દીધી. ગર નાહેમ ગવનાથ અને તેની માથે મએવા શ્રી પિતાંજયદાસ ત્રિલુચનદાસ મરેના (હિનેચ્છુ'ના અધિપતિ) ઉપર જાકી જડાવની મામુએ વગરવેગની કનેઆદ મડી હતી અને મીડી મેજન્ટ્રેટ મી. કન્નાન્ડીમે લેમનો તે માટે દડ પહુ કર્યો હતો! જાકી જડાવ અને તેના પતિને જાતિ જડાવ અને મદાજન જડાવ મુકવામાં આવ્યાં એટલું જ નહિ પરંતુ નગર નેઠ પ્રેમાભાદને વરે મજેલી જાહેરઅમામા એવા ફગવ કરવામાં આવ્યા કે જાકી જડાવ અગર તેના પતિ નાથે કેમ પહુ પ્રદાન્ને-ખાવાપીવાનો, ઘર બાંહે આપવાનો, લેપાર

પંધાનો કે બીજાં કોઈપણ જાતનો—અંબેદ્ધ રાખનારના ને તે જાનિએએ અદિકાર કરવો એટલું જ નહિ પણ કોઈએ પોતાની કન્યાને સરકારી કે મ્યુનિસિપલ કન્યાશાળામાં ન મોકલવો નેમજ પ્રાર્થના સમાજમાં કોઈએ જવું નહિ! અત્યંત આવા દરાવોનો અમલ થતો જ નથી પરંતુ શેઠિની મનોવ્રતિનો આ નમૂનો છે. વ્યક્તિ પ્રાર્થના આગમના માટે સંસ્થાઓના અદિકારની જગ્યા પર નો આપણું દરજ્જો પણ ધણે અંગે થયા નથી એ અનુભવની વાત છે.

ઉપર જણાવેલી વિધવાવિવાહની પ્રગતિ અંબેદ્ધી માદિની પદ્ધતી જાણશે કે એ દિશામાં જેકે કેટલુંક કાર્ય થયું છે છતાં ઘણું કાર્ય દરજ્જો કરવાનું છે. સાંકેતી મનોવ્રતિ અદલાની વચ છે છતાં સાંકેતિવાનો ભય દરજ્જો રજા નથી. આ ઉપરાંત એવા પ્રશ્નોમાં સદાનુવ્રતિની વ્રતિ તીવ્ર દોષા છતાં ઘણા અનુભામાં—સારી રીતે કેળવણી દ્વારા સ્ત્રી-પુરોગામાં પણ—એ પ્રશ્ન ત્યારે પોતાનો અંગત અવવાનો પ્રસંગ આવે છે—ગોનાના પુત્ર કે પુત્રી કે નાટકનાં અંબેદ્ધી પુનર્જન્મ કરવા નિયમ થાય છે ત્યારે એ સદાનુવ્રતિની વ્રતિ અદલા નીચ વિગતની વ્રતિ જેવામાં આવે છે એ અનુભવ થયું માગાન્ય છે. આપણામાં જરૂર ધારી એટલી પ્રાગ્જાણિકાને અનુસરવાની વ્રતિ અને પ્રતિજ્ઞાની એટલી માન્યતાને સીધે આવી રિથિ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે નવા જમાનામાં યુવકયુવતીએ આ દિશામાં વધારે કુઆદ, વધારે દિમન અને આમદથી કાર્ય કરશે ના જ એ પ્રશ્નો સંતોષકારક ઉકેલ આપણું મહેસાહતી કરી શકીયું. સમાજનો તીવ્ર વિરોધ દરે આપણે પ્રમાણમાં એછો વેઠવાનો છે એટલે આપણું કાર્ય એટલે દરજ્જો મરજ છે. સમાજનાં અયોગ્ય બંધનો દૂર કરી શકીને ઉજવ કરવાના પ્રયામના શુભ કાર્યમાં આગેવાનીઓ આગ સેના અર્થ સ્ત્રીપુરોગને આમદપૂર્વક વિનિ ને કે તેઓ આ કાર્યમાં કુઆદપૂર્વક મદદ કરે.

ગામડાંની ગૃહિણીઓ

પ્રો. શંકરલાલ મંઝારંકર શાસ્ત્રી
એમ. એ., એલએલ. બી.

કેટલાં જે વખતથી આપણા મમાગસુધારકો શહેર તરફ જ નજર નાખતા આવ્યા છે. કેઈ પણ જનની પ્રગતિ કે કેળવણીનાં મંદાણ દર્શાવે શહેરથી જ શરૂ થયાં છે. તેથી શહેરના મળ પાયા સરખાં ગામડાં ઉપેક્ષાપાત્ર જનતાં મયાં, ને ગ્રામવાસી-ઓની કેટલી જે સંગીન શક્તિઓનો ધામેધીમે દ્વાન થતો ગયો. ત્યાં નિરક્ષરતા ને અજ્ઞાનતા થર ઉપર થર જામી ગયા હોય, ત્યાં ગરીબાઈ અને સાધન-ચૂનતા સ્થળે સ્થળે દષ્ટિ-ગોચર થતી હોય, અને ત્યાં પ્રગતિના માંગમાં આડં આરતા વ્હેમ અને ધર્મધના જેવા કેટલાં જે અવરોધોનો આમનો કરવો પડતો હોય, ત્યાં સુધારકોને પણ ગામડાં તરફ મીટ માંડવાનું મન ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ સહલાગ્યે, આ યુગપક્ષડામાં દરેક પ્રદેશમાં સ્વાતંત્ર્યના ધ્વનિ ગુંજે છે, ને એ સ્વતંત્રતાનો પવન ગામડાંનાં અમંખ્ય કુટુંબોને પણ સ્પર્શતો દેખાય છે. આમ્યઉદ્યોગ અને આમ્યસુધારણાની પ્રવૃત્તિ હવે મરકારે તેમજ પ્રગ્નમેવકોએ ઉપાડી લીધી છે, અને ગામડાંની ઉન્નતિ વિના શહેરોની આગાહી શક્ય નથી, એ વાત હવે સૌને દીવા જેવી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ ગ્રામ-સુધારણા પુરુષ તેમજ સ્ત્રી, ઉભયના જીવનની ઉન્નતિની અપેક્ષા રાખે છે, પણ આજે તો પુરુષજીવનની સમીક્ષા બાલુએ રાખી પુરુષનું અર્ધું અંગ મનાતી સ્ત્રીના જીવનનાં જ વિવિધ કર્તવ્યોને આપણે વિચારીશું.

મંયુક્ત કુટુંબની મંસ્થા દિવાલ હે કે દાનિકારક છે એ વિશે ભણે હજી બિન દષ્ટિએ મનમંદ પોતા કહે, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે વીમળી સદીના આ વ્યક્તિ-વાદના વાતાવરણમાં એ મંયુક્ત કુટુંબની અભેદ માંકળ શિથિલ થતી જાય છે, ને તેથી કેટલી જે યુવાન પત્નીઓ પોતાના ઘરની માર્વભીમ સત્તા બોગવતી પટરાણીઓનું સ્થાન

ગામડાંની શૃદ્ધિશીલો એક જ છે. એટલે આમે ખેડૂનોથી ચસાયણ ગામડાંમાં દરજી પળી સામુના સીનમ ને માવડિયા ગમેજા ધગીના પાંખા ઓછા અંશે પળી ચાલુ જ છે; પળી તેમનો મામનો કરવા દવે વડુગેજા વડે અમે રવનંત રવમાવની પત્નીઓ જવાર પત્ની જાય છે. એ ખેડૂન બાપઓ ખેતી લેગી કરના દોષ નો પળી તેમનો પોતાની પત્નીઓના આમદનો વરા થઈને ચુકા જૂદા કરવા પડે છે. મંચુકા કુટુંબની ખામીઓ આમે પડપડ સદકાર, વિમાળ રોદ અને અમાય અદિગતનાની આવનાઓ માર્ક રણુ કરી શકે છે, પણ પ્રસ્તુત શ્રેષ્ઠ તેના ગુણવસ્તુ નમાસવાનું ચોખ્ખું રચન નથી. વિષમકા કુટુંબના મે અનેક સામે ભક્ષે દોષ, પણ તેની એક ત્રાજાવિક ખામી તો એ છે કે સદ્ભાવસાથી ને રોદવાળા સામુના અભાવે, રવનંત ગમેજી વડુઓ જલાવરયાના અનુભવ અને માર્ગદર્શનથી વ્યવસ્થિત રહે છે.

દિલ્લ મમાજમાં જવનમર કુમારી ને એકસી રહેતી દોષ તેવી પુખ્ત ઉમરની સ્ત્રીઓ આમે જ જોવામાં આવે છે, અને નાની ગામિકાઓ ગામડાંમાંની પ્રધાને સ્ત્રીધે પડપડા પડેણાં વિવિધ શૃદ્ધિશીલ સંપર્કોથી ઉપાડવાને આમે જ સક્રિયતા દોષ છે, તેથી પ્રસ્તુત મેમમાં, શૃદ્ધિશીલ અમાવની કેવળ શરિણીય સ્ત્રીઓના—પત્ની ભક્ષે ને મંચુકા કુટુંબમાં દોષ કે વિષમકા કુટુંબમાં; ભક્ષે ને મધ્યવા દોષ કે વિવરવા દોષ—જ જવનની વિવિધ શાસ્ત્રો વિચારવામાં આવી છે.

આર્થિક મંદીના આ જમાનામાં કુટુંબવાળી સ્ત્રીઓને કદુગના નિર્વાદ અને ઉત્તરિ સાધવા મારે ધન ને સૌથી અમન્યની વસ્તુ થઈ પડે છે. ગામડાંમાં પળી મધ્યમ વર્ગમાં રવનંત કે મંચુકા મહેનતથી કમાણી કરનાર સ્ત્રીઓ જાડુ ઓછી દોષ છે. મામાન્યના પુરો નો ખેતી, વેપાર કે અન્ય કાંઈ પ્રગતિ વડે ધેમો કમાઈ જાય છે, તો સ્ત્રીઓએ પળી તેમની મર્યાદિત શક્તિઓ પ્રમાણે કમાણી કે કદકમરનાં વિવિધ સ્થાનો મંભાગથી માયવવાં જોઈએ.

ગામડાંમાં, મધ્યમ કે પછાત વર્ગનો કાંઈ પળી કુટુંબી ચાલુંખદે બેંચ રાખે છે, ને કાંઈ વખત નો મંચેજોવસાત નેમ કરવાની આવસ્યકતા જ જાણાય છે. ભેસોને માયવની ને નેમના કૃષ્ણધીની વ્યવસ્થા કરવી એ ગામડાંની ભામિનીઓનું જુવણુ મનાય છે. પ્રાગ-સ્ત્રીઓનો આ કર્તવ્યપ્રદેશ જ એવો છે કે તેઓ મહેનતી સ્ત્રીઓ કરનાં આર્થિક ગામડાંમાં વધુ રવનંત રહી શકે. પણ દવે નો વ્હાણુની આ કસરત ગામડાંમાંથી મે ધ્રુમિધીમે કુપ્ત થતી જાય છે. ગામડાંમાં દવે નો મંચા, ડેરી કે કૃષ્ણ બરનારા થઈ

ગયા છે રોકડા પૈનાની આસાએ ગામડાની એ ગોરીઓ રોકાણાની તકનીક ત્યજ દબને તેજોહંમે પાણી ભેળવેલુ દૂધ વેચી આવે છે, ને હાથમાં ખખડતા પૈમા નેજા દખાત જાય છે. હોટેલ, પલ્લુ હવે ગામડામાં જામની જાય છે, એટલે તેમણે પણ જે ગરીબ હતું તે પડ કરી મોકળા દૂધ ઘી વિશે વધુ વિચાર રિયતિ ઉત્પન્ન કરી ને. દૂધ જેવા પોષ્ટિક તરવથી આજમેને વચિત ગણના, ને નવજોને યાજગ જેવા પાચક પીણાથી દૂધ ગણનાર આ અનર્થકારી પ્રથા અત્યર પવટા માગે છે. મમે તેમ નોયે, દોનના દૂધની આવકની વ્યવસ્થા ત્રીઓ નામે છે, ને એમોના ખોગદાણાનું ખર્ચ કાપતા જે જીવન ગચન ને તે વડે તેઓ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના પ્રદેશમાં ધીમા પગલા માટે છે.

પલ્લુ ભેંમનું ઉત્પન્ન એક પ્રકારનું જ હોતું નથી ભેંમે વિચારને જે પારીઓ થાય, ને તેમની પાત્રી વખત જતા જે મોટી ભેંમે બને, તે પણ સધાને પડતા વેચાઈ જાય છે, ને તેમના માલિકને તેટલી ધનપ્રાપ્તિ કરાવે છે. પલ્લુ આ પૈમા તો ધાતુખંડ રંગ મુ ગ્રહિણીને ના જતા પુરવ જ તેની વ્યવસ્થા કરે છે. પલ્લુ દૂધની જ વાત કરીએ તો ઢાયા માવખાથી તેવાર ધર્મ રામ તેરી વાનગીઓ બનાવતામાં પલ્લુ ગામડાનો ત્રી નગ ગત અત્યાન અને ઉપેક્ષા મળવે છે. એમ જોતું પડે કુટુંબના ઢાળના વાપર દોનના પૈ ત્યા ભેંમે વધારે દૂધ આપતી હોય ત્યા ઉરોગની ખાતર તે વધાનના દૂધ માથી પેંડા, જાસુદી, શિખડ જેવી મીઠી વાનગીઓ તૈયાર કરી શરૂઆત ને મોટાની નકાવ, તો વિશેષ નફો મળી શકે. પલ્લુ દાન તો કુટુંબના ઉપભોગ માટે પલ્લુ આદી વાનગીઓ બનાવવાના ખેડતની ત્રીઓને સાસા છે, ત્યા પાંકા માટે તો વગી ન્યાથી જ મને! આ દિશામાં વ્યક્તિગત પ્રયત્નો કદાચ બહુ મુશ્કેલીભરેના મળાય. પલ્લુ ખેડત ના જ વાળ માટેની પ્રમ્ત મદદકારી મથ્યા તો જરૂર આ ઉરોગ વડે ઢાંઢા નામથી ને નુદ પ્રમાણિતનાથી ચે નારી કમાણી કરી શકે મર જાગન અને ઉરોગની આશિને કાળન ભેંમાની નખ્યા કમી થતી જાય છે, ને તેથી ગામડામ પલ્લુ ઉનાગાના નાનકે નથગે મોમાન્યા પૈમા ખરચરા છતા ચે દૂધ કે દહીં મળતું નથી, અને માલિત તો આ પુ પવત જ થત પડ છે આમરાણીએ માટે આ પન્થિયતિ આધુનિક સુધાનગતિ નીમાલિદ્ધ છે. દૂધનું વિજ્ઞાન ગામડામાં પ્રચાન પામી તેના અનુપ કાપનાઓ આપડું વ્યારે થને.

તેના કમાણીની વાતોથી જ શા માટે અટકતું એમ વિના, તેની આને ખીરા

નાના મોટા ઉલોનો કે સ્ત્રી-ઉચ્ચિત મહેનત મજૂરી ને આનંદના પ્રદેશો સ્ત્રીને કમાણી કરાવી શકે. પણ જ્યાં આવી કમાણી કરવા માટે અભિરચિ ન હોય કે અનુકૂળ મંડોળો ન હોય, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓ યોગ્ય રીતે કસકસ નો કરી શકે જ. અને આ કસકસ કે યોગ્ય વ્યવસ્થાના મુદ્દાઓ પણ તેમને માટે ઝોલા નથી. ગામડામાં શાક ધાણખાદ્ય દાખાથી ઘેરાયું મેવાય છે; ઘણીયે વખત પનામાં, શીકાગ, ખમૂર ને મગકથી જેવા ખાણ પદાર્થો કે કેરોમીન, માખુ તથા સોડા જેવી વસ્તુઓ અજાન સ્ત્રીઓ કપાસ, ઐર્દશ કે પકું ગામડી જેવાં દ્રવ્યો યંતે ખરીદી લાવે છે; ને એવડી રીતે ઇનસાફ છે. પાસે પૈસા હોય તોપણ, ને દાણા કરતાં પૈસાથી જરૂરી ચીજ સરની મળતી હોય તો પણ, તેમને આનો ખરીદામાં આવતી ખાદ્ય ખાદ્યો કોઈ ખયાલ જ આવતું નથી. અને તેમને પોતાને તો ન હોય ચાકુ અગરઆવતું ખાન કે ન હોય દિમાખ મણુવા જેટલું આંકડા-જાન! ખેતીની કિમતી ઉપજ આમ કેટલેક અંગે સ્ત્રીઓના અજાનથી સરની રીતે પસારા થાય છે.

પણ ખેડૂતની પ્રણીઆણીની નીચી મંત્રીન મેવાનો તેને નૈયાર કરેલા બેસબગદના ખાનદમાં છે. ઉકરંદે જમ કેવળ છાણ કેંકો આવવામાં જ તેની સર્વ દરજ્જ સમાપ થતી નથી. પદ્ધતિમદ ને છાણને વધ અકલવાણુ અનાયીય તો ને ખેતરની ફળદૂપનાને ખૂબ વધારી શકે; અને આ માટે ગામડાની ખેડૂતસ્ત્રીઓને ખાતરના વ્યવહાર જાનની જ નહિ, પણ તેના માખીય નિર્દાતાની ને આવશ્યકતા છે. આને તે આ સોના સરખા છતાં સરના ખાતરનો જંતમ તંત્રસા પૈનાનિક લાખ નથી ઉડાવતો. કોઈ ખેતીવિશ્વાદે આ વિશાખા પોતાનું ખ્યાન દેરી માનડે ગામડે ખાતરના માસ્ત્રીય જાનનો તથા તેને અંગે આવશ્યક તેવી વધુ કિમતી વ્યવહારુ, મુમ્મ્યઓનો પ્રચાર કરેલા દેતએ.

આમ દૂધ-ધીના પ્રદેશ ઉપર પ્રબુત્વ ભોગવતી શૃદ્ધિજાને કેરીના પિનાનખા જેમ એક પગથિયું આગળ ચડવાની જરૂર છે, તેમ ખાતરનું તથા ખાતર દ્રારા ખેતીને ઉપયોગી થતા પડતાં દોરના (બેજ, માય, અમદ કંઈ) ઉકરંદું જાન પણ તેવું જ આવશ્યક છે. સોપીને કલાક પોતાના અગક કે સડોદર સરખાં દોરના પાણનપોષણના ને માફે, છતાં દોરને માકક આવતા ખાચકનું, તેની તદ્દરનીને વધારે તેના મુદ્દાઓનું કે તેના પ્રાયનિક દોરોનું જાન તેની નાયવનદારી નહિ ધરવાની હોવાથી કેટલાય ને દોર દોરને! ભોગ અને છે કે આકાલે મરણ પામે છે. પશુવતની ગદિમાં ગામડાની સ્ત્રીઓએ જે

હિમની કાળે આપવેા દોષ નો તેમજે પશુપાવનનુ અને પશુગોમોનુ પ્રાથમિક જ્ઞાન તો મેળવી ચેવુ જ નેતરજો.

અર્થશાસ્ત્ર, દૂધ-વિજ્ઞાન અને પશુપાવન ઉપગ્રંથ સ્ત્રીઓ માટે એક વધારે અમલ્ય નો વિષય તે શારીર શાસ્ત્ર છે. મયાદાના અભિ જ્ઞાનને વીધે શાસ્ત્રીય ગતિ જ્ઞાન પુરુષ કે સ્ત્રીમા અભિ અપ હોય છે. સ્ત્રીઓને પોતાને પાતળી ગરીગચ્ચનાનુ કે સ્ત્રી-ગરીગનાં વિશિષ્ટ વસ્ત્રોનુ આચે જ ભાન હોય છે, ને તેથી દસાખાનાના સાધન પિનાના મામડાની કૃત્રીયે સ્ત્રીઓ રોગ પરિનિધિતા આવી પડે છે ડેટના ચે ગ્રામ દરેકો તેમને દુર ને વધુ ને વધુ રીયાની મજબુતી નશ્ક લાવે છે, હીન્દીગીઆ કે હાથરોય જેરા અચકર રોગો તેમને બનપ્રેતના પ્રસંગે જ દેખા દે છે, ને તાન ઉધમ્મ જેરા મામાન્ય દરેકો દોગ-ધાગાથી કે મત્રનત્રથી જ મટાડી શકાય તેમ નેઓ માને છે. ગરીગચ્ચનાનુ જ્ઞાન, મુખ્ય ગોમોનુ નિદાન ને તેના ઉપચારનુ જ્ઞાન કુટુંબમા સ્ત્રીઓને નેમજ અન્ય જનોને ઉપયોગી થઇ પડે છે ડોરોસોનુ દોષકાથી પતી જતુ જૂનુ વૈદક જ્યારે વિમારે પડે છે, ત્યારે વર્તમાન યુગનુ આમાન્ય તબીબી જ્ઞાન કેટલીક મામડાની સ્ત્રીઓએ તો મેળવવુ જ નેતરજો, નહિ તો દોષ વખન દૂર આવેલા મહેતના દસખાને પહોચના પડેલા જ દરેક વખમદન પોટોથી વચ છે અકસ્માતોની બાનતમા આ દકીકન અપૂર્ણ મલ્ય છે. પ્રચ્છિના, અર્ધ જ્ઞાન કે અકસ્મિક દાઝરાના પ્રમતે તેના તાત્કાલિક ઉપાયો નહિ જાણુરાથી દરેકોને ખાનગાર ને કવચિત્ દુરનેષુ નુકમાન થાય છે. હાલ તો સ્ત્રીઓને પદનિમગ પાટો વ મધના ના આનડનો દોષ તેથી નિધિ છે. આયુર્વેદનુ પ્રાથમિક જ્ઞાન નહિ, તો ડેવટે અકસ્માનમાથી ને પ્રચ્છિનાથી બચરાના તાત્કાલિક ઉપાયો તો સ્ત્રીઓએ જાણુરા જ રથા વિશેષમા જાગ હોતો એ સ્ત્રીઓનુ પવિન ને હિતન કર્તવ્ય મણાય છે પોતાની મતનિની તદુન્ની માચરા ને તેમને અનેક રોગોમાથી મુક્ત મખરા માટે પણ મૃદિગી-ઓએ માનવનગીગના મુખ્ય દરેક અને તેના ઉપાયો જાણી હેરા નેતરજો. હાલ નો પોતાની મુખાકાગી માટે કે માગકની માનજત માટે સ્ત્રીઓ પવિને પગધીન મહે છે, ને રાદેગના વૈદ દાસ્તરો ઉપર જ આધાર મખે છે આમા નેમના અજ્ઞાન ને જોગારી ની જ અનધિ કે.

સ્ત્રીઓ ઉપર જ આ જા કર્તવ્યોનો બાર વાદરામા નેતરે કર્તવ્ય પુરુષપત્નિપાત કે ઘોઠ કરના વાજે, પણ નતુન એ મધા કર્તવ્યો સ્ત્રીઓ જ મલાજે છે, ને તેઓ જ

પુરુષ દરનાં વધુ સમર્થ રીતે ગંભીરી સકે તેમ છે. આ જમી દરને આદા દરનાં એ પ્રામત્તીઓને વધુ ભણેલી, ઉત્તેગી ને ખડનસ થતું પડે તે વાન ખરી છે, પણ તે ખડનસ-પાણું તો સ્ત્રીગમાનમાં ધીમેધીમે આવતું જ જાય છે.

શુદ્ધરાનનું સ્ત્રીજીવન હવે ક્રેમગ મરી કંઈક કહણ થતું જાય છે. સાદિત્યમાં તેમ મંસારમાં, આજે કેવળ પામ્મીઓમાં દૈયાવાગી સ્ત્રીઓ પડેલાંના જોડેલી નથી દેખાતી. કાલરું. વર્તમાન સામાજિક ને રાજકીય જથ્થાતિએ જનાવી આપ્તું છે કે શુદ્ધરાતની 'પરરખુ ગૃહિણી' પણ પ્રમંગવશાત્ ધીર અને વીર, બંને બની શકે છે. તો આ મંદાન્તિસમયમાં ક્રેમગના-અતિક્રેમગના-એ રૂમાન હજુ મામતી ને જમન થતી સ્ત્રીઓનું પ્રધાન લક્ષણ તો ન જ મર્યાદ. કહિનતા, ખડતલપણું અને શારીરિક તથા માનસિક બગતી અપેક્ષા તેમનામાં આપણે સદજ રીતે જ રાખી રાકીએ. બાળકન, આગસ કે ફેશનના કારણે પ્રાસ પામતી સ્ત્રીકલિન સર્વ દિશામાં પાણી જનાવે, ને સ્ત્રીઉચિત્ત ધરતી દરને સમર્થ રીતે આદા કરે તો જ આપણા સંસાર વધુ રસકસવાળો ને આનંદજનક બને. શહેરની સ્ત્રીઓ પણ જો આવી શક્તિઓ પ્રગટાવવા તૈયાર થાય, તો પછી પ્રમાણમાં વધુ જળવાન ગામડાની ગૃહિણીઓએ જોતાના સર્વ કર્તવ્ય અભવવા વધુ કટિબદ્ધ થતું જ જોઈએ.

ઉપરની સર્વ ચર્ચા ઉપરથી નિષ્પન્ન થતો એક બીજો વિષય તો કેવળ સ્ત્રીઓનો જ ઈર્ષનરો હોય તેવો છે: અને તે સ્વચ્છતાનો. ગામડાની ધૂગમાં, બાળના મંદવાડમાં, રસોડાના અંધકાર અને દોરના છાજુની વચ્ચે જીવનાર સ્ત્રી કે પુરુષના સ્વચ્છતા વિષેના ખ્યાલ બહુ ઊંચા નથી હોતા. પણ ત્યાં ગામડાની સ્ત્રીઓને બેએક બાળનમાં સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ છે, એમ કબૂલ કરવું પડે. દવાના પાણીમાં કે રમોડા-પાણીઆરાનાં વાસણોમાં તેમની સ્વચ્છતા પ્રદંસાપાત છે. પણ આટલું કાઈ બસ નથી. બાળકોનાં શરીર, રસોડાના ખાણ પદાર્થો, ધરનું આગણું, ઓરડાના ખૂણાખાણ, કપડા, જોડા ને પધારીઓ તથા મોરીઓ અને બાળકંડીઓ એ સૌ સ્વચ્છતાના જ જૂખ્યા છે. ખાણ પદાર્થો ને બાળણની સ્વચ્છતા ગામડાની મુંદરીઓ સહેલાઈથી સાધી શકે તેમ છે. પણ કપડાં તથા બાળકંડી મંજરી તો તેમના સ્વચ્છતાના આદરો બહુ ઉચ્ચ ન બને ત્યાં સુધી તો સ્વચ્છ સુધારથી પણ સંતોષ માનવો પડે. કપડાંની મલિનતા માટે પશુપાલનનું કર્તવ્ય, રમોડની પ્રવૃત્તિ, ગામડાના ધૂગવાળા રસ્તા ને અવ્ય સાધન પણ જવાબદાર હશે; છતાં થોડા ખર્ચ ને જહેનમ પાણીએ તેઓ કપડાં સાફ કરવા દેવાઈ જાય તો સ્વચ્છતાની બાળનાં થણી

પ્રગતિ થાય પા. કેવળ કપડાં મોસાની આનંદની મોસાની કામ દનનન નથી થતી પહેલાં અમીમ મન, સનીઆ, સગન - માડી માસા - ગયતી ભાગી મકાનથી સુધરા માટે પણ એક જાતની આનંદની જાત છે આ જમાનામાં જ્યાં અદિબીઓના પતિઓ, પુત્રા - ભાગ્યો - સગ - એકક કપડાના મોખીન હોય આ સ્ત્રીઓએ આ વિગામાં પણ પ્રીતિ થવું જોઈએ હાનનો સુરાન મેડન કાટચે મ્પડ ને મેસા માગિયં અનન્દ મમ - તો દોષ કે, પણ માખીનો વખત ને તે પણ આનંદના મદિનાઓમાં, તે જ્યારે ને મહા પોરા જ પહેલાં પમદ કરે કે ગામના હાનના મામડે પન દરે ના, અમીમ, પાટન ને કોડથી અન્ના પા નથી રહ્યા ત્યાં નેમની માન્યોને નાનો હોન કે અમીમની મોસ પણ અસાગર સુધરા ન આવડ નો તે નિચારી થેવા જેવું નો નથી જ ગામડેગામડે માલ ધોખી નથી લેનો, અથવા કદોડુમે પણ થેવાના મોસનારા જેટલી દન્યમપતિ નથી લેતી

મીસામાં નહિ તો કેરો અધરામાં પણ આસજ અગ્રવ જાનની આંખો માટે આનંદમ્પના છે નાની કોપી કો ને ખીનુ મગી આપવાની દ ને અથરા નો નાન મથુ અમીમની માયના ગાય ગારવા છતી મને, ત્યાં જ્યારે જ્યારે મોસામાં પુ મ પનાધીનના ને અનેકગણી નકીમી બોગરી પટે કે રમ મરામ વિષા ટે ૧૫ નો આ જમાનો નથી બીજો તો પુત્ર કન્યા મે નીરમ મની રધુ મોખીન લેન કે નો પડી તેનું પ્રાથમિક ને આવશ્યક જ્ઞાન તો નેમને મેગરી લેવું જ નહીં

અવરના, મોર્ડ, વીપલ, અગ્રચૂથલ જેવા બી ન અનેક વિચારો ગામના બીજોના હાથે મનીગ ખાનની ને વધુ પ્રીતિવાની નાદ બુએ કે પણ આ મરા ન નો અગુલિનિંગે મી છેવટે એ મદત્તના વિચ ઉપ જ આતુ

ધાર્મિક સાતવગ્ણ લીલુ થતુ જરાથી આપણ અગ્રનો અને પના પણ વિદ્યાના બીજોને કૃત્રી વિષા પના જ્યાં છે ગામડાની મોગીઓને પણ મારાનો મોખ ના હોન છે જ પણ તે મોખ ગાનિપ્રના નરો નગીનો કે જૂની રહે ચારી આરના નવરાત્રિના ગમ્યા હાન જ પુરા પડ છે મરાએની બીજોએ - પડી પુનોએ રત્નમાન સુગની વ્યાપ મેસાનીથી મીન, ગમ્યા ને અગ્રનોના પ્રેરને પન ઉગ્ર મરો રો જ ગુનનાત - માથિયાસાં તેના ગમ્યા-ગમીઓ માટે પગાનના થે મગદ્ કે ત્યાં પ્રમગને અનુ પ મ માલિ મુગિઓને પ્રદાન રેના, ને મગામાં હાથથી નનમના નિર્ભર નનમીનો મ

મેંધાળી કે રાપચુરાની સરખા પણ પ્રાસાદિક કલમ પડે પુનર્જનન પામવાં લેવડાં; અને કોઈ ‘મુંદર’ કે ‘પનીસ’ના દાણે કટાક્ષબર્ષાં સોકયીનો ને બજનો પણ મરણવાં લેવડાં. ગામડાંમાં યે સ્ત્રી આવાં નવીન સરવવાળાં ઝીન અને બજનો પ્રચાર પામે તો ત્યાંની સુંદરીઓ પણ પ્રગતિરચના પેદાને વધુ યુગપથી ચસાવી શકશે એ નિઃસંશય છે.

આ ઉપરાંત, હજી ગામડાના સ્ત્રીજીવનને ઉપયોગી ગીતન કેટલાયે ઉપયોગી પ્રશ્નો ઊભા પાડી રહે છે. ગામસ્ત્રીઓની અક્ષરરેખાવળી, તેમના નાના શુદ્ધિક્ષેત્રો, તેમના પ્રાપ્ત ક્ષેત્રો અક્ષરજાનને સાચવી રાખવાં ને મતેજ કરતાં સ્ત્રી-પુરુષકાલયો, તેમની કક્ષાદષ્ટિને પોતે તેવાં ઘરના રાગદમીલાના નવીન નમુનાઓ તથા નેમની અને તેમના આગકોની નાનીમોટી વફરિયાનો પૃષ્ઠ પાડે તેવી, સુદક્ષરી પેદાર્થ ને શુદ્ધ ભાવે આસની સ્વદેશી દુકાનો; આ બધાં ય સ્ત્રીજીવનના કોઈ અભ્યાસીને રસપ્રદ થમ પડે તેવાં હોય છે.

આમ વિવિધ પ્રકારે ગામડાનું સ્ત્રીજીવન જે ફૂલે દાસે, તો કેટલી યે નકામી કૃષ્ણીઓ, આટીચૂગલીઓ ને નિદાઓ ઝાટી થઈ જાય, સ્ત્રીઓની મંદુચિત દષ્ટિ દૂર થાય, તેમના અભ્યાસ, અવસોદન અને અનુભવ મારે તેમને વિશાળ પ્રદેશો સારી, ને આવી સંગીન પ્રગતિ થાય, આ પ્રગતિના પરમાં નાદીને ગામડાની એ શુદ્ધરાજીઓ પોતાનું જીવન વધુ ઉજન ને રચિક બનાવે તથા જનમમાજને વધુ દિનકારક થાવ એ જ કૃષિતા સાથે અથ વિરમું મું.

संततिनियमन

૧૦ અમૃતવાન ઓ પટેલ

$$n \rightarrow \infty \quad (2)$$

૧૧૧ મ એ એય વાય (૬૪૬)

સં. તતિનિયમનો સામરિય મયાનિ મમ્યામા અને અનુક્રમ મમે વ્યાક્રા ઉત્પત્તિ ॥ તે થાન ૭ આરી જાનુ મનતિનિયમન ॥ રાની ૭-૭ મનુ ય તતિમા મ્યામાગિક ૭ આરો તેમ ॥ રાનો મનચમનિ ૭ તી ૬૫ ૭

પ્રાચીન મગધા મનુ રગત નધારેષ તી પ્ર ન્તપત્તિ રોધના માગે તે ત્માનાના
 ર તી ધ નતા માધનેનો ઉપરોગ પ્રતી હતી તે સાત પ્રાચીન સાહિત્યમા મળી આવે
 તેમાન મુખ્ય ચારો મહાયર ગર્ભપાન ત્રગદત્વ ઓ ગર્ભનિરોધક અથવા
 ગર્ભનાશક ત્રાઓ લના રિદ્ધતાન ત્રે ધના પ્રથેમા ગર્ભને નિરોધ ઓ ના । ત્રા ત્રી
 ત્રાઓનુ વર્ણન ઈ મનનિનિરમના પલમા આ દશના પ્રાચીન સાહિત્યમા પદ ઉચ્ચ
 ત્રાનાનુ ખામ માગુ એ છે પ્રાચીનભાન્તો વધારે જનમ મ્યાની અ જગત હતી
 મધ્યએશિયામાથી લા તરફમ આક્રમક રી રમ ત્રી આર્ય પ્રજાનો ત્રાનાની મતા નધારના
 ખાનગ નવારે જનમમ્યાની જગત હતી ત્રી ત્રાગાઉના વખતમા રોધમા ઓ
 રિમરો થતા હતા ઓ તે ઉપરાંત ત્રેરા ગીતગા ઇત્યાદિ રોગો ત્રીધ ઓ જના
 રિદ્ધો લીધ અને મનુધ્યો મ પુ પામતા હતા આસા મમયમા જગત । નવારે મનુ થો ત્રી
 જગત હતી આસા મયોગેમા મનનિનિરમની તરફે મા ત્રા માનિત્ય ન મગ ત્રા ત્ર
 ત્રાચર્ય ત્રા નથી

પ્રાચીન મહાત્મા જ્ઞાન મંત્ર મુજબ મનનિનિમન ૫૧મ અભિપ્રાય
માટેનું આ વિષયમાં શ્રીમદેવના મહાન તત્ત્વજ્ઞે એકી રીતે આ અભિપ્રાય
નીચે મુજબ છે.

આપણે ઉલ્લેખ કરેલા તમામ નામો સાચી માત્રામાં જોવા મળે છે.
આપણે આપણા માટે ઉલ્લેખ કરેલા સ્થાપનાની ગણનામાં માત્ર નોંધાયેલા

પામે મેટ્રા માટે તેમનો-પવેન ૬ જંગલમાં ઝાડી દહ-નાશ કરવાની પ્રથા, જે કાયદા મુજબ ચાલુ ન જ શખી શકાય તો, દરેક દેશનિયમે કેટલાં જાતના ઉત્પન્ન કરવાં તે કાયદાએ નક્કી કરવું જોઈએ અને મંત્રતિનિયમન માટે એવા ઉપાયો યોજના લોકોએ કે સ્ત્રીને રક્ષા ગર્ભમાં, છત્ર અને પાંચ પ્રાંતિયો ઉત્પન્ન થાય તે અગાઉ જ ગર્ભનો નાશ થઈ જાય. ગરીબાઈ અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થતી દાડમારીઓ, રાજકોદ અને તેની જ બીજી અનિચ્છનીય વિધિઓ ઉત્પન્ન ન થાય તેને માટે દેશની પ્રજાની સાંખ્યા દર ઉપરાંત વધતી ન જોઈએ.”

• દાસના જમાનામાં મંત્રતિનિયમનની પ્રથા લગભગ દરેક દેશમાં ચાલુ છે. આ પ્રથાનો, અમુક વ્યક્તિઓ અથવા સંસ્થાઓ નરકથી વિરોધ હોવા છતાં તે લગભગ દરેક દેશમાં હસ્તી ધરાવે છે. દુનિયાના એ ત્રણ સુધરેલા દેશોમાં આ પ્રથાની વિરુદ્ધ કાયદાઓ ધરવામાં આવ્યા છે છતાં તે દેશોની પ્રજાએ આ કાયદાનો જવાબ, તેનું ઉત્ક્રાંત કરીને જ આપ્યો છે અને આવા દેશોમાં મનુષ્યમનનું જન્મપ્રમાણ વર્ષ પ્રતિ વર્ષ મેદદ ધરતું જ જાય છે! આ વાત આપણને એમ જતાવે છે કે દાસની પ્રજાને મંત્રતિનિયમન માટે ધણો પક્ષપાત છે. આ વાત ચિદ કરવા અહીં એક દેશનો દાખલો આપતો, તે અરધાને નહિ ગણાય.

ફ્રેન્ચ સરકારે, પોતાના દેશનું જન્મપ્રમાણ દરવર્ષે મેદદ ધરતું જવાથી મંત્રતિ-નિયમનની હિસચાલ વિરુદ્ધ સખત કાયદો થયો, તે દેશમાં મંત્રતિનિયમન માટે વપરાતા સાધનો વેચવાની તથા તે વિચરતું સાદિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની મનાઈ કરી છે છતાં તે દેશમાં જન્મપ્રમાણ વધુ નહિ એટલું જ નહિ પણ તે નિયમિત રીતે ધરતું જ જાય છે, જે નીચેના આંકડાઓ પરથી જણાશે:

વર્ષ	૬૨૧૦૦૦ માણસની વસ્તીએ જન્મપ્રમાણ
૧૮૮૦	૨૪
૧૮૯૦	૨૩
૧૯૦૦	૨૨
૧૯૧૦	૧૯
૧૯૨૦	૨૧
૧૯૩૦	૧૮

દાસના જ્ઞાનામાં દુનિયામાં એ કમનસીબ દેશો છે કે ત્યાં સંતતિનિયમન કરવું તેમાં અનીતિ અને પાપ મનાય છે. આવો દેશ તે હિંદુસ્તાન અને ચીન. આ અને દેશોનું જનપ્રમાણ દુનિયાના ધણીઅને મુધરેલા દેશો કરતાં વધુ જ વધારે છે અને મનુ પ્રમાણે તે તેથી વધુ વધારે છે. આ અને દેશો પ્રાચીન કાળમાં ધર્મ, નરવજ્ઞાન અને કલા-કૌશલમાં ખૂબ આગળ પડ્યા હતા પરંતુ અન્યારે આ અને દેશો ખીન દેશો કરતાં દરેક વાતમાં પાછળ છે. આનાં અનેક કારણો છે પરંતુ તે અંશ કારણો પૈકી, અનિશય જનપ્રમાણ અને મનુપ્રમાણ ને અને મુખ્ય કારણો છે.

નવીન ભાવનની દૃષ્ટિએ મંતતિનિયમન, તે, માનવજીવનની સગતા અને માનવ જીવનના આદર્શને મેળવવા માટે, એક ઉપગોળી સાધન તરીકે ગણાય છે. આ દેશનો પુરાનવર્ગ તેમાં અનીતિ કે પાપ જેવું કશું જોવા નથી. આ દેશની સ્ત્રીઓ દરે મંતતિનિયમનને ખરેખર આવડત આપે છે અને અખિલ ભારતવર્ષ મહિલા મંમેક્ષન જેવી સંસ્થાએ તો છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વર્ષથી પોતાના દરેક મેળાવડામાં મંતતિનિયમનની આ પ્રવૃત્તિ દિશાવત કરી છે.

ધર્મ અને નીતિની દૃષ્ટિએ આ વિશિષ્ટ ઉપર જાણ વખતું જરૂરી નથી કારણ કે જે સોડા મનનિશાસ્ત્ર, વૈકલ્પિક અને અર્થશાસ્ત્રના મિલ્લોનો ધર્મ અને નીતિ માથે નડાવવાનો યત્ન કરે છે, તેમને કાઈ પણ સમજાવવું તે અશક્ય છે.

મનનિશાસ્ત્રના મિલ્લન અનુસાર એવું દર્શન થોડું છે કે દરેક દેશને જે જાણકાર ઉત્પન્ન કરે તે જાણવાન, જુદિવાન અને ચારિત્રવાન અને આ આદર્શ પ્રાપ્ત કરનારો મુખ્ય પાત્રો જાણનારી મધ્યસ્થિ સંસ્થા છે અનિર્મિત પ્રત્યેત્પત્તિ, તે જ દાસની મનુષ્ય જાતની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ છે. માનવજાતને આ અધોગતિથી અચાવવાનું નક્ય અને વ્યવસ્થા સાધન તે મંતતિનિયમન છે.

મનનિશાસ્ત્રના મિલ્લન અનુસાર, કંઈકા મુજબ અને મધ્યસ્થિ માનસમાં જ દરેક દેશને જાણને ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ, તે માન્યતા દરે દરેક મુધરેલા દેશમાં સ્વીકારવામાં આવી છે.

દેશજિનની દૃષ્ટિએ જે આ પ્રશ્નો આરીકાદથી અને તટસ્થપણે વિચાર કરીએ તો આપણને જણાશે કે આત્માને જે પદ્ધતિથી જાગૃતમાં આગે પેદા થાય છે તેમાં પ્રાણ જાતનો સુખ ઉદ્દેશ કે આદર્શ જેવું કાઈ નથી. મંતનોત્પત્તિ તે, મનુષ્યની વિશિષ્ટ

નામનાનું આકર્ષિત પરિણામ ન હોવું જોઈએ, પરંતુ તે કાર્ય વિચારપૂર્વક અને સધળી જોખમદારી સમજીને કરેલા યત્નનું પરિણામ હોવું જોઈએ. આના કાર્યને આપણે “સ્વ-નાત્મક સંતતિનિયમન” એવું નવું નામ આપીએ તો યોગ્ય ગણાશે.

સ્વનાત્મક સંતતિનિયમનના આદર્શ મુજબ વર્તનારા મનુષ્યોનો ઉદ્દેશ, “પ્રત્યેત્ષત્તિ ન થવા દેવી” તે નથી. તેઓ એમ માને છે કે સ્ત્રીને એક વખત પ્રસૂતિ આવે પછી તેને સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત થાય અને પહેલું બાળક જાણીએ છીએ પાંચ-છ વર્ષનું ન થાય ત્યાં સુધી બીજું બાળક થવા ન દેવું. પોતાની આર્થિક દિશાને અનુસરીને અને સ્વમાનપૂર્વક જેટલાં બાળક ઉછેરી શકાય તેથી વધુ, એક પણ બાળક ઉત્પન્ન થવા ન દેવું. આ સિદ્ધાંત સ્વનાત્મક સંતતિનિયમનમાં માનનારાઓ સ્વીકારે છે.

રાજકીય દૃષ્ટિએ આપણે આ વિષયને વિચારીએ તો આપણને જણાશે કે અત્યારે જે દેશની માત્ર વસતી વધારે છે તે ઉગ્રતિના શિખરે નથી પરંતુ જે દેશની પ્રજા ઓછી સંખ્યામાં હોવા છતાં શારીરિક અને માનસિક ઉગ્રતિએ પહોંચેલી છે તે જ દેશ જગતમાં એખરે છે.

જગતમાં જુદોજુદો ધંધો કરવાવાળાં દંપતીઓને ઉત્પન્ન થતાં બાળકોનું જન્મપ્રમાણ આ વિષયને અંગે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. આ જન્મપ્રમાણ નીચે મુજબ છે.—

ધંધાદારીનું નામ

સરેરાશ જન્મપ્રમાણ

કોલસાની ખાણના મજૂર

૧૨૬

ખેતીનું કામ કરનાર

૧૧૭

લોખંડના કારખાનામાં કામ કરનાર

૧૧૦

ધર્મોપદેશક

૭૨

શિક્ષકવર્ગ

૭૦

વૈદકનો ધંધો કરનાર વર્ગ

૬૪

કોઈપણ દેશની પ્રગતિ માટે ઉપર મુજબનું જન્મપ્રમાણ હેરાને હિતકર નથી. આ જાતનું જન્મપ્રમાણ તદ્દન હિલટાવી નાખવું તે દેશને ખાતર જરૂરી છે. સંતતિના નિયમનના સાબકારા દેશના ગરીબવર્ગને ધણી રાહ ન આપી શકાય. તેમ કરવાથી દેશની વસ્તી નિયંત્રિત રહે, બેકારી ઓછી થાય અને ગરીબ અને તવંચર વચ્ચેનું અંતર જે હાથમાં વધતું જાય છે તે પણ ઓછું થાય.

વૈદકની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આપણને જખારો કે તપ, વાષ, ઉપદંશ, પ્રમેદ અને ગંડપણ વગેરે રોગોથી પીડાતા સ્ત્રી-પુરુષો બે પ્રકાર ઉત્પન્ન કરે તો તેમના આગેમાં કેટલાક રોગો જિનરી આવે છે અથવા તેઓ મપૂર્ણ રીતે નદુરન્ત રહી ન શકે. મનુષ્ય-જાતના દિનને ખાતર અને ખામ કરીને ઉપર જણાવેલા રોગોથી પીડાતા સ્ત્રી-પુરુષોની, કમનગીય પ્રગતને ખાતર, આવા સ્ત્રી-પુરુષો મંત્રિત પેદા ન કરે તેમા જ તેમને અને દેશને હાથરો છે. જર્મનીમા તો આવા મનુષ્યોને કાયદાથી નતનિ ઉત્પન્ન કરવા દેરાની મનાઈ કરવામા આવી છે એટલુ જ નહિ પણ આરા રોગી માણુઓ, નતનિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે હમેશને માટે અશક્ત થાય તેટલા ખાનગર તેમના પર ગત્રાક્રિયા પનુ દરેકશ્રમાત કરવામા આવે છે. આવો કાયદો દરેક દેશમા લાગુ પાડવો શક્ય નથી, આટલા કારણુમર નતનિનિયમનના આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સાધનો આવ મનુષ્યોને મતનિ થતી રોકવામા જરૂર ઉપયોગી થઈ શકે.

મંતનિનિયમનની આરશ્યકતા અને ઉપયોગિતા વિશે આટલુ જાણુવા પડી વાચક વર્ગને આ કાર્ય માટે વપરાતા માધનો વિશે વિશેષ જાણુવાની જરૂર હજી થાય આટલા નાના બેખમા સતતિ નિયમનના સાધનોનુ મપૂર્ણ રીતે ચર્ચન કરવુ તે અશક્ય છે, પનુ તેમાના ખરેખરા ઉપયોગી અને વિશ્વામપાત્ર સાધનોનો ટુકમા ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે

મતનિનિયમન માટે ખાવાની દવાઓથી કામપણુ હાથરો થાય છે તે હજુમુખી પૂરનાર થયુ નથી અમુક દવા ખાવાથી ચોક્કમ રીતે સતતિ થતી નટક છે તેવો અભિપ્રાય હજુ ટાઇ ડૉક્ટરે આપ્યો નથી આટલા કારણુમર ખાવાની દવાથી મતનિનિયમન કરવાનો યત્ન કરવાની મવાદ હું કોઈને આપી શકતો નથી

સતનિનિયમન માટે વપરાતી, હવ અથવા રેમ્મર પેસરી અથવા આ પેસરીના ઘાટને મળતી આવતી બીજી પેસરીનો ઉપયોગ બીજા મધ્ય માધનો કરતા વધારે વિશ્વામ પાત્ર છે. ટાઇપલુ પેસરીની માથે વીર્યના પરમાણુઓ નાશ કરવામાથી દવા વાપરવાની ખાસ જરૂર હોય છે આ દવાઓમા બીમીરીન જેવી ગૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

વિજાનને આધારે શોધાયલા ઉપરના સાધનો જરાપણ નુમ્માનકર્તા નથી તેમજ તેમનો ઉપયોગ બધ કયા પડી સ્ત્રીને પાડો જર્મ જરૂર રહી શકે છે

આપણા કમનગીએ આ દેશમા મતનિનિયમનનુ જ્ઞાન આપનારી અને તેને બંને વપરાતા માધનોનો ઉપયોગ સીખાનારી મથાઓ (Birth Control Clinics) હજુ

રચના નથી એટલા માટે, સંતતિનિયમન માટેનાં કાર્ક પણુ સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં અગાઉ આ વિષય ઉપર પેદકનું જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિઓએ લખેલાં પુસ્તકો વાંચવાની જરૂર છે અને તે ઉપરાંત આ વિષયનું ખાસ જ્ઞાન ધરાવનાર ડૉક્ટરો અને નર્સોની આમાં સલાહ લેવી આવશ્યક છે.

સંતતિનિયમનથી મનુષ્યની શારીરિક અવનતિ થાય છે તેના પુરાવા હજી સુધી મળ્યા નથી. જાણતું એમ માત્રમ પડ્યું છે કે જે દેશમાં સંતતિનિયમનનો પ્રચાર થયો છે ત્યાં પ્રજાની સ્થિતિ સુધરી છે. સંતતિનિયમનના કાપદાના પુરાવા તરીકે હોલેન્ડ દેશનો દાખલો પ્રત્યક્ષ છે. તે દેશમાં હજી એક સૈદ્ધાંતી સંતતિનિયમનનાં સાધનો વપરાય છે અને તેને લીધે તે દેશની શારીરિક અને આર્થિક સ્થિતિ સુધરી છે.

નીતિશાસ્ત્રીઓ, ધર્મશાસ્ત્રીઓ અને આ દેશના કેટલાક નેતાઓનો એવો મત છે કે દેશના દિતને ખાતર સંતતિનિયમન જરૂરી છે, પરંતુ સંતતિનિયમન માટે અલ્પચર્ચ સિવાય અન્ય સાધનનો ઉપયોગ કરવો તેમાં પાપ માને છે અને તેનાથી દેશની અધોગતિ થશે એમ તેઓ કહે છે. એથોપેથીક પેદકશાસ્ત્ર અનુસાર એકલા અલ્પચર્ચથી સંતતિનિયમન કરવું તે શક્ય અથવા વ્યવહાર માર્ગ નથી.

આ અર્થાસ્પદ બાબતમાં ઈંગ્લેન્ડના બે મહાન ડૉક્ટરોના અભિપ્રાય આપી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું. લોર્ડ ઝોસન ઓફ પેન, એમ. ડી. (નામદાર શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જના રાજ્યવૈષ્ણ)નો અભિપ્રાય:

“સંતતિનિયમન હવે સિદ્ધ થયું છે. સંતતિનિયમનથી સાફ કે અરાજક પરિણામ આવે તોપણ હવે તો તે જગતને સ્વીકારવું જ રહ્યું. ઈદ્રિયનિમ્મલથી સંતતિનિયમન શક્ય નથી અને શક્ય હોય તો પણ તે નુકસાનકર્તા છે.

સર આર.યુથ નોટલેન (મહાન બ્રિટિશ રાજ્યવૈષ્ણ અને સ્ત્રીઓના રોગોના પ્રખર અભ્યાસી)નો અભિપ્રાય:

“તંદુરસ્તીને ખાતર સંતતિનિયમન કરવું તે આધારણ અઘળી વાત છે. બે લોકો સંતતિનિયમન માટે થોડા ઉપાયો પસંદ કરે તો તે નુકસાનકર્તા નથી એટલું જ નહિ પણ તેનાથી નીનિનો આદર્શ દૃઢ થાય છે.”

મર્યાદિત સંખ્યામાં સંતાનો જિવન કરવા તે મનનો પક્ષ, - જનસમાજ આસ્તે આસ્તે કરતાં જાય છે તેમા જરૂરપણ સંકેત નથી.

ત્યારે હું ગરીબોના જાતામાં કંઈ છું ત્યારે ત્યાં વચના લોકોનું દુઃખ મને કારી થા
મમાન જાગે છે. ગરીબવર્ગની સ્ત્રીઓની ફક્ત એક જ વાછના હોય છે કે ચોખ્ખ અને માન
ભરેલી રીને ઉઠેરી શકાય તેટલી જ મર્યાદિત મંજ્યામા તેમને આગકો ઉત્પન્ન થાય !

જનમથી જ દંખીતી રીને દુઃખમાં મડવાને નિર્મિત આગકો પેદા કરવાં તે અરે-
ખર ગંભીર પાપકર્મ છે. મંતાનોત્પત્તિ ઉપર નિઝદ સખી કુટુંબને સુખી અને તંદુરસ્ત
રાખવું તે અરેખર પુણ્ય છે.

નારીસમાજ ક્યાં?

દેશવપ્રસાદ દેસાઈ ।

“જગત ઉચું ચડે છે કે નીચું?”

વિદ્યાગ્રહેનના જન્મદિવસનો મહિમાહોત્સવ એટલે શુર્નરસ્ત્રીજીવનના વિકાસનો રોમ્યમહોત્સવ! આ પ્રસંગે શુર્નરપ્રખ્યાતના પિતૃના સળીયા-એના બંધનની શું ખસાના અંકોડા, કેવા અને કેટલા તૃટ્યા છે તે એમ જાણીને રાચતું બેઠાએ. કવિવર ન્દાનાસાક્ષના દેવર્ષિની માફક આપણે પૃથ્વીએ કે (નારી) “જગત ઉચું ચડે છે કે નીચું?”

એ ત્રણ દસકા ઉપર કન્યા એટલે કોમ્પ્લેક્ષ આનિચ્છનીય વસ્તુ હતી. સગલાં સ્ત્રીની એકમાત્ર પ્રાર્થના હતી કે “પ્રભુ મને કન્યા ના આપીશ.” આ ત્રાસ આત્મારે જરૂર ઝોલે; થયો છે. કન્યાજન્મે આનંદિત થતી નવયુગની માતાઓ પણ આત્મારે છે. કન્યા વાંચતી પરિણીતાઓ પણ આ યુગમાં નજરે પડે છે. આ વાંચના કન્યાના વિકાસ માટે નહિ, પણ કન્યાના પ્રેમ માટે છે. સ્ત્રીજીવનની આ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા છે. નારીજીવનના ઉર્ધ્વ ગમનનું આ પ્રથમ પગથિયું છે.

કન્યા દૂધપીતી થતી હતી; કંઈક ગામની લાગેલોએ ચોરીયા ખોદતાં નવ-જન્મિત કન્યાનાં હાડકાં મળનાં હતાં; એ બધી વાતો હવે તો ઇતિહાસની વાતો થઈ ગઈ છે. આ પચ્ચીસીમાં એ ત્રાસકથા સામળી નથી. આપણા સમાજની માનવતા એટલી વિકસેલી હતી સકાય.

કન્યાશિક્ષણનો વિકાસ તો સર્વસુદર કહેવાય તેવો છે. ત્રણ દસકામાં શિક્ષણપ્રમાણ કન્યાઓમાં ત્રણપાણું થયું છે. પ્રથમ પેઢિતાના સુજરાતી દેશી રાજ્ય વડોદરામાં કન્યાઓ માટે પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત થયું છે. સોસેવા કરનાર અમદાવાદના પતિના વિશ્રામની પ્રથમ પચ્ચીસીનો મહોત્સવ સ્ત્રીસમાજે ઉત્સાહથી ઉજવ્યો છે. મદિયા વિદ્યાવ્રેમની

અધ્યાપના અથગે અથગે થઈ છે આર્થ કન્યાવિદ્યાનયો પણ અધ્યાપકો છે આ મર્મ નમ્યાઓ કન્યાઓમા માધ્યમિક શિક્ષણનો પ્રચાર કરે છે એકવડોકય કન્યા મેટ્રીકમાં બેસતી તે સમય ચાલી ગયો છે અધ્યાપક કન્યાઓ મેટ્રીક અને આવનાન્ત પરીક્ષામા પનાગ થાય છે ટોપોટોગા દામ્પરૂસો અને વિદ્યાપથોમા ભણના જાય છે. વિદ્યાર્થિનીઓ માટે નિરામ શુદ્ધો અભિત્યમા આન્યાં છે છોકરીને ભણીને શુ કરવું છે એ પ્રશ્નો હવે ભાગ્યે જ પડાય છે હવે તો છોકરીઓ માટે ભણનાની મર્યાદાઓ ન્યાં ન હોય ત્યા કન્યાઓ થાય છે. વળી ડોસેનેમા-પાટશાળાઓમા-પણ કન્યાઓ ભણે છે. મનાતિકાઓ-મેગ્યુએટો-શુદ્ધિનાગમાઓ અને વેદકવિગારદો પણ સ્ત્રીઓમા છે. ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા સુધી શીખના જવા ગુજરાતી કન્યાઓ તૈયાર છે મદજનાથી ત્યા રીખીને પણ આવી છે. તેઓ વિદ્યાપથો અને પાટશાળાની વચ્ચે કરે છે. આમ આ પશ્ચિમીઓને શિવલુકપ પાયો આવી છે, તેમને હવે માત્ર પિંગ્લરમા નખી શકે તેમ નથી પિંગ્લરના મગિયા અને માકળની કડીઓ વિદ્યાથી જરૂર છેદાની દખાય છે

તે માથે મનોપની વાન એ કે મિલિન કન્યાઓ વચ્ચેથી વિમુખ નથી આવી કન્યાઓ માટે હમમા હોમાનાનુ રહેતુ નથી આવી કન્યાઓને મળજમરીથી પરણાવી શકાતી નથી અને વચ્ચેની ગામતમા મર્મજ ભગજમરી ઓગી જ થતી જાય છે બા શિલણ પામેના ના મેય, તેઓમા પણ ઓગી વધતી સમતિ પરણનારની વચાય છે રવેરજા લગન-પમદગીના લગન-પણ હવે નજરે પડે છે લગન પહેલાં કાર્કક સનનન જેતુ પણ દષ્ટિએ ચડે છે જીવનના ભાગીદારને ઓળખી લેના ચલ થાય છે રવેરજા સામાન્ય થય, પ્રેમને પ્રાવાન્ય અપાય, એટલે જાનિની મીમાઓ વિમાગ થાય કે નૂં જ આમ થવાના દષ્ટાનો પણ ઓળ નથી ગામતમા હવે મામાન્ય રત્યા નથી “મકરી માલનો બેટો” અને “વેગલુનો વરદોડો” ગારાનો મમય હવે મયો છે ગુલ શારદા એકદ પણ આ પરમીમીમા જ આલ્યો કે લગન જેવી અગતની મામાગિક ગામતમા થએના વિકાસ ગુર્જર સમાજને જ્વનત અને જીવત બનાવશે

જીવનકાયમા, જીવનધ્યેનમા, જીવનમિત્રના કનહ હવે રજા નથી હવે તો જીવનની બે પાખ જેવા દષ્ટિઓય થાય છે આદર્શ માધન માટે બેઠ એટીમીનને માથ આપતા જણાય છે જીવનનથુ નન કન્યા મમ પ્રગતિના આ બે ચકો ગુર્જર મમાજનુ ધન્ય દર્શન છે

પરંતુ લગ્નનાં આ વાત્તં માંબળી, સદગાંભી નોખનોના નાદ માંબળી, કોણે એમ ના પારવું કે અપારંગીન ચુર્ચરમાજ અક્રિયાત્ર માટે લમ્હવન ફરજવાન માને છે. ના, તેવું કાંઈ જ નથી. આત્મચિકાસનો માર્ગ અક્રિયાએ પાલે જ પરંદ કરે છે. કીમાર્ષના-આજ્ઞવન કીમાર્ષના-જેમને અભિજ્ઞા દોષ તેમના માર્ગમાં સમાજના અંતરાય હવે રજા નથી. ડેસો કે ડેસી, જેની મજા દોષ તે કીમાર્ષવન મેલી શકે છે. અને તે મે ત્યાગપ્રતિથી કે માખુ માખી માફક નદિ, પગ મજાજ્યાં દરીદ્રીને, જ્ઞવનદાર્યમાં રચી-પગીને, નારીજ્ઞવનના વિકાસમાં આ સીમાચિદ્ધ અગત્યનું છે.

વિચાર, વાણી અને વર્તનનું પગ સ્વાનંત્ર સ્ત્રીએ કાપ્યું છે. પડકા અને મસાજા મૂલ્યા માંડ્યા છે. જાનિવંધન અનિષ્ટ છે એમ સ્ત્રીએ હવે કહી શકે છે. વિધવાશ્રમ માટે બાધ ફોવા ના જોઈએ એમ પગ વિના સંકોચે તેઓ જાહેર દરી શકે છે. અને તેથી મે વધારે અટપટી બાળનો, જેને જિંદે આનગીમાં પગ વાન કરવી મુશ્કેલ હતી, તેથી બા-ળનો પગ સ્ત્રીએ જાહેરમાં ચર્ચે છે. જ્ઞનીય પ્રગ્નો અને અનનિવિધમનની બાળનો પગ સ્ત્રીએ ચર્ચે છે. જોળજોળામાં મે ચર્ચે છે અને જાહેરપર્યાગ મે. તે સંબંધી વ્યાપવ્યાનો મે કરે છે અને મેળો મે લખે છે. વળી તેઓ જ્ઞને ટેનીગ અને કીક્ટ જેવી રમતો રમે છે. સેકેડો ગુજરાતી જહેનો કીક્ટની મેલા જોવા જાય છે અને એરોપ્લેન ઉડાડવાનું માદસ પગ હવે છે. જાહેર તખ્તા ઉપર શ્રીમતી દર્શિંગ જેવી જહેનો જ્ઞત્યપ્રદર્શન કરે છે. સરખી વચનાં કુમાર કુમારિકાઓ-મેલાં અને નાનાં શરની રમજડ લગાવે છે, નાટકના ખેત ભગવે છે. પતિપત્નીના પાદ શુદ્ધ ભગવે છે અને સારો મે સમાજ દેસિ દેસિ તે જોવા જાય છે. હુંકા પાડણ અમીસ અને ઉધાડા માયા વાળી બેનો પગ દેખાય છે. મ.અ. ૧૯૦૦ની સાલ પછી આ દેસો દેશાર! વર્તન, વાણી અને વિચારની સ્ત્રીએ માટે આ દેસી સ્વાનંત્રતા!

જાહેરજ્ઞવનમા સ્ત્રીએ હવે વિનાસંકોચ વિચરે છે. છેલ્લી સત્યાગ્રહની લડનમાં સ્ત્રીઓએ મોટી સંખ્યામા ભાગ લીધા હતા. દેસસેવિકાઓ અને માંગરસેન્યોએ પ્રગતમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. સ્ત્રીમુખત્યારોએ સતોષપર્વક નેતૃપદ ધારણ કર્યું હતું. દારૂની દુકાન ઉપર સ્ત્રીઓની ચોટી મખન હતી. જેલમાં જતા પગ સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ લાય પાગી ન હતી. સામાજિક દષ્ટિએ સ્ત્રીજ્ઞવનનું આ અંગ અતિ મદત્વનું છે. આ દિલચાલથી સામાજિક દષ્ટિ જરૂર વિજ્ઞાન બની છે.

સ્ત્રીઓ માથે મક્કળાએવા વ્હેમ ઓઝા થએવા જ્વેષ્ઠ શકાય છે લક્ષ્મિક્યામાથી સ્ત્રીઓ ધાળીયે એ ડી થઇ ગઇ છે ઓરી અછમડા માથે જ્વેષ્ઠાએના વ્હેમ દૂર થયા છે સીમન અને કુતેમના સમાગ્નો, વાળ જીતરાનના વરધોડા, અને ઓની ખીજ ધાળીય વામતો નજરે નથી પડતી. અને એથી યે વધારે તો સ્ત્રીના સૌભાગ્યચિહ્ન ગણાતા વાળ અને બગડી સાથે પણ સ્ત્રીઓ ગમત કરી શકે છે-કરે છે જો નહીં વાળવાળી ગુજરાતજો ઓઝા ઓઝા પણ દેખાય છે બગડીઓ એકજ હાથમા પહેરી ખીજે હાથે ધડિયાળ બાથેની બેનો પણ નજરે પડે છે અગ્રેજ દમની હોટયોમા પુગ્ગ માથે સ્ત્રીઓ પણ હોય છે. વડાળતા વહેમ તેમજો દૂર કર્યા લાગે છે પુનર્નમ કરેલી વિધવાઓ શુદ્ધ કુટુંબોમા સન્માનાય છે અતરજાતિવન્ન કરેલ દપતી સમાજથી બહિષ્કૃત નથી

વિદ્યાળહેન જોના પ્રગતિપૂજક-સુધારક-ને તેમની જગતી જુનાની સમયની ગુજગતની મામાજિક પરિસ્થિતિ માથે અત્યાગ્ની ગ્થિતિ સરખાવતા આજો પણ મતોન થતો હશે તેમજો કરેલી અનેક બામનની પહેલ મમાજો સીકારી લીધેલી જ્વેષ્ઠને તેમને આ નહ થતો હશે અવગત, ઉપર દોરેલુ ચિન ગુજરાતના એકએક ભાગને લાગુ પાડી શકાય તેટલી ધન્ય ગ્થિતિ હતી નથી તે આપણે જાણીએ છીએ એ તો માત્ર ગુજરાતી ઓના નિવારના વ્રેણુ દર્શાવ્યા છે અને ધન્ય કર્ત તરફનો છે તે જાણવાના ચલન ક્યો છે હતીયે ગુજરાતમા શાંતિના આનંદ કટલા પ્રમાણ છે તે જાણુ છુ પશ્ચિમામે કન્યાનિક્ષ અને વરનિક્ષ, તેમજ કન્યા અને પ્રૌદનિવાલ કેકેટના થાય છે તે પણ જાણુ છુ વિધવાઓની કફેડી ગ્થિતિ, તેમના દુખ અને તેઓ મુઝે તોપણ પુનર્નમ કરી શકે તેમ નથી તે પણ જાણુ છુ લગ્નવિહ્વલ ગમે તેટલા વિકટ સનેગોમા પણ થઇ શકતો નથી હજુ સુધી સ્ત્રીઓને વારસો નહીં મતાધિકારની પુરવો સાથે સમાનતા નથી શારદા એકદ જ્વેષ્ઠયે તેવો નથી અને તેનો પણ બમ થયા કરે છે, તે પણ હુ જાણુ છુ છતાયે હિંમતથી કહું છુ કે ગુજરાતી નારીસમાજ આ પચ્ચીસીમા વળો આગળ વધ્યો છે અને આપણે સતત પ્રયત્ન કરીને નિઃશંકનને પચોતર વર્ષ થશે ત્યારે સ્ત્રીઓની બાકી રહેલી અમમાનતાઓ દૂર કરાની પ્રગતિપથે હતીયે આગળ વધી, તમને આપણા કાનનો હિમાન આપીશુ આ આપણુ “ભરિખ્ય”

“ભરિખ્ય તો આદર્શની મૂર્તિ છે” આના નુભ પ્રમોગે આપણે આદર્શો રચવા અને સેવાના છે નિનાશથી નહિ, મ્દાગીને નહિ, પણ આશા અને ઉત્સાહથી સાધુ

નારીસમાજ કયાં ?

૬૭

છે તેની દિશનથી. કવિ ન્હાનાસાગ “ભવિષ્ય” પામે કહેવડાવે છે કે:

“ઉત્સાદ હું, અભિલાષ હું, ટ્રેવણા હું;

હૃદયના હું અડબુલ અમૃતની.

રેકો હું ષડનાનો, ઉદીપત હું ચાકમાનું,

મેલો હું મુમુક્ષોનું.

જાગતની સર્વધનાનો ભંડાર

વિશ્વના વિકાસનું કેન્દ્ર,

મનુષ્યનું સ્વિય જોગન હું”.

ગુર્જરસમાજનું ભવિષ્ય આદર્શો સાથે એજ મારી હજી છે.

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન

જલવતરાય કન્યાશ્રુતાય હાકાર

શ્રી વિદ્યાબહેન વિ નથી સુરચિ અને મહત્વનારાગા શ્વિતાભોગી છે ખરા,
કન્યાચિત્રી નથી

શ્રી વિદ્યાબહેન જે ગ્રંથ જાહેર પ્રગ્ન પોતાના અવધાન પરિચય અને મનનનો
બનેવો હોય, તે ॥ ઉપર સુસ્નિધ મનનીય ભાષણ તત્ત્વો અને ગ્રંથ નિખાનમ રીતે
કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, તથાપિ એઓ નનૃત્વ માટે લોભપ્રિય મન અને વખણાય એવા
વસ્તુ નથી

શ્રી વિદ્યાબહેન જાગેવાનને આવશ્યક એવી જમ ધાન્ય માદી મમ / અને શીનોર્મિ
તોય સમગ્ર તેમ ન પ્રપ્ત વાગળીઓનાગા છે, તથાપિ એઓને જાગેવાની આર્થની નથી,
અંગેવાની પ્રીતરવાને તેઓ ગણ નથી એવમેવિગઓની પાછી હારો જ એમને પમ
છે, અને એવી માત્ર હાન્યા રહે નહો જ એઓ પોતાથી મનની ઉત્તમ એવા મમર્ષા દે છે

શ્રી વિદ્યાબહેનના ઇતન અને શક્તિઓનો વળે મોગ દિગ્ગો શ્રુદ્ધિનની વ્યવ
સ્થાપતિમા નપગતો આચો છે, વપરાય છે અને વપરાયા કરશે ધન્યાના ન્દાનામોદા,
ગ્રાધી આગતુ, માને અને હાના ગામોથી માડીને છે મર્મ માન ગખેવ નવામવા
નોમર લગીના તમામને, પોતપોતાને ફાવતા ઉદ્દોગનિમમવિગમાદિમા સુખી મવા, એ
શ્રુદ્ધિધર્મમય જ એમનુ ઇતન એમનુ મયુ થમ મયુ છે, ॥ દેશ અગર દુનિયાની ગ્રંથ
પણુ હાકન આ એમના નિષ્ઠ નિત્યકર્મના મતા વધારે ઉચ્ચ મર્મ-ય હાક રાકે એવો
ગ્રંથ પણ પ્રગ્ન-ગરે એવી શમ પણ-એમના વિદ્યામગમા સખનની નથી

શ્રુદ્ધિધર્મ એમને પત્નીધર્મ, માનાધર્મ, શિલ્પિધર્મ, મખીધર્મ, એતિ ધર્મ, અનદાર
ધર્મ-એમખીમમા ઓતરોત, એમ્દારે એમખીમ વન્ને ધમાન ટકર આદિ ન થના પાગે

એમ નિયત્કર્મ શ્રેણે અભ્યાસ કરવાની પણ દાગોટી અને કપડા છે: માણખને માધ્ય કસાએમાંથી ખીંટ એકે આના કરતાં મુશ્કેલ કે લાગી નથી. આ કસામાં શ્રી વિદ્યાબહેન એટલાં તે પારંગત થઈ ગયાં છે કે તેમાંથી વખત કદાહીને પણ જાનતે ખાત્ર આકર્ષક તત્વેર સેવાઓમાં એઓ રસાયી અને ઉત્સાહી ઉલ્લાસે સારે ફાળે પણ વર્ષોથી આપતાં આપ્યાં છે. કમિયર એમને લાંબું આયુષ્ય આપે અને એમની આ તત્વેર સેવાઓ વખત-ખીસવા પામે! જૂની નવી બેય જગતી આવતાઓના સારવાગને જીવનમાં યથાયોગ્ય ઘટાડામાં નિરત્ર વિજય મેળવી જો તડનાં એકસરખાં વિશ્વામપાત સેવકમેવિકા આપાગી દેશની હાલની સ્થિતિમાં એટલાં તે ઓછાં છે, કે શ્રી વિદ્યાબહેન અમદાવાદ અને મુંબઈ-સાનની મજલિઓમાં વધુ વધુ આજ્ઞા આપતાં જ જોઈએ.

માનવતાં લેડી રમણુભાઈની સ્તુતિમાં બે બોલ

મિસિસ પીરેલ્લ બરબેરેશ એનિનિયર

માનવતાં જ્ઞેન વિદ્યાજ્ઞેનની કાયમંડ વ્યુતિથી અમદાવાદની લુદી લુદી મંથાઓ જ્ઞેની અદર એ જાયાં જ્ઞેન ટ્રેઝર, પ્રેમીડંટ, સેક્રેટરી અને મમામદ તરીકે ખંતથી કામ કરી ગયા છે તે તન્દ્રથી ઉત્તવાનાર છે, અને લુદાલુદા સેખકો સેખ વખી મથ અર્પણ કન્ના છે, તો મ્હારે પણ એક સેખક તરીકે નહિ તો એક મમામદ તરીકે એ માનવતા જાયા જ્ઞેન માટે બે બોલ લખવા એરી કન્ગ મમજી કૂલ નહિ ને કૃપની પાંખડી એ જ્ઞેનને અર્પણ કરે છુ.

લેડી વિદ્યાજ્ઞેન લગભગ પન્ચીમ હિપ મંથાઓમાં ચાલુ કામ કર્યા મથ છે, ન દન્ધ્યાન એ જ્ઞેનને કેછ પણ જિવમ થાક લાગ્યો છે, યા “મને ફક્ત કામ કરવું મમતુ નથી” એરી રીનના શજો બોધનાં માખયા નથી, અથવા કોઇનું પવુ ફિલ કૃપાચ્યુ હોય યા કોઈને કાછ પણ મંજોગમા માફું લગાડ્યુ હોય એવું મળવામા આવ્યુ નથી. ત્યારે પણ જ્ઞેન એમની પામે જાયા મ્હીએ ત્યારે નાનમનના તકાવન વગ સારી મક્કાહ આપીને એક “મેરાની ટેવી” માફક મદ કરી છે.

એ માનવતા જ્ઞેન માથે મને કાઈ યજો નિકટ મંવંધ નથી, પણ જે કાછ છે તે લેડીજ કવનના કામ પરતો જ છે. મંથાઓના કામમા એ જ્ઞેન એટલી જાધી કામે વિચન ધગવે છે કે એમની માથના કામ કરનાગઓને ઘણુ જોણુ જ્ઞેવુ પડે છે. એક માધારણુ સ્ત્રી યા પુરખને વ્યાજની, કમીશનની, પ્રીમિયમની ઝાઝી મમજણુ હોતી નથી પણ એ માનવતા જ્ઞેન તો એ મર્વ પોનાની ચાદાગતમા ઘણુ ઝીણવટથી ગખી શકે છે. દિમાગનું કામ તો મૈ મેઘ જાણુ છે કે અન્દ છે. વ્યાજ આરીકીથી નપામવાં, ગમા ખર્ચ કરવો તથા મેમના પૈમા બગાડવા, ગવર્નમેન્ટ લોનો, મ્યુનિસિપલ ડીમેન્સર્મ-

માનવતાં લેરી રમણભાઈની સ્તુતિમાં બે બોલ

૧૦૨

એ સર્વની ચત્રીવટ ફરવાની એમની તીવ્ર જુદિ, અને અઘાઠ પાદશક્તિ અને મરગ પદ્ધતિ ખરે જરૂર ચખાવતો પાત્ર છે.

તેઓ પોતાના દિગ્ગતી વખતનો બોલ આપી સમાજનાં કામોમાં મર્યા રહે છે અને દરેકમાં તેની જાંબના તેમના દિલમાં રત્ન રહે છે.

બોલ એ માનવતાં પરમાર્થ જઈને સાંજુ આયુષ્ય આપે અને જ્યાં નંદુરની ભર્યા રાખે એવી જ દુષ્ટ છે.

પૂજ્ય વિદ્યાબહેન-ગુજરાતની એક અદ્વિતીય સ્ત્રીશક્તિ

દેવદત્ત ઈ ત્રિપાઠી

‘That which especially distinguishes a high order of man from a low order of man, that which constitutes human goodness, human nobleness, is surely not the degree of enlightenment with which men pursue their own advantage, but it is self forgetfulness, it is self sacrifice, it is the disregard of personal pleasure, personal indulgence, personal advantage, remote or present, because some other line of conduct is more right.’
—J A Froude

વિદ્યાબહેન માણ તેની ઓળખાણ આપતી એવું ધોળા દડાકે સૂરજને દીવો ધરી
ળતાવતા બરાબર વિદ્યાબહેન એટલે એક સ્ત્રીશક્તિ, એક સુખ સમારસધારક, એક
અગ્રગણ્ય સમર્થ વ્યક્તિ

સમારસધારતાના કાર્યમાં વિદ્યાબહેનો કાગો ધણો છે, ધણાખરા તેમના કાર્યો
જનતાની જાણમાં આપત જ નથી તે તો આબર નિના અને મૂઝે મોઝે સેના કર્યા જ
કરે છ એમણે કનીએ હિંદુ સ્ત્રીઓ મુમલમાન થતી, કીસ્મીઅન થતી અથવા મીને
મધ ધર્મ સ્વીકારતી અટકારી છે ને કે તે ધર્મમાં એટલે કે આડબર અને ધર્તીગમાં
માનના નથી પણ ધર્મ એટલે નીનિરીતિ અને પવિત્રતામાં તે માને છે મધ સ્ત્રી
પોતાના ગુજરાનને ચારણે, પતિના દુ ખને લીધે અથવા બીજી કાંઈ આમારિ નિદ જણાને
લીધે જીવને મધ ધર્મ સ્વીકારતી હોય તો ને તેના દુ ખને સાબળે છે અને તેને તે
દુ ખમાંથી મુક્ત કરી ધર્મબ્રહ્મ થનામાંથી ઉગારે છે

સંસારમુખારાનું એક અંગ એ પુનર્જન છે. પુનર્જન હિંદુ સમાજને એક આશિર્વાદરૂપ છે તે આપણે અનાયાચર્યોમાં જોઈશું ત્યારે ખ્યાલ આવશે. અનાયાચર્યોમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા ઘણી ઓછી જોવામાં આવે છે; એનું કારણ આપણે જાણીએ છીએ કે જાની રીતે ઘણું કુકર્મ થાય છે તેનું આ પરિણામ છે. જે અનાયાચર્ય જેવી સંસ્થા ન હોય તો આ બધાં બ્રાહ્મણોની હત્યા જ કરવામાં આવત. વિદ્યાપ્રદેન પુનર્જનના કાર્યમાં સતત મહેનત કરી રહ્યાં છે; તેમનો તે કાર્ય કરવામાં એવો હેતુ નથી કે દરેક વિધવાએ પરણવું જ જોઈએ, પરંતુ તેમનું માનવું એમ છે કે જ્યારે વિધવા સ્ત્રી જાની રીતે કુકર્મ કરે અને હત્યાઓ કરે તેના કરતાં તે પુનર્જન કરી ફરીથી શુદ્ધસંસાર માંડે તે સાફ છે કે જેથી વધારે અતીતિ અને કુકર્મ થતાં અટકે.

૧૯૩૨માં લખનામાં “બેલ ઇન્ડિયા વીમેન્સ કોન્ફરન્સ” ભરાઈ હતી; તેના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે વિદ્યાપ્રદેનને નીમવામાં આવ્યાં હતાં; તે વખતે ડૉ. રેડીએ વિદ્યાપ્રદેનનો પરિચય કરાવતાં જે સુંદર શબ્દો કહ્યા હતા- તે વિદ્યાપ્રદેનના સંસારમુખારાના કાર્યનું અને સ્ત્રીશક્તિવાદીના કાર્યમાં તેમના પરિશ્રમનું સૂચન કરે છે તે દું અહીં ઉતારી છું:

“Lady Nilkanth has justified in her person the demand of women to equality with men as she had educated herself even after marriage and was the first lady graduate of the University from Gujrat, and the social work is not an eye-wash as she is still connected with almost all the social works in her province.”

બેલ ઇન્ડિયા વીમેન્સ કોન્ફરન્સના પ્રેસીડેન્ટ તરીકેનું તેમનું ભાગ્ય ધણું વિદ્વાતાભર્યું અને મનનીય છે, તેના સ્ત્રીઓએ શુ શું કરવાનું છે અને તે કામ કેવી રીતે પાર પાડી શકાય તેનું સૂચન છે.

“ધન્ય ધન્ય સાધ્વીના જીવનને રે લોલ,

હૃદય નિત્ય હરિનું ધ્યાન, અભય ભૂષણ તો.”

આ રાસ મોટો છે, આખો ચાદ નથી, તેથી તેની પહેલી દડીજ બનારી છે. તેમાં સાધ્વી સ્ત્રીના ગુણોનું વર્ણન છે. આ આખો રાસ મને તો એમજ લાગે છે કે તે

પ્રત્ય વિદ્યાબહેન માટે જ ન લખાયો હોય.' વિદ્યાબહેનના આ સઘળા સદ્યુજ્જનો તેમાં નભાવેલ થાય છે.

મદને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. હું પ્રાર્થનામંત્રામાં એક રવિવારે ગયો હતો. ત્યાં ભક્તજનો સાત બેઠા હતા. વિદ્યાબહેનના આવવાની વાટ જ જોવાતી હતી. છતાં દેખાગ થયા એટલે વિદ્યાબહેન જાદણામાંથી અંદર દાખલ થયાં. અનાયાસમત્રાળાળકો પણ દાગર હતા. બાળકોએ વિદ્યાબહેનને જોયાં એટલે “મા આત્મા, આ આત્મા” એવા શબ્દો તેમના મુખમાંથી આત્માવિક રીતે જ નીકળી ગયા અને થયું કે “સત્ય છે! બાળકો તમે ઘણા બાળ્યશાળી છો કે આવા માતા મેળવી શક્યા છો.” આ શબ્દ ‘આ આત્મા’ એ તે નમ્ર પછી ઘણા કાળ સુધી મારા કર્ણની અંદર તેનો ધ્વનિ મંભગાયા કરતો હતો. ખરેખર, વિદ્યાબહેન એ અનાય બાળકોના આ જ છે.

બીજો પ્રસંગ મદને એ યાદ આવે છે કે જેનું કાલુ હું હજી સુધી વાળી શક્યો નથી અને જે વાળવા હું દિનપ્રતિદિન પ્રયામ કરું છું તે નીચે મુજબ છે —

મને ૧૯૩૪ના જુલાઈ માસમાં મેનેન્જરટીમની અમર થઈ હતી; હું સરખેજ મહારા વતને હવફેર માટે ગયો હતો. મારી સ્થિતિ ગંભીર હતી. પ્રત્ય વિદ્યાબહેનને આની જાણ થતા તરતજ અમદાવાદથી દાકતર દોડાવ્યો. તેમને તે જ ક્વિસે મુખાર્થ જવાનું હતું. દાકતરને એમ કહીને મોકલ્યો કે તમે જઈ એના સમાચાર આવી તેમને કહો પછી હું મુખાર્થ જઈશ. દાકતર મારે ઘેર આવ્યા, મને ઇન્જેક્શન આપ્યું અને વિદ્યાબહેને તેમને મોકલ્યા છે તથા તેમને જઈને સમાચાર કહેવાના છે, પછી તે મુખાર્થ જશે; એમ દાકતર મહાગ પિતાજી માથે વાત કરતા હતા, મેં પથારીમાં સૂતા સૂતા માલખ્યું મને તે વખતે એમ થયું કે “ધન્ય છે આવા માતાને!” આ તો એક મારો પોતાનો જ દાખલો છે પરંતુ એવા પરાપકારના કાર્યો એમણે કેટલાયે કર્યા છે.

વિદ્યાબહેનના બંગલે આપણે જોઈશું તો એકાદ માણસ તો બેઠું જ હોય; દોહને કંઈ મદદ જોઈતી હોય; કોઈ સ્ત્રીને ખાવાપીવાની હાકમારી હોય વિગેરે વિગેરે માટે. વિદ્યાબહેન તે માણસને પામે બેસાડે, તેની વાત નિરંતરે એકચિત્તે સાંભળે, તેને આશ્વાસન આપે અને મદદ પણ કરે. મેં એમ પણ જોયું છે કે વિદ્યાબહેનને ત્યાં દુખી માણસ રોતું આવે તે હમતા મોકલે પાછું ગેર જાય, તેને કાંઈ મદદ તો કરેજ. તેમણે મોઢા પણ વખત એમ નથી કર્યું કે “હું કામમાં છું માટે અમુક વખતે આવજો”

તે તો ગમે તે કામમાં ન હોય, ભલેને પછી જન્મતાં હોય તોપણ નિરંતરે તે દુખીઆના શબ્દો સાંભળે છે અને દિવાસો આપે છે.

ત્રીજે પ્રસંગ એ યાદ છે કે—એક ગરીબ છોકરો મારી ઑદિસમાં રજાતરશિપ માટે આવેલો. મેં ટ્રસ્ટફંડની ચોપડી જોઈ પરંતુ કોઈપણ એવું ટ્રસ્ટફંડ ન હતું કે જેમાંથી એને રજાતરશિપ મળી શકે. તે છોકરો રહી પડ્યો અને મને કહેવા લાગ્યો કે તે આગળ અભ્યાસ નહિ કરી શકે. મને વિચાર રહ્યો કે પૃથ્વિ વિદ્યાખંડેન પાસે તેને મોકલું. મેં તેને મોકલ્યો, છોકરો જીવ આવ્યો અને મને કહ્યું કે આપણને જામીને કાલે સવારે મોકલાવ્યા છે. સવારે અમે ગયા. વિદ્યાખંડેને છોકરાને સવાલ કર્યો: “તું ક્યાં રહે છે?” છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે, “હું મંદિરમાં રહું છું અને વાસણ ઉટપી તથા રસોઈ કરી માઈ શુજરાન અલાવું છું”. વિદ્યાખંડેને કહ્યું “સ્વામીયી ચલું એમાં કાંઈ જોડું નથી” પછી છોકરો ગયો. હું ગ્રમો રહ્યો. વિદ્યાખંડેને કહ્યું “દેવદત્ત, એને કપડાં અપાવજો.” કેટલી બધી દયા!

વિદ્યાખંડેનગા મેં કોળદમમ તો જરાય ન જોયો. ઘણા માણસોમાં તે વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે; એકાદ બે સંસ્થાઓમાં કામ કરવાનું હોય તેમાં તો જાણે કેટલાયે કામમાં શુલ્કવાદ મથા હોય એવો આડંબર રાખે; આવતી કાલે ક્યાં જવાનું કેટલા વાગે જવાનું વગેરે નોંધે; પરંતુ વિદ્યાખંડેનને તો તેમાંનું કાંઈ પણ નહિ. તે તો કોઈ દિવસ મિટિંગ નોંધે જ નહિ, ફક્ત યાદ રાખે; છતાં પણ મને સાબરતુ નથી કે કોઈ પણ મિટિંગમાં તે ગેરહાજર રહ્યા હોય. ફક્ત માદગી અથવા બહારગામ જવાના કારણથી જ.

વિદ્યાખંડેન સાદાઈમાં તો ઘણા અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે; કોઈ વખત રસોઈઓ ન આવ્યો હોય તો પોતે મુનિસિપલ મિટિંગમાંથી અથવા બીજી કોઈ અગત્યની મિટિંગમાંથી યાક્યાંપાક્યાં આવ્યાં હોય તો જે હાથે જ રસોઈ કરી છોકરાંઓને જમાડે અને પછી પોતે જામે. તેમની પુત્રીના પુત્રનું દરતર સાધતાં મેં એમને જોયાં છે. આટલી બધી તો એમની સાદાઈ છે!

અમદાવાદની લગભગ પચ્ચીસ સંસ્થાઓ સાથે પૃથ્વિ વિદ્યાખંડેન પ્રેસિડેન્ટ, સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર વા મેમ્બર તરીકે જોડાયલાં છે. સઘળી સંસ્થાઓના ઉત્કર્ષ માટે તે અધ્યાગ મહેનત વેડે છે અને સાથ આપે છે.

પ્રજુ તેમને તંદુરસ્તી અને લાંબુ આયુષ્ય અરે! એ જ નમ્ર પ્રાર્થના!

ગુજરાતનું આણુમોલું રતન

ગોદાવરીના કુબેરદાસ મહેતા

૨ નિગ કોલેજમાં શિક્ષણની પરીક્ષામાં મારા માર્ક મેગરનારને મહિપતરામ ચંદ્ર
આપનામાં આવતા હતા તે ચંદ્રમાં મહિપતરામભાઈના હુકમો ૧૧ જીનમાં ઉતરતા
એ સૂત્રો હતા

(૧) કરો મર્ત્ય ના દરી', (૨) "આ શરીર પરોપકાર માટે છે આજે ચાર
ચાર પેઢીઓ થયા હતા આ સૂત્રોનું પાનન થતું જ આવ્યું છે મહિપતરામભાઈ ગુજ
રાતની પ્રગણીના આઘ પ્રોતા તેમજ સમાજ સુધારાનું બી રોપનાર હતા અંગ્રેજી સર
મણુભાઈ મમાજસુધારક અને સાહિત્યકાર હતા અને મ પુસ્તકોના મંત્રકાર વિદુષી
નિઘામ્હેનમાં ઓતપ્રોત થએના છે નિઘામ્હેન પ્રગણીકાર, સાહિત્યકાર અને સાથા
સમાજસુધારક છે

ત્યારે પ્રગણીની શરૂઆત હતી ત્યારે બોળાનાથ સારાભાઈના હુકમે અમદાવાદ
માં સારી નામના મેગરી હતી અ ગોપીનાથભાઈએ પોતાના મતાનોની કેગર ૧૧માં બેદ
ભાવ રાખ્યો ન હતો જેમ ગુજરાતમાં પ્રથમ સ્ત્રીઝેન્યુએ કરાનું જ્ઞાન શ્રી શારતામ્હેન
અને શ્રી નિઘામ્હેનનો રો છે તેમ ઉચ્ચ સ્ત્રીકળનશીના આઘપિતા તરીકે ગોપીનાથભાઈનું
નામ હમેશા યાદ રહેશે પિતાને પગલે ચાલી પોતાની પાચ પુત્રીઓને ઝેન્યુએ બનાવી
એનું જ નહિ પણ મે પુત્રીઓને કેગરણીના નકુ અભ્યાસ માટે પરદેશ મોમ્લી સાથા
પ્રગણીકાર તરીકે નિઘામ્હેને પોતાનું નામ અગર મ્યું છે

પ્રગણી ઘરથી જ શરૂ થતી જોઈએ એ નિયમ પ્રમાણે નાનપણથી પોતાના
બાળક માટે નિઘામ્હેન ખૂબ પ્રગણ રાખતા 'નિઘા નિનયથી શોને છે એ મૂત્રને
તેમણે ધ્યાનમાં રાખી પોતાના મતાનોને તૈયાર કર્યા છે જનપણમાં માગેને ઝચિર

થઈ પડે તેથી ધાર્મિક કેળવણી પણ આપતાં. એક વખતે તેમનાં સૌથી નાનાં પુત્રી કુમારી તરંગિણીબહેનને મેં ૬-૭ વર્ષની ઉંમરે પૂછેલું કે વિદ્યાબહેન તમને પ્રાર્થના કરાવે છે? તેમણે હા કહી. મેં કહ્યું, તમે શી પ્રાર્થના કરો છો? ઉત્તર મળ્યો કે સવારસાંજ પથારીમાં સૂતા અને શિક્ષતાં 'હે પ્રભુ! તું મને કાઢી કરજે' એમ બોલું છું. બાળક પાસે આનાથી વધારે શું આશા રાખી શકાય? પાશ્વર્ય કેળવણીથી રંગાએલાં કેટલાક કુટુંબો ૬મઝબમાં બોલું અનુકરણ કરતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વિદ્યાબહેન અને તેમના કુટુંબની સાદાઈ, વ્યવસ્થા, સદ્ગુણ ખરેખર અનુકરણીય છે.

હું તેમના કુટુંબના બાળકોને શિક્ષણ આપવા જતો. એક વખત શનિવારે સાંજના પાંચેક વાગે હું ગમે. કામ રોહીને ત્યાં લમપ્રસંગ હોવાથી ત્યાં જવાને બદલે ગાડી ઉમેલી તેમાં આખું કુટુંબ બેસવા જતુ હતું, તરતજ વિદ્યાબહેને લાઇ સુશ્રુતકુમારને ભણી લેવા કહ્યું અને કલાક પછી ગાડીમાં બેસી આવવા કહ્યું. આખું કુટુંબ ગયું અને તે લાઇ નિરાંતે અભ્યાસમાં મુકાયા. માતા પ્રત્યેનું આત્માધીનપણું અને બાળકનો સંયમ મને અત્યારે પણ યાદ આવે છે.

ધરના નોકરે આકરો પ્રત્યે, હાથ નીચેના માણસો પ્રત્યે તેમનું વર્તન અતિશય માયાળુ લાગે છે. નોકરઆકરો પોતાનાં કુખ તેમની પાસે વર્ણવી પોતાના દેશનો ભાર ઓછો કરી વિદ્યાબહેન પાસેથી શાતવન મેળવી શકે છે. પુબ્ધ કામ છતાં તેઓ કદી થાકેલાં માલમ પડનાં નથી. તેમનો અહેરો દમેશાં ગંભીર અને શાત માનમ પડે છે.

૨૧. રમણભાઈ ગજેરકામોગા એટલા બધા મુકાએલા રહેતા હતા છતાં તેમનો ધરઅંકાર એટલો કટ્તોવરવંતો હતો કે બીજાને અદેખાઈ આવે.

દમેશાં સવારે અને અપેરે પોતાના ૭ ગંતાનો સાથે બેસી માનાપિતા ચાહનારનો કોતાં. રમણભાઈ બહાર ગયા હોય તો તેમની રાહ લેવાતી. સવાર સાંજના ભોજન માટે પણ આવો જ પ્રવંધ હતો. બહારથી ચાખ્યાપાક્યા ઘેર આવી બાળકોને હાથૂત કરતા, મમકાવતા કેટલાક પુરુષોને આ દૃશ્ય જોવા જેવું ખરું.

સંસાર મોખન પત્ની એટલે વરસતી વાદળી; તે જે પામ શકે તે જ પતિ પી શકે, એ મતજાનું દરિશ્રી નાનાલાલે કહ્યું છે. ૨૧. રમણભાઈએ રાઈના પર્યવના અર્પણની પંક્તિઓમાં સ્વાનુભવ જ વ્યક્ત કર્યો છે...

...જે પુખ્તના દસ બોલીને ૨૪૨૫૫ને રમમય કરે...

જાહેરગૃહના અધ્યક્ષના પોતે સદૈવ માયા અર્થમાં મહારી તથા છે જ્યારે
૧૯૨૧ પડી ત્યારે તેમણે ગજ, રા ૬૫ મહાજને વણુમાગી મેવા અર્પી છે મયા મહા
યુદ્ધ પોતે મરમગની પડમે રહી વિદ્યાબહેનના કુટુંબે મનતી મેરા મરી હતી

રાજુના રણાગણે અર્પેની સેના ગુજરાતથી મ્યા અગમી છે? અને મર્યાએ
નાથે જોડાઈ, મહિન મેરા આપી અગમ નાદિ પણ આ ર્થે વિદ્યુથી તરીકે વિદ્યાબહેને
સાધવાર આપ્યો છે

અ રમગભાએ મગતા સુધી અમનાદ મ્યુનિસિપાલિટી અને મહિપનગમ
અનાયાજમની અને મિથ મેરાઓ મરી છે વિદ્યાબહેને પણ વામીના મરા પડી તમના
આજેના અધુ રહેના ગર્ભ પૂગ મરામા મદ ઉમરે મમ મરી છે

જાહેરમેના ॥ કાચેને હણુપ ન આવે તેના માટે તેમણે વિદ્યાબહેનનો પૂજો
ન પાગતા અ અમણુભાઈના મરણ પડી થોડા જ વાતમ બધની અગત્યની વચન
મ્યુનિસિપલ મિનિગમ દાગરી આરી હતી મારા એ મિત્રે હિનાગામા દના આસ
મચેના ત્યાથી એક પત્ર વિદ્યાબહેને પતિના જો ના મમથા મેરો તેમા જણાવેનું
રોમને દૂર કરના થોડો મમથ તમો અર્ધો આની મે વિદ્યાબહેને જનામ આપ્યો
‘ ‘ હવે તો ગામીનુ જનન અમદાનાદમા ગહી તેમના અધૂરા મેરો મારોને દૂગ કરનાના
કે મર્ગજે એટના બધા માર્યો મેરોના છે કે માનથી વધુ વખત નિમત્ત ગદી મમથ
નહિ એટલે વૈધવ્ય માર પણુ થોડો જ વખત ગામરાની છુ ’

હિંદુ મહાજમા સ્ત્રીની હ ધૂન દશા વિદ્યાબહેનના મમથ હદથને મૂન આધાન
પહોઆટે છે મહિપનગમ અનાયાજમના મત્રીપદ્યો તેમણે ઓ અનદાય વિધવા તેમજ
ત્ય નએની મહેનોના આતીના લીધા છે

એ મનુ ય પોનાતી પુરીના રમને માટે જેવી મગજ ન નમે તેથી મધુ મગજ
મેરો આજમમા હોરેની માગાઓના રમ મગમા રામે છે પત્નિએ જૂનમાગમા આજમ
ની માગાને માર્ક મેરા તૈવાર થનુ નહિ તે આજે સાગ ધગની રોભાગપ થઈ રહી

અમનાદમા ગુજરાત પુનમનથ પતિનું પ્રથમ અધિવેસન મર મનુમા ના
પ્રમુખપદા હેંદા થયુ હતું કે ત્યમે પ્રમુખશ્રીના માનમા પોનારો મમથે મોદનોમન
ગામુ દત અચાનક નમના મગમા મરા થના શ્રી નીગનાન પામેને મેમામારો નામ
મેન પાર્ગની નજરી ર કરના માટી વિદ્યાબહેને અમથ ના સોમપદાને પાગા પી

જે નક્કી કરેલા ક્રમ પ્રમાણે પોતાને ગંગલે મે'માનોનું સ્વાગત કર્યું.

જાહેરજીવનમાં મનુષ્યને દેટલાક ખાસ ગુણો કેળવવા પડે છે. તેમાં સહિષ્ણુતા સુ જોઈએ. વિદ્યાબ્દેનમાં સહિષ્ણુતા એટલી બધી દર્શિગોચર થાય છે કે સંખ્યાબંધ ધાઓમાં કામ કરવા છતાં કદી પણ તેમણે કડવાશ ઉત્પન્ન કરી નથી. મર્ઝ સાત હલા મંડળના ગરબા મોતીઆમ્ હોલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. હોલ પ્રેક્ષકોથી ભરાઈ જાય હતા. કામ શરૂ થયા પછી એક સારા કુટુંબનાં બહેન વખત વીત્યા પછી આવ્યાં. મો' આવેશમાં આવી તોજામ્થી વિદ્યાબ્દેનને કહેવા લાગ્યાં કે: "આ તમારો કારભાર શું ? તમારાથી ના થાય તો છોડી દો, અમો હવે ક્યાં બેસીશું ?" એમ કહી ગમે તેમ હાલવા લાગ્યાં. હું વિદ્યાબ્દેન પાસે જ ડીબો હતો. તેઓ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય પૂજ રહ્યાં અને તેમને જગા કરી આપી.

આ પ્રસંગે મને એક ખાસ વસ્તુ જોવાની એ મળી કે વિદ્યાબ્દેન દરેક કાર્ય જાતાની જાતે કરતાં હતાં. રોજ પર આવનાર બાળકોને પોશાક પહેરાવવા, કેપી જાનને સમિન્ય કરવા એવી ઝીણી ઝીણી બાજોતોની પણ પોતે જાતે જ કાળજી રાખતાં.

૬૦ વર્ષની વૃદ્ધ ઉમરે પણ તેમની નવું જાણવાની છત્રાસાશ્રિતિ હ્રુમ થઈ નથી. આ કારનક માસમાં મેં અને ભાઈ કેશવ દ્વ. શેકે મારી જાતિનું સ્ત્રીકલા પ્રદર્શન બરેકું, તેમાં નમૂનાનાં પરીક્ષક તેઓ હતાં. ગુણપાટના દોરામાંથી ગુથી તૈયાર કરેલો એક નાનો માક્ષીચો તેમના જોવામાં આવ્યો. થોડા દિવસ બાદ તેમણે મારી પાસે તે માક્ષીચો બની રીતે તૈયાર કર્યો છે, તે જોવા માગ્યો. મેં મુખામ્થી મંગાવી તેમને ગંગલે મોકલી આપ્યો. માક્ષીચો પાછો આવતા મને કહ્યું કે "તે જોઈ અમે બીજો સરસ બતાવ્યો છે."

મારી જાતિના પ્રદર્શન પ્રસંગે એક સોનેરી સૂચના મને મળી. કળા અને વૃત્તના સંબંધમાં અમારી જાતિમાં ચકચાર ચાલી હતી. જાહેર પેપરો વાંચી એક મુક્તકાન પ્રસંગે તેઓએ મને કહ્યું કે, "કીકાખેલો પ્રત્યે દુર્લભ રાખી તમે તમારું કાર્ય ક્યાં જાઓ."

વિદ્યાબ્દેનના જીવનમાં શેષબી શરૂઆતમાં દશાવેલાં બે સૂત્રો ઓતપ્રોત થએલાં છે. ૪૦ વર્ષ મુધી સ્વદેશ, સમાજ તથા માહિત્યની સતત મેવા કરનાર, અનેક મંરથાઓ દ્વારા સ્ત્રી જાતિનો ઉદ્ધાર કરનાર વિદ્યાબ્દેન એ ખરેખર ગુજરાતનું અણુમોલું રતન છે. પરમકૃપાળુ પ્રભુ તેમની "શતે જીવ જગદ:" પૂરી કરો એ જ અભ્યર્થના !

ગુજરાતી જહેનોમાં આગેવાની- ભર્યો ઓઢો ભોગવતી લેડી વિધાગૌરી નીલકંઠ

એડનવાલા

તે જગતગાપનાં આપણે મવે ના આભારી છીએ, તે માયાશુ માપે આપણે માથે નિધામપત્ર સન્મારી નિધાન્ટેનને સરસ્વતી અચાનનાની દરિદ્રતાને મોડે ભાગે દૂર કરી છે

લગભગ અડધી ઉમર કરતાં પણ ન રધારે વર્ષો થયા હમારે એમના માથે એક સબ્ધ છે, વ્યારથી સરસ્વતી માતાના ચરના મદિરમા એઓએ પગના ભરના માડ્યા ત્વારથી ન એમને જોતી અને નખાણતી આરી કુ, નાની વયથી જ એઓએ માતાપણુ—ગૃહસ્થીનદ અને માથોસાથ જ સરસ્વતી માતાના મદિરમા ઊંચી નિસરણીએ ચરના માડ્યુ જેમ જેમ એ પરીક્ષાઓ પાસ મરે તેમ તેમ જાણે હમારે ત્યા કદ પાનના નહાણે આવતા હોય એરી અમને ખુશાની લાગે આજે તે નિધાનો એ નેને જે રીતે પ્રચાર કર્યો છે, તેના ઉત્તમ ફોજો નિપજનના પામ્યા છે, એ જોતા તે નખનની અમારી ખુશાનીને મજબૂતી મતે છે—મનની રહી છે, અને હવે પત્રી પથ પરમેશ્વરની કૃપાથી લામો કાગ મનતી જ રશે એ તે જગતગાપ પામે અમારી માથણી છે, તે એ દુણીબૂન કંગે

લેડી નિધાન્ટેનનો અવભાવ અતિઆનદી, માયાશુ, પ્રેમાળ, નિસ્વાર્ધી અને મામાને જોતી સત્યતા આપનાને મદા જ ઉત્ક્રીત રહ્યે એવો છે એ કેલીક મન્થાઓમા સદાયતા પૂરે છે, ખરે મને કામ કરે છે, ઉન ઉમમ વધ વ્યવસ્થાપૂર્વક કામને પાર ઉતારે છે, એ સધગુ જોતા અને મ બળતા રહેતા આપણા દેશ ખુશાલીથી ઉજળતા થાય છે

નાના કામની કે પત્રી મોગ કામની કે પત્રી મગી મતી હોય ત્યા વ્યવસ્થાપૂર્વક તેને પાર ઉતારનાર એ જોન છે કમિન એવુ અને કે તે મગમા દાગરી આપના એમને જોગી થઈ હોય તો એ જોયુ કે તે તમામ મમ વ્યાનું ત્યા જ પડતું રહે, મમામા

રાતી બહેનોમાં આગેવાનીભર્યો ઓઢો ભોગવતી લેણીવિદ્યાગૌરી નીલકંઠ ૧૧૧

ખીત્તે એમનાં જ જેની જ્ઞાનપદ્ધતી પદ્ધિએ પહોંચેલાં બહેનો હાજર હોય-સિવાય
મનાં બહેન શારદા મહેતા-પણ સહિ એકખીત્તેનાં મોં જોતાં બેસી રહે. તેવામાં એ
બહેનનું આગમન તો, સુકકા પડેલા કંઈની, વર્ષાદ માટે ટળતળતી કાચવને વર્ષાદનું
ટાકું પાણી મસતાં જે આનંદ પૂજે તેવો જ આનંદ મંડળમાં સર્વત્ર પ્રગટે. અને
પણ એઓ પૂરું કરી છઈ, જેવાં હસતાં શાંત વદને આવે, તેમાં જ શાંત વદને,
મુખે કાગળિયાં સમેટી, જાણે હમણાં જ એક નાની ખૂચી પરીક્ષામાં પાસ થવાની
ખબર લઈ ઘેર જતી હોય એવા ચપળ પગલે ઘર તરફનો રસ્તો લેવા માંડે.

બહેન વિદ્યાગૌરીને, એમને વિદ્યાદાન દેનાર એમનાં સ્વર્ગસ્થ પતિ સર રમણભાઈ
કે તેમનાં પાછળ પોતે ઉકાવેલા તમામ કામો પૂરાં કરવા માટે જાણે કે બોલાવ્યાં છે;
જ નહિ પણ કૃત્યવણી લઈને એકલા ઘરમાં બેસી ન રહેતાં, એઓ બહેને તેના
મલી મલીએ, શેરી, મોહકલે ધાણીખી બાઈઓને આપી તેમનાં જીવન સુધાર્યાં છે.

પરમેશ્વર એમને લાંબુ આયુષ્ય આપ્યો અને એમનાં જ પગલે ચાલનારી એમની
તીઓને તેમજ સુપુત્રોને એ મહા સરસ્વતીના જેવી મહાશક્તિ બક્ષે.

વિદુષી વિઘાળહેનના મણિમહોત્સવે

કેશવ હ. શેઠ

ઉર્ણુ લેણે નવ નિત્યે, મોણુવા જૂનકાળનાં,
વિરાજે સ્વપ્નરેખામા, વિઘા,—વમન્તકાવના
મુદ્દાગિયા માત્રનરિત—કાકડે,
પ્રશસ્ત્ર મન્દકાન્દિક આગલે—
—મુણુનુગમી મુજગત તીરથે,
લચી ઘટાટોષ સના સ્વીન બે.

મંન્દારે શીય ચારિ-થે, પી ગમોદક જ્ઞાનનાં
અનોખા ઐરવે મ્હેડી મુગન્ધી પ્રાણપ્રાણમા

—૮

૨

સમાજ તે વેગ હતો નચેન ના,
અવાકુ વેરે કલિબદ્ધ વેદના,
'પ્રાણાધિ'ને અજસિ-અર્ધ આપતો,
'પ્રવાહ'માં ગાડરમંદ આપતો.

નીતિ-આચારને નામે, થાની કુટિન મકિનઓ;
લોન્હેવારની મામે, હોખાની કૈક વ્યકિનઓ

પ્રચન્ડ વરોળ છડે 'નિવાજ'ના,
કંછેક નારિક છુડે જહાજના:
તન્નગ હ્રોળાપલ મિન્ધુ પીડળે,
અગાજ ગોડા વમળે પ્રગ્ન દળે.

માતૃમન્દિરની બહેનો, પ્રાણેપ્રાણ પરાર્ધીન;
પાળેલા પ્રાણીના જેવાં સાગ્ય ભોગવતી દીન!

—૨૦

વિશાળતા લેખોં અનેલ બ્હેતિયો,—
નથાયલો ધર્મ બળરૂ—વેડોંઓઃ
પરાવલગ્ની સહૃદયિ આંધળા,
વિકાસની વેલ થોંજેલ—પાગળાઃ

જ્ઞાન ને દાન સેવાના, 'વાડા' સંકુચિત ચણ્યા;
રૂંધી દૃષ્ટિ, મદાભેદો આસ ને શ્વાસમાં વણ્યાઃ

વહે જનો બોજ અસાર આધુનો,
વહે જનો વેગ વિસોડો 'વાયુ'નોઃ
ના મર્મ ના હેતુ હિતાર્થ બાણતા;
ના ઉંમદા છવનઃકાણ માણતાઃ

—૨૧

કૃષ્ણંક્રિયા રિચિતિ જમાનામૂર્તી ભોગવે;
ખેતે કા સાદસો ખેડે ઉત્કાષાત થતો ભવે!

પુરાણ—'ધારા' સ્થિતિચુસ્ત ચોરસા,
ત્રિવિધ તાપો, બળતા બપોરસા;
જગાશયો જેમ સડે જ બન્ધથી,
સડે પ્રગ્ન 'શાસ્ત્ર'તણા ધનઃધીઃ

યાત્રાળુ ઉત્તિવાણ દેખી દુર્બેલ ફૂંચે
ખન્ધ ઝંખે વિસાગાનો, સહી સંસાર ફેંચે

સમાજને મંચયોગ લે મુખે,
અમી મધુરી અમરાઈની ઝંખે;—
લગેલ ભે વેલ હુંકાળ સર્વદા,—
સુદંત વિદ્યા સદ બ્દેન શાસ્ત્ર

૧.
૧૮૬
પૂર્ણ

૩

પુરુષો ખીરે ન પુ પોની મિત્રા વૃષભજા તણી
મયરે દ્વરસુદરે, ને આપે નિ / ભણી

સુમાદરે એમ સુવામ પામના,
અમિત અતપ્ત જનો વિરામના,
મૈત્રિ વિદ્યા રમવેન—મા-વે
અકુલ્યતા ચેતનશીન ઝલકે

પાતરેની પુરનાથે, મિત્રી જે મહિમજીવી
પરાયે ફોગવા મળે, વિદ્યાસુવામ મયરી

—૫૯

દીપ્ત ને દીપ્ત પિડીત આગલો,
સમાજ માહિત્ય અવધર્મ શિક્ષણે
અથગે થયે—સારી તનિષ્ઠ મડગે
મશરય ન્યાયુષ્ઠ ફૂલકે ફળે

સુધાના મિત્રને એવી, સાદા શરદો નિર્જરી
હૃદયે સજ્જ મેવાયે વિદ્યા અમૃત વારી

—૬૧

મહોત્સવો આજ રચાય એવના
મગ્ન પોશ અમૃતઅમૃતિ—ચેતના
સુરો મહાપોશ બરે ચક્ર દિશે—
શાંતિ મત્તવેન શરદો—શુભાસિધે

—૬૦

શ્રીઓ માટે કેળવણીનો એવો પ્રગ્ન્ય થવો જોઈએ કે માધ્યમિક કેળવણી પૂરી થતાં જ શ્રીને પોતાનો કાર્યક્ષેત્રનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન થાય અને પોતાને માથે આવતી ફરજને બજાવવાને માટે તે તૈયાર થાય.

આ દૃષ્ટિએ શાળાઓના ચાલુ અભ્યાસક્રમમાં કેટલાક ફેરફારો આવશ્યક છે. શ્રીકેળવણીમાં શારીરિક કેળવણીનું સ્થાન ઘણું ઊંચું હોવું જોઈએ. આધુનિક જમાનામાં વધતી જતી શુલ્બની જરૂરીઆતોને લીધે અને શહેરોમાં સંકટામણને પરિણામે તેમજ કેટલાએક સામાજિક બંધોને લીધે છોકરીઓનો શારીરિક વિકાસ આવી શકતો નથી. છોકરીઓના શરીરના તમામ અવયવો સપ્રમાણ ખાસે તે માટે શારીરિક કેળવણી નિયમિત અપાવી જોઈએ. અંગકચરતોમાં અમુક વયે શારીરિક વિકાસને ધટતા ફેરફારો થવા જોઈએ. જેમકે યુવાવસ્થામાં શરીર ખાલીને સુંદર લરાવદાર બને છે અને અંગેઅંગમાં કોમળતા અને સૌંદર્ય જમી રહે છે એટલું જ નહિ પણ એ અંગોના સુંદર વલણ અને હસનમયસન દ્વારા અંતરુભાવ પ્રદીપ કરવાની પ્રેરણા થાય છે ત્યારે કલામય કૃતિદ્વારા શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સધાવો જોઈએ. એ વખતે નૃત્ય, જુદીજુદી કોમળ કૃતિઓ સાથે મર્યાદા, રાસ વગેરેને શારીરિક કેળવણીમાં ખાસ સ્થાન અપાવું જોઈએ.

શ્રી કેળવણી પ્રત્યે દળુ પણ જોટલું જોઈએ તેટલું લક્ષ અપાવું નથી. ૧૧, ૧૨ વર્ષે એટલે યુવાવસ્થાની શરૂઆતમાં જ્યારે છોકરીઓમાં બહુ જ જારે શારીરિક ફેરફારો થવા માટે છે તે વખતે તેમના ઉપર ઘરમાં તેમજ શાળામાં જ્યારે બોળે આવી પડે છે. એ વખતે ઝડપથી થતા શારીરિક વિકાસને પરિણામે સોડીયા રહેલા રાતા કણ (haemoglobin) ઓછાં થાય છે. એ રાતાંકણ શરીરના અવયવોને પ્રાણવાયુ (oxygen) નોંધાડે છે. એથી શરીરમાં રક્તિ આવે છે, અંગઅંગમાં નવું બળ પ્રસરી જાય છે.

અત્યારે આપણા દેશમાં મામાન્ય રીતે અપાતી સ્ત્રી કેળવણીમાં પુનર્વેદના કંવાની ખામ જરૂર જણાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષને કેવા પ્રકારની કેળવણી અપાતી જોઈએ એનો આધાર મમાજમાં એ બંનેનું કર્તવ્ય શું છે તે ઉપર છે. મમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષના કર્તવ્ય એક મર્યાદા છે કે જુદા? એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે બંનેએ નાગરિક તરીકે પોતાની ફરજ બજાવવાની છે. ત્યારે નાગરિક તરીકે સ્ત્રીની ફરજ શી છે? સ્ત્રીની પવિત્ર ફરજ શુદ્ધિણી બનવાની છે. ભવિષ્યની પ્રગતિ ઉત્પન્ન કરી તેને લાયક કેળવણી આપવાનું કાર્ય સ્ત્રીનું છે. આગજીવનના મદદરવા સમયમાં આગક માતાના બોજામાં, તેના મદવાસમાં જ હોય છે. એ પાંચ ૭ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તો માતા એને પગ મિલ, એનું સર્વસ્વ હોય છે. આ સમયમાં આગક મંદકારો પ્રદક્ષ કરે છે. આગકના મન ઉપર કેવા મંદકારો પડે એનો આધાર માતા ઉપર અને એણે જમાવેલા રતના વાતાવરણ ઉપર ગ્રહે છે. યરનું વાતાવરણ મંદકારી કેમ બનાવવું, આગજીવનનો મપૂર્ણ વિકાસ કેમ માધવો એનો આધાર માતાની કેળવણી ઉપર ગ્રહે છે. સ્ત્રીને એની કેળવણી મળતી જોઈએ કે તે શુદ્ધિણી તરીકેની પોતાની પવિત્ર ફરજ ઉત્તમ રીતે અદા કરે અને નવરામને વખતે મમાજની બાંધ ઈ સેવા કરે.

શુદ્ધિણી બનવાનો પ્રથમ આપણી સ્ત્રીઓને માટે મુદ્દેય પ્રશ્ન નથી આપણો દેશ એવો ભાગ્યશાળી છે કે એમાં સ્ત્રીઓની મંખ્યા કરતા પુરુષોની મંખ્યા વધારે છે. ગયા મહાન વિગ્રહને પરિણામે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં બહુ જ કફોડી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે. કોઈ દેશમાં પુરુષોની મંખ્યા કરતા સ્ત્રીઓની મંખ્યા ત્રણ ગણી તો કોઈમાં પાંચ ગણી છે. પરિણામે પશ્ચિમી જીવનનો લાભ તો થોડો જ સ્ત્રીઓને મળી શકે છે. આથી જીવન જીવન ગાળી શકાય એ માટે એ સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણની કેળવણી લીધા પછી જીવન જીવન મેત્રોમાં જંપલાવે છે.

જીવનનિર્વાહને માટે કેળવણી લેતી એ મામાન્ય રીતે આપણી સ્ત્રીઓનું ધ્યેય નથી જ, તેમ છતાં જો કોઈ સ્ત્રીને એવી અંતરંગીલા થાય કે અસ્થિરિત ગૃહીને મારાથી મમાજમેલા ઉત્તમ ગીતે ચંદ્ર શકે તો હવે તે સ્ત્રી ઉચ્ચ કોળીની કેળવણી લે અને પવિત્ર જીવન ગાળી મમાજમેલા બજાવે. ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી સ્ત્રી આગેવાનો, સાહિત્યકારો, કેળવણીકારો, ઈન્જિનેરો વગેરેની મમાજને ખામ જરૂર છે અને એ સ્ત્રીઓના આત્મભોગ માટે મમાજ દમેશ આભારી ગ્રહે છે પણ એ જીવન વર્ષ માદ કરતા નાકીની

શ્રીઓ માટે કેળવણીના એવો પ્રખન્ધ થવો જોઈએ કે માધ્યમિક કેળવણી પૂરી થતાં જ શ્રીને પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન થાય અને પોતાને માથે આવતી ફરજો અમલવાને માટે તે તૈયાર થાય.

આ દૃષ્ટિએ શાળાઓના ચાલુ અભ્યાસક્રમમાં કેટલાક ફેરફારો આવશ્યક છે. શ્રીકેળવણીમાં શારીરિક કેળવણીનું સ્થાન બાળકો જીવું હોતું જોઈએ. આધુનિક જમાનામાં વધતી જતી જીવનની જરૂરીઆતોને લીધે અને શહેરોમાં મંકડામણને પરિણામે તેમજ કેટલાએક સામાજિક મંધનોને લીધે છોકરીઓના શારીરિક વિકાસ સાધી શકના નથી. છોકરીઓના શરીરના તમામ અવયવો સપ્રમાણ ખીલે તે માટે શારીરિક કેળવણી નિયમિત અપાવી જોઈએ. અંગકસરતોમાં અસુક વયે શારીરિક વિકાસને ધટતા ફેરફારો થવા જોઈએ. જેમકે યુવાવસ્થામાં શરીર ખીલીને મુદર ભરાવદાર બને છે અને અંગેઅંગમાં ક્રોમળતા અને સૌંદર્ય જામી રહે છે એટલું જ નહિ પણ એ અંગોના મુદર વલણ અને લક્ષનચલન દ્વારા અંતઃક્રિયાવ પ્રદીપ્ત કરવાની પ્રેરણા થાય છે ત્યારે કસામય કૃતિદારા શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સધાવો જોઈએ. એ વખતે નૃત્ય, જુદીજુદી ક્રોમળ કૃતિઓ સાથે ગરબા, રાસ વગેરેને શારીરિક કેળવણીના આસ સ્થાન અપાવું જોઈએ.

શ્રી કેળવણી પ્રત્યે દલુ પણ જોટલું જોઈએ તેટલું લક્ષ અપાતું નથી. ૧૧, ૧૨ વર્ષે એટલે યુવાવસ્થાની શરૂઆતમાં ભારે છોકરીઓમાં બહુજ ભારે શારીરિક ફેરફારો થવા માંડે છે તે વખતે તેમના ઉપર ઘરમાં તેમજ શાળામાં ભારે યોગ્યે આવી પડે છે. એ વખતે ઝડપથી થતા શારીરિક વિકાસને પરિણામે લોહીમાં રહેલા રાતા કણ (haemoglobin) ઓછાં થાય છે. એ રાતાં કણ શરીરના અવયવોને પ્રાણવાયુ (oxygen) પહોંચાડે છે. એથી શરીરમાં રક્તનું આવે છે, અંગઅંગમાં નવું જાગ પ્રસરી જાય છે. જોટલા પ્રમાણમાં પ્રાણવાયુ ઓછો તેટલા પ્રમાણમાં શરીર જાગ ઓછું રહે છે. છોકરીઓના શરીર ઉપર આ ફેરફારથી ફિક્કાશ માલમ પડે છે અને વધુ ક્રોમળતા આવે છે એટલું જ નહિ પણ લોહીમાં રહેલો ક્ષાર પણ આ વખતે કમતી થાય છે. એથી દાઢાં પોચા પડે છે અને છોકરાઓના જેવા મંચીન જનનાં નથી. આ કારણથી યુવાવસ્થા દરમ્યાન એટલે ૧૨ થી ૧૮ વર્ષ સુધી છોકરીઓને શારીરિક નથા માનસિક ચાક જટ લાગે છે. ગણિત જેવા વિષયથી એમને વધારે શ્રમ પડે છે. મટુ લામિા વખત ચિત્તની એકાગ્રતા રક્ષાવી શકનાં નથી. માટે સહેલાઈથી ઉપાડી શકાય એથી વધારે યોગ્યે એમના ઉપર

નહિ પો એ માટે માગ્યાએ તેમજ સિદ્ધકથાએ આમ કાઢી લેવી નેહએ.

માલિય પ્રત્યે એ વખતે હોડીએને વિશેષ પ્રેમ દિવસ થાય છે. નેહાંક આગાએ. લામણીએના આવેશને લીધે કાચો નરક દોગય છે, ત્યારે કેટલીક પ્રેમનંદી અને પીકરમણી અરુણ નવલકથાઓ નરક દોગય છે. આ મમલમાં ત્યારે એમના જીવનમાં નાનકાન ૨૪૨નું દોષ અને અત્યારે સુધી સુખ ગદેલી ભાવનાએના પ્રદર્શન તેમજેર વદેના દોષ એ વખતે મુંઝે આડોળી અરુણ કાચો અને કથાઓ નરક એમનું વલ્લ એમનું એ આમ સ્વસ્થ થાય છે. આ મમલમાં જીવનના આડોળ થાય છે. જુનીની જીવનનું કાચ દરિયે દોષ છે. નેહાંકે માર્ગો તેની આગળ ખુલ્લા દોષ છે. કપે. માર્ગ પમંદ કપે તેનો આગળ જે નિર્ણય પદ તે આવે છે તે ઉપર રહે છે. મા-કાચ તે એ નાવ કાચાંકાય થતું જાય છે. કિનારો દેખાતો નથી, દિવાની મમજ પડી નથી. તેરે કોડીને પ્રભાએ મારા મુશાનીની જરૂર પડે છે. મ ના, સિદ્ધિકા અથવા દદ મનના. મખી માની જીવ. એ નાવને કિનારે પહોંચાડી મારે છે. પખુ જે મુરતિ પોતે ઉચ્ચ આડોળ તમા નજર મખી, દદ મનથી આમજવા મખી. દિનનંદે આગળ દંડામે તે જીવ જીવની નારકે આગા પુનઃ આડોળ માટે થોડા જ માલિય દાષ પડવાની જરૂર છે. પુત્રીના વાતનને થોડા જ મારે દોગુ એ વરીએની આમ રહેજ છે.

ગૃહવિજ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે. એ ઉપરાંત ઘરની સંભાળ અને વ્યવસ્થાને લગતી ઘણી એક વ્યાખ્યા ગૃહવિજ્ઞાનમાં આવી જાય છે.

આ સમયમાં છોકરીઓમાં કદમનાના વિકાસ સાથે સૌંદર્ય ભાવના ખીણે છે, સૌંદર્ય તરફ તેઓ વધારે આકર્ષાય છે, તેવે વખતે કદના વિષયો દ્વારા આ ભાવના ખીણવવાની યોજના થવી જોઈએ. ચિત્રકામ, ભસ્ત્રકામ, સંગીત અને એવા ઉપયોગી કદના વિષયોને સ્ત્રીઓની સંસ્થામાં મહત્વનું સ્થાન અપાવું જોઈએ. એ સાથે સાહિત્યમાં આવતા સૌંદર્ય-ચિત્રોથી પણ એ ભાવનાનો વિકાસ થઈ શકે છે.

જો સ્ત્રીઓમાં રહેલી નૈસર્ગિક વસ્તુઓને યોગ્ય માર્ગે દોરવી આવે, વિકાસ સાધી શકાય તો એથી સ્ત્રીઓને જરૂર જાણ થશે. પોતાનાં ઘર સુવ્યવસ્થિત, સુધક અને મુંદર રાખશે જેથી ઘરમાં આવનાર અને રહેનાર દરેકની આંખ દરશે. આવે વિકાસ થતાં જીવન ઉચ્ચતર અને સંસ્કારી બનશે અને નવરાશનો વખત કેમ ગાળવો તેનો પ્રશ્ન રહેશે નહિ.

ઉચ્ચ કેળવણીની જેટલી છોકરાઓને જરૂર છે તેટલી જ છોકરીઓને પણ જરૂર છે. તે સાથે ઉપર બતાવેલા વિષયોનો જો સ્ત્રીકેળવણીમાં જલદી સમાવેશ કરવામાં આવે તો સ્ત્રીજીવન રસિક બનશે, સંસ્કારી બનશે, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીની જે ઉત્તમ દરજ્જા છે તે બજાવવાને તેને યોગ્ય તૈયારી મળશે. આવાં સંસ્કારી જાનાવરણમાં ઉઠેલાં બાળકો આગળ જતાં ખરેખર નાગરિક બનશે અને ત્યારે જ સમાજની પ્રગતિ થશે.

નહિ પડે એ માટે માગાપોએ તેમજ શિક્ષકવર્ગે ખાસ કાળ લેવી નેમ્ને

માહિત્ય પ્રત્યે એ વખતે છોકરીઓને વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે કેવીં ખાગાઓ લાગણીઓના આવેશને લીધે કાવ્યો તરફ દોરાય છે, ત્યારે કેવીં પ્રેમસ્ત્રી અને વીરસ્ત્રી ભરપુર નયન-ચાઓ તરફ દોરાય છે આ સમયમા બ્યારે એમના ડ્રવનમા નવચેતન ગુરુત્વ હોય અને અત્યાગ સુધી ગુપ્ત રહેલી ભાવનાઓના ઝળા નેસબેર વટેતા હોય એ વખતે સુદઃ આદર્શોથી ભંપુગ મળ્યો અને મ્યાઓ તરફ એમનું લક્ષ ખેંચવું એ ખામ ઇચ્છવા યોગ્ય છે આ સમયમા ડ્રવનના આદર્શો ધણ છ યુવતીનું ડ્રવનના ભર દરિયે હોય છે મેંકડો માર્ગો તેની આગળ ખુલ્યા હોય છે કયો માર્ગ પમદ કરવો તેનો આધાર જે નિર્ણય પર તે આવે છે તે ઉપર રહે છે માધવાગ તો એ નાન જામડોગ થતુ જણાય છે કિનારો દેખાતો નથી, દિશાની મમજ પડતી નથી તેવે મ્યોકીને પ્રમગે સારા સુમનીની જરૂર પડે છે માતા, શિક્ષિકા અથવા દદ મનનાળી સખી સુકાની બની એ નાનને મિત્રારે પહોચાડી શકે છે પણ બે સુવતિ પોતે ઉચ્ચ આદર્શો તરફ નજર રાખી, દદ મનથી આત્મશ્રદ્ધા રાખી, દિમ્ભભેર આગળ હુકારમે તો જરૂર જળવતી નીવડમે આવ્યા ઉચ્ચ આદર્શો માટે યોગ્ય સાહિત્ય હાથ ધરનાની જરૂર છે યુવતીના રાચનને યોગ્ય માર્ગે દોરવું એ વડીનાની ખામ હરજ છ

આ સમયમા તમામ મમજ પ્રેરણાઓ અને તેમાથી ઉપનિયત થતી કામગ ભાવ નાઓ અને લાગણીઓ મગાય છે ખામ કરીને માતૃભાવના અને એની માથે ગાદ મમધ ધનરાની ખીંડ મેલીક ભાવનાઓ દેખાય છે એ વખતે “માન માનમ” (Child Psychology) “ખાગ ઉઠે”, “માણની મારજત” રંગે રિયેમા એ ખૂમજ રસ તેરી અને એના રિયો એના ડ્રવનમા એને જળ ઉપયોગી યમ્ પડમે માથે ‘ગૃહવિજ્ઞાન’ (Domestic Science), “શારીંગાત્મ અને જુગ જુગ અવ યવોન મર્તન” અને “ગતીય ગિલણ (Sex Education) પણ આપનાની ખામ જરૂર છે બીએ ઉત્તમ ગૃહિણી મનવાનું , તો જે રિયના સિમણથી કુદગો મારો અને પોષ્ટિ ખોના મગે અને તેમનું આરોગ્ય નચનાય તેણ રિય મમધી એટથે “ગૃહવિજ્ઞાન” મમધી જેટલુ મ્હીએ એજુ ઓધુ છે દરોજના તો કમા મ્યા કપા શાક, મોગ દધી રમ્પ વગેરે આપની નેએ એ જેથી સરીગના મધારજ અને દમાર માટે જે જે તરોની જરૂર છે તે તે પુરના પ્રમાનમા મળી નદ એ રોમર્મ સાખા વિાપનો

ગૃહવિજ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે. એ ઉપરાંત ઘરની સંભાળ અને વ્યવસ્થાને લગતી ધણી એક બાબતો ગૃહવિજ્ઞાનમાં આવી જાય છે.

આ સમયમાં છોકરીઓમાં કંઈપણના વિકાસ સાથે સૌંદર્ય ભાવના ખીણે છે, સૌંદર્ય તરફ તેઓ વધારે આકર્ષાય છે, તેવે વખતે કલાના વિષયો દ્વારા આ ભાવના ખીણવવાની યોજના થવી જોઈએ. ચિત્રકામ, ભરતકામ, મંગીત અને એવા ઉપયોગી કલાના વિષયોને સ્ત્રીઓની સંસ્થામાં મહત્ત્વનું સ્થાન અપાવું જોઈએ. એ સાથે સાદિલમાં આવતા સૌંદર્ય-ચિત્રાથી પણ એ ભાવનાનો વિકાસ થઈ શકે છે.

જો સ્ત્રીઓમાં રહેલી નૈસર્ગિક વસ્ત્રણોને યોગ્ય માર્ગે દોરવી આવે વિકાસ સાધી શકાય તો એથી સ્ત્રીઓને જરૂર લાભ થશે. પોતાનાં ઘર સુવ્યવસ્થિત, સુખડ અને મુંદર રાખશે જેથી ઘરમાં આવનાર અને રહેનાર દરેકની આંખ દરશે. આવા વિકાસ થતાં શુદ્ધ ઉચ્ચતર અને સંસ્કારી બનશે અને નવરાશનો વખત કેમ માળવો તેનો પ્રશ્ન રહેશે નહિ.

ઉચ્ચ કેળવણીની જેટલી છોકરાઓને જરૂર છે તેટલી જ છોકરીઓને પણ જરૂર છે. તે સાથે ઉપર બતાવેલા વિષયોનો એ સ્ત્રીકેળવણીમાં જલદી સમાવેશ કરવામાં આવે તો સ્ત્રીશુદ્ધન રસિક બનશે, સંસ્કારી બનશે, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીની જે ઉત્તમ દરજ્જા છે તે બખવવાને તેને યોગ્ય તૈયારી મળશે. આવાં સંસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછરેલાં બાળકો આગળ જતાં ખરેખરા નાગરિક બનશે અને ત્યારે જ સમાજની પ્રગતિ થશે.

નવું પરિવર્તન

ધનસંકર હીરાસંકર ત્રિપાઠી

સ્ત્રી - કેળવણી અને સ્ત્રીઓમાં નવા વિચારોનો મંથાર આજથી ૨૫ વર્ષ ઉપર નહિ જેવા હતા અને ત્યારે સ્ત્રીમતી વિદ્યાબ્દેન અને સ્ત્રીમતી શારદાબ્દેન ગુજરાતમાં પહેલા સ્ત્રી એન્ટ્રુએટો થયા. એ ચોવડીઉં જરૂર 'સકુનીઆગ' હોવું જોઈએ; કારણ કે તે પછી ૨૫ દાયકામાં આપણા ગુજરાતમાંથી માત્ર મંથામંથ સ્ત્રી-એન્ટ્રુએટો જ નહિ, બ'કે સ્ત્રી જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં, શિક્ષણે પ્રગતિ કરી છે. સ્ત્રી હામરો પણ વધ્યાં છે, જુદા જુદા હિસ્સા અને કયાના દ્વાર કે જેમાં પ્રવેશ જ ફક્ત પ્રવેશના તેમાં ચે સ્ત્રીઓએ પ્રવેશ કર્યો છે એના ચોક્કસ દૃષ્ટાંત તાજીએ તો આશ્ચર્ય થનારની, મોટર ચલાવવી, હવાઈ વિમાનો ચલાવના, ટાઈપગ્રાફિંગ કન્વુ, ટેલિફોન ચલાવયોમાં પગામદાર તરીકે જોડાવું-આવા આવા કાર્યો માં ગુજરાતી સ્ત્રી વર્ગે પ્રગતિ કરી છે. એ હધાઓમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે ગોખને ખાનર જોકે વાણી બહેનોએ તાલીમ પીધેલી છે તો પણ એથી એક વસ્તુ મિલ થઈ છે કે જે ગુજરાત પીમમી મદીમાં પણ તેરમી મદીના વિચારો ધરાવતું કહેવાતું હતું તેણે આજે તે કથક દૂર કર્યું છે એ કથક ધોષને તે બેસી રહ્યું નથી પણ તેણે કાષ્ઠક વધારે પ્રગતિ પણ માધી છે.

કયાના ક્ષેત્રોમાં, મંચીતમાં, વૃત્તમાં અને વાણિજ્ય વગાડ્યામાં ગુજરાતની 'નૂતન સ્ત્રી' એ તેની પાડોશના ક્ષત્રભાષીય પ્રાંતો કરતા કાષ્ઠક વધારે ઝડપ માધી છે.

હજાર, ધધો અને કયાના ક્ષેત્રો નિરાય બહેન જીવનમાં પણ ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગે આજે વધારે કાજો આપવા માડ્યો છે. લોકવર્મોડો, કેળવણીની બોડો, યુનિસિપાલિટીઓ વગેરેમાં સ્ત્રીઓ સલામતો તરીકે ચુટાઈ છે, કેળવણીની મંચાઓની મચાવડો તરીકે તેમણે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે અને સ્ત્રીઓના જ ફક્ત હક્ક માટે વડત ચલાવવામાં

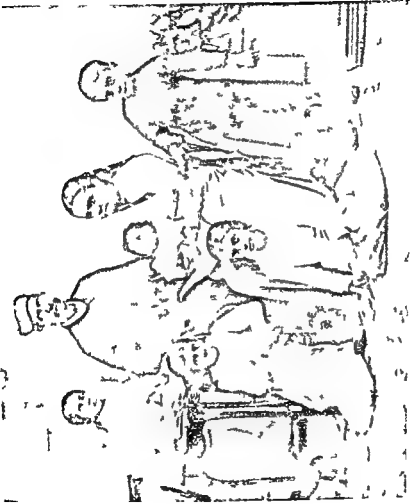

Dr. V. C. Srinivasan - Chairman, B. C. S. Commission

पाण्डवः राणी आनूयी - रत्न. रा. रत्नसुखवाह, रत्न. रा. गोपीवास भू. रा. जदुवास भू. रा. डॉ. जदुकाशम, डॉ. सुभन्त भट्टेता
जेटिकाः राणी आनूयी - देवी विद्याभट्टेन, रत्न. सी. आणावट्टेन, रत्न. सी. वरसिद्धावट्टेन जदुकाशम. सी. शास्त्रावट्टेन

ଉତ୍ତରୀ ଗାନ୍ଧୀ : ଖୁସିର ସମ୍ପର୍କ

કુટુંબની ઈ ૧૮૦૮મા

૫૫૫ શ્રી સીમાગિની, સ્વ મા રમ ગુલાઈ, લેગ વિદ્યાબદેન, ગોપાલ મિત્રાદિનીબદેન ૩૦૬૫૫માર
આગળ મરાઠિનીબદેન, નોતરેનાબદેન

અગ્રેસર થઇને ગેસી ન રહેતા, પુરૂષોનાં મનદેરજીવનનાં કાર્યોમાં પણ તેમણે મોટા હિસ્સો આપ્યો છે. સ્ત્રી-કવિઓ, સ્ત્રી-લેખકો અને સ્ત્રી-વક્તાઓ આજે ગુજરાતમાં ફીક સંખ્યામાં છે.

આમ ૩૫ વર્ષના સમય દરમિયાન ગુજરાતમાં સ્ત્રી-જીવનરૂપી વૃક્ષની શાખાઓ એટલી બધી વિસ્તૃત રીતે વિકાસ પામી છે કે જેના તરફ ૩૫ વર્ષ પહેલાંના જુના વિચાર-વાદોઓ ‘જુની આંખે નવો તમારો’ એમ કહીને હૃદયમાં બળી જાય છે. પરંતુ એ સમય હવે દૂર નથી કે ત્યારે એવા વર્ગની બળતરા થતી જશે અને શિક્ષણના સંસ્કારોને યોગે ગુજરાતનો સ્ત્રી વર્ગ, પુરૂષોની હરોળમાં, બંધે કદાચ આગળ, પોતાનું અનેાનું સ્થાન જરૂર પ્રાપ્ત કરી લેશે.

આવા સમયનું મૂળ માન શ્રીમતી વિદ્યાબહેનને જ ધટે છે, જેમણે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવીને ગુજરાતમાં સૌથી પહેલો નવો ચીસો પાડ્યો અને એ ચીસે ચાલવા માટે ગુજરાતના સ્ત્રી-વર્ગમાં ચેતન અને ઉત્સાહ રેડ્યાં. શિક્ષણ કદાપિ કોઇને પીછેહઠ કરાવતું નથી. શિક્ષણ કદાપિ નિરર્થક જતું નથી. શિક્ષણ શિક્ષિતને સદૈવ જીવી પ્રેરણા આપે છે. શિક્ષણનો આ મર્મ ગુજરાતનાં માઆપ આજે તો બહુ સારી રીતે સમજી ગયાં છે અને તેથી કન્યાને કેળવણી આપવાની જરૂરીયાત વિશે તેમને ભાગ્યેજ સમજવવાનું રહે છે. મોટેસોરી પદ્ધતિ આપણા દેશમાં થોડાક વખતથી દાખલ થઇ છે, તેને પરિણામે તો, કન્યાઓને હંક બાલપણથીજ માઆપો શિક્ષણ પ્રેરણાઓમાં મૂકે છે. અને એમ કરવામાં જેઓ પહોંત રહે છે તેમને રોડીવર્ગ, મેંબીવર્ગ ઇત્યાદિના કપકાના, કે દાસીના ભપને લીધે પણ મેળેમેળે શિક્ષણ પ્રેરણાઓનો લાભ પોતાની કન્યાઓને આપ્યા વિના ચાલતું નથી, આ સ્થિતિમાં દ્રાહ્યે શેવેલું પહોંતપણું અથવા દાખલેલો પ્રભાદ, ત્યારે કન્યા વપવતી થાય છે અને તેનું લક્ષ કરવા માટે માઆપ ‘મુરતીઆ’ શોધે છે ત્યારે નકે છે. કન્યા શિક્ષણોપેન ન હોય, સક્ષિત કક્ષાઓની ગાતા ન હોય, ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત મંતર ભાષાઓની ગત્ય-કાર ન હોય તો તેના દાખના ઉમેદવારો બળી મરના નથી. એવે વખતે માઆપને પકાતાપ થાય છે કે, કન્યાનો શિક્ષણકાળ નિર્ર્થક વધી જવા દીધો એ ખમિન જ અયોગ્ય થયુ. શિક્ષણના આશીર્વાદ અને શિક્ષણની કરોટી એવી વેળા થે ખાસ સમજાય છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં વિદેશ કરીને આવી જ વસ્તુસ્થિતિ પ્રવર્તે છે, જેથી શિક્ષણપ્રેરણાઓમાં અત્યારે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓની જાગૃતિઓનું પ્રમાણ આપણે વધારે જોઈએ છીએ. પરંતુ હવે પછી એ સમય નજીકના ભવિષ્યમાં આવેલો આપણે જરૂર જોઈએ છે, ત્યારે બધી

જાતિઓની બાળાઓ શિક્ષણ મેળવતી હશે, એટલું જ નહિ પણ તે રહે મુમુક્ષુ પામીને તેઓ ગુજરાતને દીપ્તાવશે.

પુરાણપ્રાપ્તી ગાર્ગી અને મૈત્રેયીને આજ પણ આપણે ગૌરવી મહારીએ છીએ. રીમમી મદી એના નામથી રખ્યા રહી નથી. પૂજ્ય વિદ્યાબહેને અને શારદાબહેને એ નામોનું આજે ધ્યાન લીધું છે અને ગુજરાતમા સ્ત્રી શિક્ષણની થતી જતી અભિવૃદ્ધિને યોગે અને સ્ત્રી જીવનમા વિકસિત થતા જતા નરા વિચારોના મંત્રકારોને યોગે ગાર્ગીઓ અને મૈત્રેયીઓના અને નરા અવતારો નંદુના લવિષ્યમા થયેના આપણે તેમ શકારુ એ નિર્મલ છે.

ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણીનું ભવિષ્ય

નવલક્ષમ જી. ચિવેદી એમ.એ.

શ્રી મતી લેડી વિલાખ્હેન જે ગુજરાતનાં પ્રથમ સી-એલ્યુએટ છે તેમના હીરક-મહોત્સવ પ્રસંગે ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણીના ભવિષ્ય વિષે વિચાર કરવો તે અયોગ્ય નહિ ગણાય.

શ્રીમતી વિલાખ્હેને પોતે કેળવણી લખને કે પોતાની પુત્રીઓને કેળવણી આપીને સંતોષ માન્યો નથી, પણ ગુજરાતની સ્ત્રીકેળવણીના કાર્યમાં સતત ફાળો આપ્યા કર્યો છે. ગુજરાતમાં અત્યારે સ્ત્રીઓ જે પ્રકારની સંસ્થાઓમાં કેળવણી લઈ રહી છે. પહેલો પ્રકાર તે સરકાર અને યુનિવર્સિટીએ માન્ય કરેલી શાળાઓ અને કૌંસેજે જેમાં કેટલીક ખાસ સ્ત્રીઓ માટે છે, ત્યારે બીજામાં સદશિક્ષણ (૧) આપાય છે. છોકરીઓ માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપનારી જુદી કન્યાશાળાઓ છે. માધ્યમિક શિક્ષણ આપવા માટે છોકરીઓની હાઈસ્કૂલો ગુજરાતના પ્રમાણમાં ઘણી જ થોડી છે. સરકારી તો આખા ગુજરાતમાં અમદાવાદમાં છે તે એક જ. વડોદરા, ભાવનગર અને ગોડળમાં રાજ્ય તરફથી છોકરીઓની હાઈસ્કૂલો ચલાવવામાં આવે છે. મુસ્લિમોમાં હજુ હમણાં જ સાર્વજનિક મોસામદીએ છોકરીઓની હાઈસ્કૂલ કાઢી છે અને અમદાવાદની મુનિસિપલ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ સત્યાગ્રહની લડત દરમ્યાન અસ્તિત્વમાં આવી હતી. તે ઉપરાંત રાજકોટ અને નવસારીમાં આવી ખાનગી સંસ્થાઓ છે. ગુજરાત જેવા એક કરોડની વસ્તીવાળા દેશ માટે આટલી સંસ્થાઓ ઘણી જ ઓછી ગણાય. તેમાં મુદ્દલાગ્યે હમણાં એક દિશાએથી સારો ટેકો મળતો જાય છે. અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં કેટલીક છોકરીઓ જવા લાગી ત્યારે શરૂઆતમાં તે એક નવાઈની વસ્તુ મનાતી હતી. પણ પછી તો વટવાણ, મુસ્લિમ

એરે મ્હજે છાત્રાઓની હાઇસ્કૂલોમા છાત્રીઓ જવા લાગી અને અત્યારે ૨૫૪ બાગીના જેવા ખૂણાના ગામની ડોમરોઓની હાઇસ્કૂલમા પણ લગભગ પચાસ ડોમરીઓ ભરે છે માધ્યમિક સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રશ્નો મરજતાથી નીચેડો લાવવામા તામનુ આ મંત્રાએલુ માનસ ધાણુ ઉપયોગી થઇ પડે તેવુ છે પણ હજુ તેનો નોંધ મે તરો નામ મનાડી મરોએ લીધા નથી તનુ મુખ્ય મારણુ એ ૬૬ મહશિક્ષણના પ્રશ્નોના માથે જાને મેમરી વામા આવેન કે આપણા અમાજની હાનની ગિયતિ જ્નેના માયુ મશિક્ષણુ તેમા હાખન થતા ઘણા રો નાગરો પણ ત્યામુધી ઓશિક્ષણુને અટકાવવુ તે યોગ્ય ગણાય નહિ એક જ વામા મેમરી ડોમરો છોડરીઓ સાથે ભરો તે ભવે સશિક્ષણુ ન ગણાય અને અમાનશિક્ષણુ ગણાય પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ અખનરો અપનારી નના જેવો કે મુજરાતના નાના નાના ગામોમા પણ ડોકરોઓ માત્ર હાઇસ્કૂલ કે અને તેમા માત્ર દરેક ૨૫૪ બાગીઓ માટે એકાદ મેન્ય રાખવામા આવે તા મધ જ ધારાનુ અર્થ મ્હા સિવાય ડોમરીઓને માધ્યમિક શિક્ષણુ આપી શકન આરા ગામો ડોમરીઓ માત્ર મ્હનત્ર લાઈ મ્હલા ચનારી શક તે શક્ય જ નથી અને માધ્યમિક શિક્ષણુ માત્ર ડોમરીઓને પગામ મોકલ એવા માખાપો ન જ થો । હોય છે, એટલે આ પ્રમાણુ ન મો ત્યામુધી મોગ લાગની ડોમરીઓ ઇન્ડિયા છતાં માધ્યમિક શિક્ષણુથી રચિત જ રહેનારી

પણ આ જાનનુ શિક્ષણુ તે ખરૂં મહશિક્ષણુ નથી મશિક્ષણુમા તા ડોમરોઓ અને ડોમરીઓ એમીજની માથે છટથી ભગી શ તેવુ હાલુ ને એ એમ માથે દર્શાવવામા આવે ત ઉપ દર્શાવુ તેમ ખરો જ છે પણ ત્યામુધી મામાપો નાનજનના મધનો તોડી રમ મ વા તૈયાર નથી ત્યામુધી છાત્રા ડોકરીઓને માથે ભેગાના ૬૬ મનન મુધી નાત નારી પડી તેમો છૂગ પાના એ કૂ તા જ મથાય એમ્યે અત્યારે મામા મહશિક્ષણુનો અખનરો મરના મર્ઠ મર્ઠ શાગાઓ તૈયાર થાય છ નમા પોતાની પુત્રીઓને મોમનનાગ મામાપોએ ડેવના પગના માટે તૈયાર મ્હેવ જ્નેએ પણ આપજ ત્યા આવો વિચાર મ્હનાર મામાપો થોડા જ હોય છે મોગ ભાગના તા માન મ્હા મ્હા જ મ્હનાર દોય છે એટલ જ નાજે છે કે ત્યારે સશિક્ષણુના પાખામો જ્નેસો ત્યારે મોગ ભાગના મુજાની મામાપો પોતાની મ્હાઓએ એકા મ થાઓમા મોમનના અચમામે પણ જે મ્હાઓ માત્ર આપદ્ધર્મ તરીકે ડોમરોઓની માથે છાત્રીઓ ભળુનાની મગન મરી જાશે છે તમને આવો ભય નથી

ઉપર 'આપદ્ધર્મ' વાપર્યો તે પરથી શેખકનું વલણ સ્પષ્ટ થશે. આત્માની સ્થિતિ જોતાં ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ માટે જુદી સંસ્થાઓની જ જરૂર છે એમ કહેવું જોઈએ.

હવે સરકાર અને મુંબાઈ યુનિવર્સિટીથી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓનો વિચાર કરવાનો રહેા. આ જાતની સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયેલી છે. ગુજરાતમાં તેા મું પણ મુંબાઈ હાલાકામાં પણ મુંબાઈ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી એક પણ છોકરીઓની કૉલેજ નથી; એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે છોકરીઓએ છોકરાઓની કૉલેજમાં ગયા વિના છૂટકો નથી. છોકરાઓ માટે જ સ્થપાયેલી આ કૉલેજોમાં હમુસન કૉલેજ જેવા કોઈ સ્વાખ્યાત્ય અપવાદ સિવાય બહારગામથી લાલુવા આવતી છોકરીઓ માટે કૉલેજ તરફથી હાત્રાસયની જોડવણનો વિચાર કરવામાં આવ્યો જ નથી, ત્યારે ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ જે તેના નામ પ્રમાણે ખાસ સ્ત્રીઓ માટે જ છે તેમાં ઉપર દર્શાવેલી ખામતો વિષે કીક જોડવણ થએલી છે. અમદાવાદ, વડોદરા અને મુંબાઈમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે કૉલેજો સ્થાપવામાં આવી છે, અને જાવનગર, મુંબાઈ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ અને અમરેલીમાં હાઈસ્કૂલો સ્થાપવામાં આવી એ. અમદાવાદની લાલસોદર કૉલેજનાં ભૂતપૂર્વ પ્રિન્સિપાલ મીસ બાગવતે પોતાની કૉલેજની છોકરીઓ માટે હાત્રાસય સ્થાપેલું તેના લાભ અત્યારે તે કૉલેજની વિદ્યાર્થિનીઓ ઉપરાંત ગુજરાત કૉલેજની વિદ્યાર્થિનીઓ પણ લે છે.

ઉપર્યુક્ત ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ સરકારે માન્ય કરેલી નથી એટલે તેની પ્રગતિ ધીમી છે. હાલથી મર વિદ્યલયસના ટ્રસ્ટીઓ અને વિદ્યાપીઠ વચ્ચે પંદર લાખ રૂપિયાના દાન સંબંધી તકરાર થઈ હતી તેને લીધે પણ તેની પ્રગતિ જોઈએ તેવી થઈ શકી નથી, પણ હવે તેનું સમાધાન થઈ ગયું છે એટલે આ વિદ્યાપીઠ ઉર્જિવજ્ઞ લવિષ્યની આશા રાખી શકે તેમાં ક્રેટલાક એવા ખાસ ગુણો છે કે જેથી તે સ્ત્રીઓને ખાસ અનુકૂળ થઈ પડે. તેમાં બધું જ શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા અપાય છે, અને શિવજી, ગંગીત, ચિત્ર, ગૃહવિજ્ઞાન, બાળમાનવ વગેરે સ્ત્રીઓને ઉપયોગી વિષયો શીખવવાની ખાસ જોડવણ છે. વળી શાળા કે કૉલેજમાં હાજરી આપ્યા વિના ખાનગી રીતે અભ્યાસ કરીને પરીક્ષામાં બેસવા દેવાની છૂટ તેમાં રાખી છે. ગુજરાતમાં સ્ટ્રીકેગવણીનો પ્રચાર હમણું હમણા કીક થયા લાગ્યો છે. તેમાં ઉપર દર્શાવેલા કારણોથી ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાપીઠની સંસ્થાઓ ઘણા સારા લાભ ભવ્યશે એવી આશા રાખી શકાય.

મનુભાઈ જોધાણી

ભરત ભરેલો ચણીઓ ને ગાતડી બીડેલો માડલો, ખાપુ ભરેલુ કાપડું અને ખડા ઉપાડ મોજડી પહેરી રાધા હમેશા મારા ઘર પામેથી નીટગતી ત્યારે છોકરાઓ કહેતા કે એ તો અરજણ પટેલની વહુ. રાધા પટલાણી હતી

રાધા પરાણીને આવી ત્યારે તો સાવ બોદ જેની હતી પણ આણ વળ્યા પછી એ વર્ષમા તો એણે ધરને ઠેકાણે ધર રાખ્યું ને અરજણ પટેલની જતી આખર રાખી એમ તો રાધા ધરવણી ને હાવડી બાપ હતી.

રાધા વહેલી પરાટે ઉઠે. બગદને મરાઉ ખડ નાખે ને બેસને ઓગાડ નીરે. ને પછી તગત જ ધંડીએ બેસી જાય. ધમાકામાં દશ શેર ખેંચી કાઢે. એટલુ તો એના હિમાબમા જ નહિ. અને પટેલ ઉઠે ત્યા તો દહીનાં ગોરમાં ને રવાઈ તૈયાર જ હોય. ગોળીમા ગોરમ પૂરે ને પછી સામમામાં નેતરા લાઇને માટે વસોવા. ધમરૂ ધમ અવાજ તો એવો ઘોર પૂરે કે રાધા ને અરજણ પટેલ જોરબંધ નેતરં ખેંચે જાય, ને ધમ ઘરામાં ડાશ ધૂમરીએ ચઢે. પરમેવે રેમઝેજ થઈ રેવા નીતરે ત્યા સુધી ગધા થાક ખાય જ નહિ. પટેલ બીચારા હાથી જાય ને નેતરા મૂકી દે ત્યારે રાધા હમી પડે. ને જણે પોતાના બળનો સરવાળો કરતી હોય એમ એકમે હાથે નેતરા ખેંચે જ રાખે. રાધા ભારે બળુકી ને ખડતલ હતી

ગધા માખણ ઉતારે ત્યારે જરા એ જગ ઉનારી થો. થોડું ઉતર્યું લાગે તો ફરી એ ચાગ નેતરા ખેંચી કાઢે ને જગ ચ માખણ મૂકવા ન દે. જાગમા માખણ જાય ને કુવડ કહેવાય એ એને જરાય ઝમે નહિ એથી તો રાધા હિમાબી હતી.

પટેલ બેમ પાછ આવે ત્યાં તો એણે રાટલા ટીપના માંડ્યા જ હોય. એરા

विद्यालयेन . ६. १९१४मां चौर इत्यां ग्रेडेटरी हतां ने अभये

કુટુંબસંગ - ઇ. ૧૯૧૬માં

ઠાંભેલાં: સોમશિખી મહેતા, મ. ગર રમણભાઈ, કલેક્ટર નીવકક, વિનોદિની નીવકક
 બેઠેલાં: વસંતી નીવકક, લેડા વિદ્યાબહેન, જ્યોત્સના મહેતા, સુશુભ નીવકક, સરોજિની મહેતા

તેરથી રોટલો દીપે કે ત્રણ ઘરે એનો અવાજ સંભળાય. અને રોટલો ય મળતો હાત જ્યારે કરે ને સાતપડો રોટલો પુલીને દડો થાય. માંહી શેર ઘી નાખે તો ય પી જાય એવી તો એની કરામત. રાધાના હાથનો રોટલો વખણાય. રાધા સરસ સ્મોઘ કરનારી હતી.

રાધા પટેલને રોટલા ને જાણ ખાવા આપે. ને પોતે દેડે સાડસો વીંટાળી વાસીદુ કરી નાખે. દિ ઉગે ત્યાં તો જાણ એકદુ કરીને જાણા ચાપી નાખે ને દળી તો જાણે જણજણ છોકા આવે એવું ટાંકસા જેવું બનાવે. રાધાને જોખરાઈ ગમે નહિ ને કામમાં આગસે નહિ. રાધા ભારે ઉઘોગી હતી.

પટેલ હજી લઈને જાય એટલે આડોશી પાડોશીને રાધા જાણ આપે ને માથે હેઠ લઈને તળાવેથી પાણી ભરી આવે મંદિરે દર્શન કરી આવે ને સાકુને લોટ આપી આવે ને ઘરે આવીને પાછી કામે વળગી જ હોય. યુલો સળગાવીને તાવણુ ચઢાવે ને એવું તાવે કે જાણનો ધ્રોગો ય રહેવા દે નહિ. એનું ઘી મોથર જેવું મોખમું. કોઇ દિ ગંધાય કે બગડે જ નહિ ને છીડું ય રહે નહિ. એમ તો રાધા મોખલી હતી. ને ખંતીલીએ હતી.

બપોરે રાધા ભાત લઈને ખેતર જાય. પટેલ ખાય ત્યાં સુધી ખડ વાદે ને વળતી આવે ત્યારે ખડની ગોસડી લેતી આવે. કોઈ વખત કડબનું ધુંગું ય ગંજમાંથી ઉપાડતી આવે. ગમે એટલું છેલું ખેતર હોય તો ય ભાત આપવા તો રાધા પંડે જ જાય. રાધા લઘવારી હતી.

ખેતરમાં મોલ ઉભો હોય કે ખજામાં પાક પડ્યો હોય ને પટેલ ત્યાં વાસુ રહે તો તેને વાણુ આપવા ય રાધા જાય. ગમે તેટલું અંધારું હોય તો ય એને જરા ય બીક નહિ. રાધા નીડર અને જાતીમતી હતી.

રાધા કાનમાં વેડસા પહેરે, બુટમાં પોખાનિયું પહેરે, નાકમાં સોનાની વાળી પહેરે. ટ્રેકમાં પાનગ પહેરે. હાથે ખાટલીઆં બસોયા ને આંગળીમાં રૂપાના કરડા પહેરે, પગમાં કાંતીયું પહેરે ને આંખમાં આજળ્યુ આળે ત્યારે એને ચલુગાર એવો તો ખસે કે બીજી બેરીએ અદેખાઈથી જાણી જાય રાધા મુંઢરી હતી.

રાધાને છોકરાં ય વણુ પણુ કંટાળીને મારે કુટે નહિ સડુને કામ ચીંધી દે કોઇ દિ કંટાળીને સુરસે ચાપ જ નહિ. ને પાડોશમાં કોઇ સાથે ઉપડે સાદે બોલે ય નહિ. એનો સ્વભાવ ભારે મીઠનસાર. એ કામની આઘીપાછી ન કરે ને કામની ખોટણી કરવા એ નવરીએ ન થાય. લલી એ ને લલડું એનું કામ. રાધા એટલી બોચા ને લલી કે રાધાને શુકને લોટા ગામ જાય. કોઇને ત્યાં સિરંજ હોય ને બોચો ભરવો હોય તો

નધાને હાથે ખોળો ભરાવે રાધા અખોનન હતી

તદેનારો આવે ત્યારે ગધા ગન્ના ગાય એક ઝીણે માટે ગાય ને બીજી સ્ત્રીઓ ઉપાડે એમા રાધાનો માદ નરત ઓગળાય એની હન- અને ડાનન તો રોગિની આખો તગના શ્રી કે એનું શરીર એટલું હાથ કે એને ફેર તો ચડે જ નહિ મધને ત્યા નમ્ર હોય કે મધ પગપણ દોષ તો રાધાને પહેલી મોનાવે ઓળા કદ તે જાણે કાચન દુખી. મીઠી હવડ એના ગીન ગાય ને ગરગવે કે બે વડી એમી રહીએ રાધા કાચન હતી

ચોમામામા રાધા પુણીઓ નમને જોએ વરસ દહાડો ચાને એમલુ મુનગ તો એ માતી જ નાખે નણુ રને મોનારી વણુારી લે ને પડી એમથી મોદ, ચનાખા ને હુતુ જેટલુ જુદુ કાઢે, પોનના કપડા ચીવડારી લે ને પોનાના મ્પડા ગાની, તેમા અગત ભરે રાધાનું ભનન તો એમનામા મધા વખાણે રાધા કારીગર હતી

આનણુ મહીનામા રાધા એકગણુ કરે, તમાવે નડારા મન્ય ને મદાગેવે દર્શન કરે મગેવે રાખડી ગવાવે ને જોમે ને જોમે કાલજોને દાણુ આપે માનમ આદમમા ગરખા ગાય, અમાએ પીપજો પાણી રેડે ને ગરીમ ગન્નાને દાન કે ત્યારે પાણુ નાળી જુએ જ નહિ ામિનું નાણુ કાઢી નાખે રાધાના હાથ મોનાના હતા એ મીઠે ત્યારે મામાને ન્યાન શ્રી ? નધા પોસી હતી

દિવાળી આવે ત્યારે રાધા કુનરની થાપ કરે, લાદ ને ગોગમીની ગાગ શ્રે ને ઉપર પડી ખડીનો ધોગ કરે મા- ઉપગ સામણુ ઉટપીને ગોસવે ને માથીયા ને તોગણ, ચામગા ને ચ્વરના આપ ને ફીરના ભર્પા હોય તે ટાંગે ઉપગ મધી ગાધે ને ટાંગિયા ને પાનમુરીયા થ નટાવે વર તો કાઢ ખરે' નધા હાસીની હતી

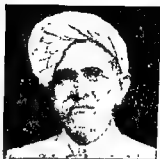
મદને ભીમ પડે ત્યારે રાધા એને ઓથ આપે કાદનો મોગ્રો એ માટે ત્યાર જ જપે આમા ગામને રાધાનો ભરેમો વેપારી ચે રાધાના વેજે નાખા ધીરે, એવા તો એના જમીનગના ને નાણા પણુ ખગા ભનન્ય એમટે અપારી કે, એરી તો એની માખ કેડિનું કગાણુ પડના ન કે રાધા ગામનું ગમણુ હતી

રાધા ચુડી ને ચાદના મહિન ગમ્ર એટલુ એટુ મન પખ એ મધ ત્યાગ પડી પોન નરી ધરધ્યા ત્યારથી એમનું વર ધમાનું મધુ ને પોન દેવાતર થઇ રાધા રાધા તો પોનના ધગ્ની નખમી (શુદનક્ષમી) હતી

હજુએ ગામ રાધાને અમારે છે ને ગડિ નીમામો મળી અ ખો બાની શ્રે ઇ

લેડી વિદ્યાગૌરી

[ગુજરાતમાં ઊંચી કેળવણીની જરૂર સમજનાર અને સમજ પ્રમાણે વર્તન કરવાનું સામર્થ્ય બતાવનાર એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ]

હિંમતસાક્ષ ગણેશજી અંબરીઆ

સ્ત્રી એને અચૂક મર્યાદાઓ તો કુદરતે બાંધી આપી છે, પરંતુ તે મર્યાદાઓને અત્યંત સાંકડી અને ખૂબ ત્રાસદાયક તો મનુષ્યે બનાવી મૂકી છે. કુદરતમાં શક્તિશાળી છવ જે કાંઈ કામ કરે એ નબળાઓએ સ્વીકારવું જોઈએ; સ્વીકારવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તેને વખાણવું પણ જોઈએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો નબળાઓની દયાતીને જે હાનિ પહોંચે છે. આવા સર્વવ્યાપી કાષ્ટોને તામે થઈ સ્ત્રીઓને મર્યાદા સ્વીકારવી પડી, પુરુષોએ તેમને માથે ઢોકળાં ભેસાડી. આવી મર્યાદા લખા લખા સ્ત્રીઓના છવનને કુંડિત કરી મૂકતી હોય ત્યાં ત્યાં તેને ધ્વસ કરવાના વિચાર સ્ત્રીઓને હમેશાં આવ્યા હયાં છે અને સમર્થ વ્યક્તિઓએ પોતાની શક્તિનો સફુપયોગ કરી કાંઈક રસ્તો અવરોધ દાઢ્યો છે.

લેડી વિદ્યાગૌરીએ આણું સામર્થ્ય દાખવી, વ્યક્તિ તરીકેની પોતાની શક્તિ બતાવી બેઝબોરનો દેખાવ કર્યા વિના પણ સ્ત્રીઓની અયોગ્ય મર્યાદાઓ સામે બંધ કર્યું, અને ખૂબ મુશ્કેલીઓ સહન કરીને પણ ગુજરાતને બતાવી આપ્યું કે ગુજરાતની સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ કેળવણી લેવાની શક્તિ ધરાવે છે અને તેવી કેળવણી લીધા પછી પોતાનાં ભાઈ-બહેનોને અને સંતતિને એક નમૂનારૂપ ધર્મ પટે તેવું હવન ગાળી શકે છે.

ત્યારે સર્વવ્યવસ્થાકાર હતા ત્યારે તેમણે સ્ત્રીકેળવણી માટે ઉત્તસાહ દીધો પ્રકટાવ્યો. તે દીવાને પ્રતાપે માર્ગ સૂઝ્યો અને સ્ત્રીજનતામાં એક આદર્શ ખડો થયો. કેટલાક પુરુષોએ તે માર્ગ વધારે ઉજાળો બનાવવા પોતાથી બનતું કર્યું અને લેડી વિદ્યાગૌરી સાક્ષાત્ વર્ષમાં પ્રવેશ કરે નેટલા અરસામાં તો સ્ત્રીઓમાં ઊંચી કેળવણી રીક રીક પ્રચાર પામેલી જોવાનો તેમને વખત પણ મળ્યો.

લેડી વિદ્યાગૌરી ઉચ્ચ કેળવણીની જરૂર મમજને પોતે એસી ન ગ્યાં, પણ પોતાની આમપામ એવું વાતાવરણ પ્રમારી શક્યા કે તેની જરૂર હવે ન સ્વીકારનારા જ થોડા રહ્યા હશે એમ કહી શકાય.

હા, જે જાતની જિંદગી કેળવણી તેમણે લીધી અને જેને માટે હવે તો એક જાતનો મોહ જ લાગી ગયો છે એ જાતની જિંદગી કેળવણી નારીમત્તા માટે અપૂર્ણરૂપે યોગ્ય છે કે કેમ એ તો એક મહાન પ્રશ્ન ગુજરાત મમજ ઊભેલો જ છે. જિંદગી કેળવણી અનુસ્ય આપવી જોઈએ બીજી રીતની કેળવણી સ્વીકાર ન પામે ત્યાં સુધી ચાલુ રીતની કેળવણી અપાયા કરે એ તો ન છૂટકે લેવો જોઈતો રસ્તો જ છે. પરંતુ જે રીતની ઉચ્ચ કેળવણી હાલ લેવાઈ ગઈ છે એ બરાબર તો નથી તે હકીકત તો લેડી વિદ્યાગૌરી પણ સ્વીકારી રહ્યા છે. સ્ત્રીઓને કાંઈક જુદી રીતની કેળવણી આપવાનો જે પ્રયોગ પ્રા. કૌંએ કર્યો અને જેને માનનીય સર્વજન સર વિઠ્ઠલદાસે સખળ ટેક આપ્યો—કહો કે શુભનમજ જ આપ્યું—તે પ્રયોગમાં સત્ય અનુસ્ય છે એમ તો લેડી વિદ્યાગૌરીએ બરાબર જોઈ લીધું છે. તે વિદ્યાપીઠના કાર્યમાં વધારી તેઓ જાગ લઈ ગયા છે, તે વિદ્યાપીઠનો ક્રમ સીમવનાર સાળા અને મહાસાળા આપવામાં અને ગવાવવામાં લેડી વિદ્યાગૌરીની મહેનત ગુજરાત મારી રીતે જાણે છે.

એટલે, ગુજરાતની યુવતીઓની કેળવણી મનઘે ખૂબ વિચાર થવાની જરૂર છે એમ લેડી વિદ્યાગૌરી સ્વીકારતા હોય જોઈએ.

ત્યારે એ મનઘે જ માન વિચાર વાચકો આગળ ગળુ કરે છું અને વિનિ કહે છું કે લેડી વિદ્યાગૌરી પણ, તેમને અનુકૂળતા હોય તે પ્રમાણે, આ વિષે પોતાના વિચારો નિમંધનરૂપે ગુજરાતને અર્પણ કરે.

સ્ત્રીઓએ ઉચ્ચ કેળવણી લેવી જ જોઈએ એ તો જોટલુ પુરખો માટે જરૂરનું છે તેટલું જ તેમને માટે જરૂરનું છે. મને, સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ કેળવણી વધારે પ્રમાણમાં પ્રમદે તો તેથી દેશને લાભ છે સ્ત્રીઓ માટે તે અવસ્ય શય છે અને કુટુંબના પિતા કરતાં કુટુંબની માતાના મસ્કાં જોટલે દરજ્જે વાળકો પર વધારે પડે છે તેટલે દરજ્જે સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી નવાની આવસ્યકતા પણ વધારે છે.

પરંતુ એ પણ જરૂરનું જ છે કે જોટલે દરજ્જે કુટુંબમાં પિતા કરતાં માતાની અમર જુની પ્રતિની અને જુદી કોટિની છે તેટલે દરજ્જે પિતાના કરતાં માતાની કેળવણી

માં આવશ્ય તકાવન રાખવો જ પડશે.

કુટુંબને કુટુંબ તરીકે ન જ રહેવા દેવું હોય તો પણ પિતા અલગ રહી શકશે, માતા અમુક ફરજોથી અલગ રહી શકશે જ નહિ. અને ફરજ અદા કરવાની વધારેમાં વધારે યોગ્યતા આપવી એ કેળવણીનો—અને ઉચ્ચ કેળવણીનો પણ—ઉદ્દેશ હોય, તો તો પિતાને કેળવણી વગર આશયે, પણ માતાને તો નહિ જ સાથે એ સ્વીકારવું જ જોઈએ.

એટલે સ્ત્રીઓને યોગ્ય વયે માતા તરીકે ફરજે અદા કરવાની છે જ. એ ફરજે અદા કરવા માટેની યોગ્યતાનો વિચાર સ્ત્રીકેળવણીમાં આવશ્ય આવવો જોઈએ—કર્મક્રમરે, અને કેટલા પ્રમાણમાં તેવી કેળવણી આપવી એમાં મનબેદ રહે એ જાનવાળેગ છે. પરંતુ જેમ દરેક ધંધાદારીને પોતપોતાના ધંધાનું શિક્ષણ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે તેમ સ્ત્રીઓને પણ અમુક આપતોનું ખાસ શિક્ષણ અનિવાર્ય છે. વગી તે શિક્ષણ મંસ્કારી રીતે અને યોગ્ય ઉમરે મળવું જોઈએ એ પણ દેખીતું છે.

પુરુષને માટે વકીલ, દાકતર, શિક્ષક કે બીજા જે કાંઈ ધંધો કરવાનો હોય તેનું શિક્ષણ આવશ્યક ગણાયું છે. તેનું શિક્ષણ ન મળ્યું હોય તેવાની કાયકાત સ્વીકારાતી નથી. સ્ત્રીઓને ઘર ચલાવવું, છોકરાં ઉછેરવા અને સ્ત્રી તરીકેની પોતાની ફરજે અદા કરવી એ પણ આવશ્યક, એક અટપટો અને મદામુરકેસ ધંધો છે—એ ધંધામાં કાંઈ પણ કાયકાત મેળવ્યા વગર માખણ થનારનું જીવન સુખી બની શકતું નથી.

પરેણાના વખતમાં આ જાનની કાયકાત ઘરની મંયુક્ત કુટુંબની વ્યવસ્થાને લીધે મળી રહેતી એમ માનવાને હરકત નથી. પણ હવે તે સ્થિતિ રહી જ નથી એટલે કુટુંબ દ્વારા નથી મળી શકતું એ જ્ઞાન હવે શાળા દ્વારા આપવાની જરૂર ઉભી થાય છે.

પરંતુ આ જ્ઞાન માત્ર ઉચ્ચ કેળવણીના ક્રમમાં જ આવે એ દેખીતું છે. પુવતીઓ પંદર સોળ કે સત્તરે દમણ મેટ્રિકમાં પડેલે છે. પછી બી.એ. થતાં, અને તે પછીની ઉચ્ચ પદવીઓ એવા માટેની કાયકાત મેળવવામાં બીજાં પાંચ છ વર્ષ ગાળે છે. આમ આવીશથી પચ્ચીસ વર્ષની ઉમર સુધીમાં મેળવેલી દાકતરી કે સ્ત્રી કેળવણી સ્ત્રીઓને સ્ત્રી તરીકે તો ત્યાની ત્યાં જ ગેરવા દે છે—મનુષ્ય તરીકે આવશ્ય જૂથ સારા સંસ્કારથી ભરે છે અને સામાન્યજ્ઞાન ધણું સાફ આવે છે, તો પણ અત્યંત આવશ્યક બાજનોથી તો તેમને નફન વંચિત જ રાખે છે.

આમ થાય છે તેનું કારણ ઉચ્ચ કેળવણીની જે પદ્ધતિ પુરુષોને પોતપોતાના

ધધા માટે લાયકાત આપવા દાખલ કરેલી છે તે પદ્ધતિથી જ સ્ત્રીઓને પણ સીખવાય છે તે છે હા, જે સ્ત્રીને અનિવારિત રહીને પુરુષોના ધધામાં દાખલ થવું હોય તેને માટે હાલની ઉચ્ચ કેળવણી લાભે મુદ્દા હો, પરંતુ હવે નવું કન્યા ચામીન ધધાન વર્ષ સુધીમાં તેા મેકટે એંશી દક્ષ સ્ત્રીઓ લક્ષ્યમધ્યથી જોડવાની જ છે એમ કહી શકાય છે તેા માનવીશ દક્ષ માટે એંશી દક્ષની કેળવણી પણ અણુરૂપી અને નુસ્માનનાગ્ક પદ્ધતિથી ચાલુ ગામ્બરી એ મધ્ય પણ રીતે ચોગ્ય નથી.

હાલ જે કુટુંબો કેળવણીમાં આગમ પડના છે તે કુટુંબો પોતાની યુવતીઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપના માટે હમેશા તત્પર રહેતો એટલું જ નહિ, પણ જો ઘટતી પદ્ધતિથી ઉચ્ચ કેળવણી આપનામાં આવે તેા અવસ્થ ધણા વધારે કુટુંબો તે લાલ લેવા તૈયાર થશે.

હાલની પદ્ધતિમાં એક મોટેા જ વાધો અગ્રેજી માટેના મોહનો નડે છે અગ્રેજી ભાષા રાજભાષા છે એટલું જ નહિ, પણ માગી રીને ખેડએવી ધણી સમઢિવાળી ભાષી ભાના છે તે ભાષા શીખવી એ સમકારને નોતરવા જેવું છે તેની પણ ના નહિ મમન નેશના મન્કારી મમુદાયમાં દાખલ થનામાં તે ભાષા લમણ મડ ઉપયોગી છે રાષ્ટ્રીય નરત માટે પણ તે ભાષાના ધણા જ જોડા અભ્યાસની આરસ્થવતા છે આ બધું સીકાયાં પછી પણ એટલું તેા અવસ્થ કહેવું પડે છે કે જે વાલોની આશા રાખનામાં આવે છે તે લાભોનો સતાશ પણ ધણી વાર મળતો નથી.

અને એમ સીકારીએ કે એ દલીલ બધી બરામર છે અને અગ્રેજી વગર આપણને —મન્કારી વ્યક્તિને—આવનાનું નથી, તેા પણ એટલું તેા કહેવાની જરૂર છે કે જે જાતના જ્ઞાનનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે તે જાતનું જ્ઞાન ઝાઝ બંડ જ નરવું નથી અગ્રેજી ભાષાના ભંડારમાં ડોઢિયું કરી શકાય, અને અગ્રેજી જ્ઞાન જરૂર પૂરેલું કામકાજ કરી શકાય તેવું કામચલાઉ—સાઢ કામચલાઉ—અગ્રેજી જ્ઞાન, અગ્રેજી એકે ઇતર ભાષા તરીકે સીખવવાથી અવસ્થ મળી રહેશે.

અગ્રેજીના મારા જ્ઞાન માટે હિન્દનો ઇતિહાસ અને જૂગોલ અગ્રેજી દ્વારા શીખ વાય એ શા માટે જરૂરનું લેખનામાં આવે છે? બીજા વિષયો અગ્રેજી દ્વારા સીખનાથી અગ્રેજીનો મહાનરો પડ એ મોગી દનીન છે પણ જે દલીલ જેટલી મોગી ગણના તેટલી તે મોગી ગણવી પડે ઇતિહાસ, જૂગોલ, અણિત ગિરેરનું જ્ઞાન મળનામાં દ્વારા પાકું અને મગીન ધણા થોડા વખતમાં થઈ શકે છે એટલે બીજા વિષયોમાંથી મચનો રખત અગ્રેજી

માટે અપાય તો ખાડો પૂરાઈ રહે. કદાચ તેમ પણ ન થાય, તો મોટા પ્રશ્ન તો એ જ છે કે યુવતીઓને તેવા સંગીન અંગ્રેજી જ્ઞાન માટે જે વખત અરસવો પડે છે તેની તેમને જરૂર છે? ઘણા મોટા ભાગને તો નથી જ. તો પછી તે જગ્યાની તેમને સ્ત્રીઉપયોગી આવશ્યક જાણતો શીખવવામાં શા માટે ન ગાળવો?

અને જે ગુજરાતી દ્વારા બહુ શિક્ષણ આપવામાં આવે તો, હાલ પંદર વરસની ઉંમરે જેટલું જ્ઞાન અપાય છે તેટલું અવસ્ય તેર વરસ સુધીમાં પૂરું થાય.

છથી તેર વરસ સુધીમાં એવું જ્ઞાન આપી દેવાય કે જેથી પાંચે મજબૂત બને—પ્રાથમિક અને માધ્યમિક બંને તેટલામાં અવસ્ય થઈ શકે. તેર વર્ષ સુધીના એક ક્રમ પૂરા થયો એટલે પછી આદ્યથી આઠાર સુધીના આપણે જેને ઉચ્ચ કેળવણી કહીએ તેવો ક્રમ થડી શકાય. આ ક્રમમાં ઓંઓને ખાસ ઉપયોગી એવું શારીરિક વિકાસનું જ્ઞાન અવસ્ય મળવું જોઈએ.

આઠારથી બારીસ વર્ષ સુધીમાં તેમના બીજા ઉચ્ચ ક્રમની સાથે સુવાવડ, બાળસંભાળ, જાળઉછેર તથા બાળકેળવણીના સંગીન જ્ઞાનનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. ગૃહવ્યવસ્થા, માનસશાસ્ત્ર, બાળકોના વ્યાધિ અને તેના ઉપચાર એ વિષયોના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ માટે સુગવડ અવસ્ય થવી જોઈએ અને સ્વતંત્ર જીવન માળવાની ધ્રુવ રાખનાર અગર તો ફરજિયાત તેવી રિયતિમાં આવી પડનાર માટે પૈસા ફેરી ફેરી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય છે તેટલા પૂરતું અર્થશાસ્ત્ર પણ તે ક્રમમાં અવસ્ય હોવું જોઈએ.

શ્રી. ના. દા. દાકરશી મદિલાવિદ્યાપીઠ શરૂ થયે આજે લગભગ સત્તર આઠાર વર્ષ થયાં, છતાં તે વિદ્યાપીઠ પણ એક પ્રયોગથી આગળ વધી શકી નથી. અસખત, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો પ્રયોગ, અને મુગ્ધ વિદ્યાપીઠમાં ગણિત જેવા આવશ્યક ગણના વિષયોને ઐચ્છિકમાં રધાન આપીને બતાવેલી સરળતા એ બે જાઓનો આ દાકરશી વિદ્યાપીઠ ખરી દિશામાં કામ કરી રહી છે. પણ તેમાં પણ સ્ત્રીને સ્ત્રીત્વ માટે સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર મળતું જાણતું નથી.

કેળવણીનો મોદ સારો લાગ્યો છે અને શાળામદાશાળામાં યુવતીઓની સંખ્યા સારી રીતે વધતી જાય છે. આ અવસ્ય ગુભચિદ્ધ છે, પણ તે મોદમાં નાણાતી યુવતીઓ હમણાં નહિ તો ભવિષ્યમાં સ્ત્રીત્વહીણી થતી નહિ જાય એમ માનવું એ મોટી ભૂલ છે. જે વાતાવરણના સંસ્કાર મનુષ્ય-સ્વભાવને ઘડવામાં સારો ભાગ ભજવે છે એમ

માનીએ તો તો દાનનુ નાનાનન્યુ સ્ત્રીઓને તેમની ઉચ્ચ સ્થાનગી માટે બહુ મધોમતુ નથી હજી સ્ત્રીઓ ઊંચી સ્થાનસ્ત્રી તો બહુ જૂજ પ્રમાણમાં એ છે મને દાનતો આ માનન વિનારના જેવી નથી એમ ગંગી એ વિશે જ્ઞાન નખરામાં આવે, તો તો ચાનુ પ્રવાહ મધતો જ જરાનો-મધનો જ જમો જોઈએ અને પ્રવાહ નાળી ન શકાય તેવો મોઠો થઈ જાય તો તો પડી જે ધાય તે જોયા કરનાની ગિચિતિ રહે પડી તેને વાગનામાં વધારે શ્રમ અને શક્તિની જરૂર પડે

માટે જ આ પ્રમજે આ પ્રશ્ન ઉપનિષદ રી, આ પ્રશ્નના નિમન માટે લેડી વિદ્યા જૈરી દલેના તેમના જીવનમાં યથાશક્તિ યથાકાંક્ષિ પ્રવૃત્તિ આપે અને તેમને જેમ આજ સુધી જશ મળ્યો છે તેમજ આની પ્રવૃત્તિમાં પણ જશ મળે એવું ઇચ્છી, વિદ્યામંદેનને તેમના ધન્યજીવન માટે અભિનંદન આપુ છું પ્રજુ તેમને અનેક આસીનાયથી નવાવ્યા કરે એ જ પ્રાર્થના

હિંદુ સંસાર અને સ્ત્રીકેળવણી

મિસ બાઇઆર્થ લીમલ્હાઈ પાલમકેડ

મનુષ્યને આ દુનિયા જગતની રોશની દેખાડનાર સ્ત્રીમત છે. કુદરતના હાથથી ઘડાયેલા આ સંકારહિત કારણ સખમે, દુનિયાની દરેક સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનારાં વિવિધ પ્રકારનાં નાનાં મોટાં કાર્યો પાર ઉતારવા માટે પુરુષો ભેગો સમાન હક્ક સ્ત્રીને ધાળે કુદરતે નિર્માણ કર્યો છે. એ સિદ્ધાંતની પુરુષવર્ગથી ના પાડી શકાશે નહિ.

માનસિક જીવનને ક્ષેત્રમંદ બનાવવા માટે પુરુષો સ્ત્રીવર્ગને ઉચ્ચ કેળવણીમાં પ્રાપ્તી, સંસાર અને સમાજમાં આગળ પડતો ભાગ બજાવીને સેવા આપવાના કામમાં તેમને મદદ ન આપે તો માનસિક જીવન કુંદાતું રહે અને છેવટે નબળું પડીને તેમાં સમાયેલા ઉચ્ચ તત્વોનો નાશ થાય. ઉધારી આંખોએ સંસારી જીવનની એવી કુદૃશ લાવવા માટે સ્ત્રીઓથી વધુ જવાબદાર પુરુષો છે.

પુરુષોના જીવનને સુખરૂપ રાખવા સ્ત્રીઓ જેટલી ચિંતા અને કાળજી કરે છે એટલા જ પ્રમાણમાં સ્ત્રીજીવનને સુખરૂપ રાહપર મૂકવા પુરુષવર્ગ તરફની કાળજી અને મદદની જરૂર રહે છે.

પચાસ વર્ષ પરનો તે અસલનો સાકડા વિચાર અને ટુંકી મણત્રીનો જમાનો વહી ગયો છે. છેલ્લાં ૨૦-૨૫ વર્ષમાં સ્ત્રીકેળવણી મજબૂત કદમે આગળ વધી છે અને તેનાં મીઠાં ફળ આપણે બાબુદાસીથી કબુલ કરીશું. સ્ત્રીકેળવણી વધવાથી હિંદુ સંસારમાં દૈદ્યેક દરજ્જે મોટા સુખરૂપ સુધારો થવા પામ્યો છે, પણ એ સુધારાનું વાતાવરણ જોઈએ એવા મોટા વિસ્તારમાં ફળદ્રુપ તબક્કા ઉપર ઝળકી રહ્યું નથી. સ્ત્રીકેળવણીની ઝડપી વાત થવી જોઈએ. સ્ત્રીકેળવણીનાં ફળ બહુ ધીમે પાકે એ સ્થિતિ પુરુષવર્ગ તરફની બેદરબરીને કારણે થઈ રહી છે. સ્ત્રીકેળવણીનાં ફળ બહુ ધીમે પાકે એ જોઈએ.

પુરુષવર્ગને ભય રહેતો હોય કે સ્ત્રીઓ કેળવણીને મરદો બેગી એક સરખી પંક્તિએ ચડી આવશે અને ખાનગી તથા ગૃહોર જીવનમાં સમાન હક્ક મેળવવા લગત ઉઠાવી પુરુષોને પાછળ દડાવશે હોય તો એ ભૂલભરી કલ્પના છે. સંસાર અને સમાજમાં સમાન

હક્ક મારવાની સ્ત્રીની અભિનાયા દિદુ મમારને માટે અને કામને માટે મગફળ થવા જે છે તે મત્તાના મગ પર કેળવાયલી સ્ત્રીઓ એવા હક્ક મેળવી મમાર અને મમાર ગઈયા ખુલ્લાખાચરા સુનકાષ્ઠામાં જીવતા કરવા સમર્થ થશે જેથી આપદે કાષ્ઠો જ મેળવાશે કેળવણી અને કાળવણીના બગ તથા એમાં મમારોની સરતોથી પુરુષાનને શ્રીરાની જડ રહેતી નથી પણ ઓગવણીને ઉત્તેજન અને મદદ આપવા ફરજ છે એવા ફરજન ખ્યાલથી મદદ આપવી જોઈએ

ફક્ક અને પુખ્ત વિદ્યા અને પગપગની ફરજની દિનસો ૧ લાગણીથી કેળવાય નહેનો પોતાની આસપાસ ખેડી, મિત્રો અને સમાજમાં તન મન અને ધનથી નમ્ર માનવીઓ માટે, નગ કે નારી જાતિના કલા તકાવત મળ્યા નગર, તેઓની નિદ્રાથી સુખરૂપ સુધારો લાવવા ના નિવૃત્ત પ્રયામ કરી રહ્યા કે તે અભારે જોવાય કે આથી ગેમના અને દેશના સમારી જીવનના વાતાવરણમાં અનેક પ્રકારનો ઉદ્ધાર થવા પામ્યો છે, સ્ત્રીઓ પોતાની ફેડી સ્થિતિ જોતી અને મમજતી થઈ છે, તેમાં ફેરફાર કરવાની જડ પીછાણતી થઈ છે, અને એવા દિનસોજ નહેનોની નામની મમજ વધને તેઓના મમજ થા પ્રમાણે મુગધી રીતભાત પર અમન કરતી થઈ છે સમાજ અને મમાજના કેળવીક દિશાએ એવા સુધારો જળકી નહેનો તાલેગ થયેન છે એવા કડા લાન આણી આપતા પ્રયામ કરવા માટે મડોની આવાના કરી જે નહેનો આવા સ્ત્રીઉત્થાનના લનામાં તન, મન, ધનથી મદદ આપે છે એ ફેડી નાગણી અચિન ન ધન્યરાદપાત્ર છે આવા કડા દાખના જોઈ આધુ લણેના અને કુચ્છવાગી ખીજ નહેનોએ બહાર આવી માવા સ્ત્રી-મેના-મગમાં જોઈ બની સમ્પત્તી મદદ આપવા હવે મેળ પ્રમાણમાં બહાર પડુ જોઈએ દિદુ ગેમની સત્તી થા મોતી નથી પણ કૌશલની છે એવા મગર નિષ્કારમાં અજ્ઞાનના પણ મેટની જ નગર નિષ્કારમાં જ નાખી મેરી કે મસારમાં બાતલાતની અકામલ અને નિરાસા, કુખન અને તેથી ઉપજતા મદ અને મનાપની પગ કરી નીમી ગઈ નથી મગ અખ્યાલમાં પુરાણ રીતગિરામાં મદાય રી લાનિમરક કડી અને મમારી જીવનો ઉધગુ જ કચડી નાખનાવ ન રા અને ખરે જ નુસાનમાંક ધારા-મયદના એવા દિદુ મસાગ મામે જોનાણથી પુરમના કરવા નેણના ન-દસ્ત્યા-જેગ સાતાવરણને એમ સુધા વુ એ તો ખર જ મગ વિમ્મ માર્ય છે, પણ પુર ન વગે નગથી ધનની મદ અને મમાગને નગના મયદની છુ મગે તો કૌશી

સ્ત્રીઓ સ્ત્રીવર્ગ દિશ્વનાઈથી દૂર કરવા તમામ મર્મથી જાગ્રુક છે.

સ્ત્રી સંસારની પ્રવૃત્તિ અજ્ઞાત છે. સંસારના કારેશ્વરની વગામ શ્રદ્ધાળીના દાષમાં છે ત્યારે માદી સમજ ધરાવતો પુરુષ જરૂર કમુત્ત કરશે કે અનુભવ સ્ત્રીના દાષમાં સંસારનું સુકાન ડોષ તો ને સંસાર અને તેમાં જીવનારો નાનાં મોટાંના મા દાસ થાય અને ભવિષ્ય ફેટનું બધાનક અને ?

ભણેલાં અને અનુભવી એ ગમે સ્ત્રીવર્ગના મહેનોએ દિગ્ગમથી દલે સંસાર અને સમાજની મેવામાં બદાર પડવું જોઈએ. ડાંગા કેળવણી લીધેલી ધર-સંસારથી મોટાંના અનુભવ મેળવેલી મહેનો અને વધારે ઉચ્ચ પંક્તિના જ્ઞાનકારી પ્રયાસ આરંભવામાં પોતાની ઉચ્ચ મન-શક્તિની જે પ્રમાણમાં મદદ આપશે તેજ પ્રમાણમાં સંસારને સુખરૂપ બનાવવાનું વ્યવસ્થા શિક્ષણ આપવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે. તબ અને મનથી સ્ત્રીઓ મેવાના મુદ્દર કાપો કરવા બદાર પડે, તેઓને પુરુષ વર્ગ તરફથી ધનની મદદ આવશ્યક છે. પુરાણી રીતિરિવાજ, જે દાસ આ જમાનાના સંસાર-વ્યવસ્થારથી ઉત્પન્ન છે, યાને સંસારી જીવનને કમડી નાખનાર-ગથુકનું નુકશાન આપનારા છે. સુખ-શાંતિ અને દુર્જીવને મોકો પુગાડનારા છે, તેમાં છૂટછાટથી સુધારો કરી આપવાની કરજ પુરવવર્ગને માથે ઉભી છે.

ભણેલાં, ધનવાન અને મેવા આપવાનો મજાનુવ અપાસ અને દિશ્વનાઈ ધરાવનારો સ્ત્રી-પુરુષો બેમાં મળી, બેમાં ગળા અને ઐકમતિથી સમાર-સમાજમેવાના કાપો કરવા બદાર નહિ પડે ત્યાં સુધી દિદુ સંસારનું જીવન જમાનાને ઓળખતા નબકા પદ આવવું મુશ્કેલ જ છે, અને ધર્મિયામ નુકશાનકારક આવે તો અને વર્ગ તેથી જત્વાબદાર ગણાય.

સંસારી ધારા-રિવાજના દુઃખબર્ધાં અંધના ધેરાહને મુંચવાના જીવો ક્યાં સુધી ફેટાની જિંદગીએ જીવી શકે? તેઓ નંકડના અંધનમાંથી નાસી છૂટવા સહેજે યત્ન કરે એ કુદરતી જ છે.

વિધવાવિવાહ પર અંધનનું મીઠા મારેલું અને આજસમ આરે છુટ આવેલી ! એવા કડવા અને ઠાંગા કાયદાઓ જમાનાના જમાના સુધી ચાલવા દેવા એ મનસાનિયનને હેવાનિયનમાં ફેરવવા જેવું નહીં અને પાખી કામ છે. ૬૦ વર્ષના પુરુષની ૧૨ વર્ષની બાળા બામડી! જો તે કામો મરણ પામે તો, જિંદગીબર તેણીએ વિધવા-આમા રહેવું જ જોઈએ ! આ તે કેવી અસ્વચ્છદીણુ વાતો છે ? દાસના સુધરેલા જમાનામાં 'સુધરેલા' અને 'આગેવાન' મણુલા પુરુષ આવો તમામે તમામ એટલે મામસો અને નાસકારક રિવાજ

મલાવવા માગે તો આતું જગત મંકટ સ્ત્રીવર્ગ ન જ માંખી શકે એટલું જ નહિ પણ પ્રિયર પણ કોધાયમાન થાય. આગવગતની મજાનું અને મખન કાચનાથી બંધી કમાવવી જોઈએ.

શાસ્ત્ર-એકના લંગ માટે હજુ વધુ આટલી મજા આગેજ કરવી જોઈએ અને વિધવાવિવાહને મંમાગ્ને પેશ પડતી સીમામાં માચવીને તેમા ઘટિન છુટછાટમાં મુકારે આપી આપવો જોઈએ. એવી અછલપમંદ દિલ્લોશ પ્રથમ પુરગોએ જાહેરમા મુકવી જોઈએ અને તેને સ્ત્રીવર્ગ જરૂર જ દેખે આપીને અમલમાં મુકવા લક્ષ્યાગે એ આભાવિક છે. પુરુષવર્ગ આપમનસજ માધિવા માટે માહી અછલને અભગર્હ પર ધૂળ ખાતી નાખે અને વર્ષોના વર્ષો સુધી આંખ આડ કાન કરી બદાર પોતાના માટે “મુધારા” અને “આગેવાની”ના વૈભવ જમાવતો ફરે અને ઘગની, કોમની અને દેશની સ્ત્રીઓને ગોડાઉનમાંના પડનર માવની પકિત પગ નાખી મુકે, તો એવા મંકટમાં મખડી મંદવા જે કૂતગ-ગિવાડ પણ છવ પર આવીને નાસી છૂટવા ચલ કરે તો આખર કરે માનવજાતની સ્ત્રી આવી જગત અકામલ અને અમલ નીરાસામાં કદીયે ટૂંકી રાત્રે નહિ. હિંદુ ભાઈઓ પાજરાપોજમા પશુ પખી અને કૂતરાં કચુતર ભેગા માંકડને પણ મુખરૂપ રાખવા કાગજ અને દયા કરે છે, તે સાથે જ વખતે હિંદુ મંમારના તમામ નદારા બધન તોડવા અને જાધુકના ફર કરવા કશોયે પ્રયામ ન કરે તો ધનાઢ્ય પુરગોની એવી મતા અને જાહેજસાલી, એવી બાહોશી અને આગેવાની શા ખપતી? એમા વજુદ ફેટલુ છે અને એવાઓને માનપાન ફેટલુ થયે?

કુનિયાની બીજી પ્રગ્નઓ પોતાની આમપામની બીજી કોમના મંમાર, તેના મીનિ રિવાજ અને બંધન સાથે ઘટિત છુટછાટનું પ્રમાણ જોતાં ઉધરે છે, તેનો જાબ ભોગવવા આશાવન રહે છે, તો શું હિંદુઓનોના તનમા છગર જેવી વસ્તુ નથી કે તેઓને પણ મસાગના મુખરૂપ દલ્લ ભોગવવા તલ્લમ ન થાય? પોતાના મંમાગ્ને માકક આપવા નમામ પ્રકારના નાનાભોટા વૈભવ ભોગવવા જાતિનો કાષ્ઠો ઘટિન છૂટ ન આપે તો દોશિવાગ કે અજાણુ, અને વગની જોઓ, જિંદગીભગ મંકટમા જોધાઈ ગેલા કગ્તા ધગ બદાર નામવાનું પમલ કે આવી કોમને કમક આપનારી કડી ઉભી કરવા પુરગો જ જોખમદાર મળાય.

મંમાર મુખરૂપ આવે, કોમને મોખા આપે અને એ કડી રહેણીકગણીના બગથી બીજા અગાન અને મરીન વર્ગની જિંદગી મુધારી શકાય, એ ખરે જ ખુદાપનંદ કાપો છે, એવાં કાપો જીના ટગર કરી શકે એવું કુદગ્ને સીનું નગમ અને માધાણ છગર

જનાવેલ છે તેથી પુરુષ વર્ગે ધનની મદદ અને સ્ત્રીજની છૂટ સ્ત્રીઓને આપવી લાગ્યું છે, જસકે આ જરૂરી ફરજથી સંસાર અને સમાજની ચત્રતી કરવા પુરુષો ખુદાના ઘરથી-ફરજથી બંધાયલા છે. આ સદો સિદ્ધાંત પુરુષોએ જિંદગીભર ગોખવો અને અમલમાં મુકવો જરૂરી છે.

“સંસાર” એટલેવું બહુ સહેલું જણાય છે પણ “સંસાર”માં જિંદગી સાથે જોડાએલી તરફ કિસમની કાળી-પ્રોળી જાલુની સપાટી પર સુખ અને સંકટનાં વાદળાં ચડી આવે તે વખતે સમયમૂલ્યકના જાગવીને સુખમાં અંદાજને અને દુઃખમાં ધીરજ રાખવી એ કાંઈ લાડવા જણેથીના તર નવાલા મોઢામાં મૂકી ગળી જવા જેવું સહેલું કામ નથી. સંસારનો વિસ્તાર મોટો તેમ એમાં સમાએલી ફરજો પણ વધવિધ પ્રકારની: ધણી, છોકરાં-છેલ્લાં સંતોષવાં અને સંસારીકારભારની લગામ ટેકાણે રાખવી એ બહુ દુરબંદેશીભર્યાં વિકટ કાર્યો છે. બહુ બદોળા વિસ્તારમાં મદાયલી ફરજ આમતેમ અને સઘળે બળવની એવી યુગવાડાલરી ચાલ કે તે વખતે લણેલી અને કુનેહવાળી મૃદિણી જ સમો તપાસી લેઈ શકે છે અને શાંતિ સાચવી શકે છે, અજ્ઞાન અખળા આવાં સુખરૂપ કાર્યો કરવા ધણેભાગે અશક્ત બની બેસે છે અને નહિ કરવાએમ કરીને યુગવાડો અને અકળામણ વધારે છે.

ધરસંસારની જાળવણીમાંથી સમાજમંડળમાં સેવા આપવાનાં બીજ રોપાય છે. જે ઘર ન સંભાળે એવી સ્ત્રી સમાજની સેવા તે શી રીતે કરી શકે? માટે સંસારને મુગંધી અને હાથદાકારક કામદા નવેપાયેથી રચી આપીને સ્ત્રીને સુખશાંતિનું બીજાનું આપવું જોઈએ. બોંધ પર ખૂણે પડી જિંદગી બરબાદ કરે અને એવી દુઃખલરી સ્થિતિ પુરુષો જોયા કરે એ જેટલું આપણને જોવાને માટે ખેદયુક્ત છે એટલું જ પુરુષોની બેદરકારી માટે તિરકદારમાત્ર છે.

આજથી ૪૦-૫૦ વર્ષો પૂરના તે અસહી જમાનામાં-ફેજવાણી સાથે સુધારાની ધામધુમ અને ભાતખાતની આદ્યાર્થના વૈભવ હરતીમાં નહોતા, તેવા પુરાણા જમાનામાં ધનજી, ધરદો, હોંશ, શોખ, ભિંંગ સર્વ મંદ હતાં. દેખાદેખીના લપકા જમાવવાના રવાનાં થે નહોતાં આવતાં, તે સજાએ સંસારના જિંદગીથી છિપાધિ અને ચાંધી બંને દૂર જ હતાં, અને સુધારા અને સ્વતંત્રતા, છુટાપણું અને મોજશોખની મોહિનીના વૈભવ દૂર જ હતાં. પછીથી નવો જમાનો નવી ધામધુમ સાથે નવા રંગરાગ અને નવાં તાલ સૂરની નવરચના ખેંચી લાગ્યો એ સજાએ જ હજી પણ ઘરની સ્ત્રીઓ અને સમાજની બહેનો

જુના મધનમા જડાઈ મરે એ તમામ દુષ્કાચ પુરનાર થાય કે નાતીના મિનાજમા બે હજારે દેરનાર ન થાય અને મમાને પેશ પ તી વટિત જૂટગટ જીઓને ન મગે તો ઇન્સાનિયત ધર મહાર નાસી દેસાનિયતને ગમે વગમે એ વ્યાભાષિ જ છે પરિણામમા આખી ભના પ્રાણે પ્રલમ્ અટી આવે એના ન છાજતા ફમાદ ફૂ ન રના માં પુરપો જવાબદાર ગણાય તો મોહુ જરા થે નથી

પહેલો ધર મમાન પત્રી સમાજસેના, અને ત્રીજે ન રે દેશ એવા ગણાની લોમ્મએ અને એ જ ધોરતો સેનાના મર્યોની રચના અને વહેંચણી થી લોમ્મએ ભની જીઓ ખરે રહેતે જનાય નમુલોદા દોષ્ટી તરી તૈયાર થાય તો જ તેની બાળાને બાયડી બનાવના પુરો નિશા રાખની તે ન જી સમાજ મમાજગે અને મમાને ઉપયાગી થઈ પડશે અનાજમા મ રા હોય એ મળમે અના ન દેખા રાતો નથી તેમ ન સુધરી શક તના વ તરફ એત્રી લાગળી દોય તો તે કા જે તમામ જીવનને જૂનરી નેધતી નથી

ખરી પ્રજાશીમા આગમ વધેતી પં જોનો પાચ-ત્મ હજાર મેનોની રાદમ્ મહજો ને છે અમાર અને સમાજને પતો મટી દેશના ઉજળના દરિયા માંગળ શાત પ્રના દોષ્ટો તો પ્રવણીનો સદુપયોગ પ્રનામા નેમ્મી બગાણુ ઉમુ કન્થ યા રાખનાનું કે મે મમારથી નમાનની રચના થઈ શ અને મમાજની નવરચનાની દેશનું વાતાવરણ સુધરી શકે

મમાર અને સમાજની એના બળતવા લાયક પુરનાર થએથી ભરી નાગળી ધનાવતી કુનેદબાજ મેનોના હાયમા ધનાદય પુરોએ ધનતી થેતી મુખાનો નાન અત્યાગ આગમજનો આવી પહોચે છે તદાગના બપ ભપકા મા રેખન પપાગના પુરોએ હજા હાયના ખર્ચો પ્રના માથે જ મમાન મા મટ ફૂ પ્રના માં જીવનનો મીથે સનામત અને ઉદાર પ્રવા ઉમગ મખવો જરૂરી છે

હિંદની તવારીખમા અમન જમાના ની નુ રીર જીઓના મુદ્દિગમ અને પરાક્રમે નોધાએના છે એથી તવારીખ મોની રવી છે હિંદુ મમ એસ નાન મોની નાને માજગી મગરીથી કરી રતી કે એ જ વચથી ઉતરી આવેતો હારતો જીવ નમાગી મમ્મ નો દુખ નેસ મમ્મનાર નથી આ દુષ્કાચા નધો, ફરિસમ્, જનીમ નલ મયના અને નમ્મમા જમ્મી લેનારી જેન્નાયદેવી રૂગમા નડતા રન્ધા નારસથી હિંદુ સમારુ બાવિ નમ્મી ઉર્જિયમ થશે

હિંદુકામની કીર્તિમાં માનભર્યો હિસ્સો આપનારાં બાપોરા જ્ઞેન લેડી વિદ્યાગોરી રમણભાઇ નીલકંઠનું ઉચ્ચ ચારિત્ર ખરે જ દાખલારૂપ છે. કુનેદબાજ બાપોરા શ્રી શું કરી શકે એ એમના સંસારનો સુખરૂપ કારોબાર ખીજાં જ્ઞેનો માટે મનન કરવા જેવો સુંદર છે. ફેળવાએલાં આ જ્ઞેને પોતાના ફરજદાને એવા જ ઉચ્ચ ફેળવાણીમાં ઉછેર્યાં અને સમાજને મોટી કીર્તિવંત સેવા આપવા સમથ થયાં. અને એ રીતે જિંદગીનું અગત્યનું કાર્ય અને એક મોટી ફરજ ફેળવણીના બગથી પરિપૂર્ણ કરી શક્યાં, જેના પરિણામે આજે એમની ડાયમંડ જ્યુવિલી ઉજવવા જેવો માનભર્યો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો છે. લેડી વિદ્યાજ્ઞેનને જેવાં ખીજાં સંકડો જ્ઞેનો હિંદુસંસાર અને સમાજને શોભાવવા બદાર પડે! વિદ્યાજ્ઞેનને ઇશ્વર વધુ માનવાનથી નવાજે! એમનાં મનની શાંતિ કાયમ રાખે અને દીર્ઘાયુધ્ય બક્ષે! અને ઉચ્ચ ચારિત્રનાં આ ભણેલાં જ્ઞેનને માટેની આમારી આ બાજબી પ્રાર્થના ઇશ્વર એમને આમીન કરે!

ગુર્જરી ગૌરવમૂર્તિ લેડી વિધા- બંદેનને એક ચરિત્ર રેખાંજલિ

લલિત

ગાં ગાંધીજીના અંગે પ્રયાગ તીર્થ કે તેણે આગરમતી આવી તા રીના નાનગાને અંગે પણ દામ્પત્યતીર્થ મેં જોએતુ તે લેડી વિધાબંદન આ મર મણુભાઈન શુભયુગને મને ૧૮૮૮મા પ્રથમ હું અમલાનાદ આવેતો ત્યારે તેમના નાન દુનથી મેં કરેના ત્યારે તો સરખતીય દ્રવો પ્રભાન સ્વદેશભરમા ગ્રીનાતો ને તથી તે મમયના ગુજરાતને હવે ગુણસુદરીઓના પણ વિરલ દર્શન પગમચ લાગતા તરી વિદ્યાગીરીના આગે સાંભા જન્મોત્સવે શુભમર્મન ગુર્જરસુરાધર તેમજો અભિમહોત્સવ ઉજવે તથી ગુર્જરીનુ ગીતન વિગેર સમૃદ્ધ થાય મરણુ કે આજની ગુજરી તા દિવસમા તેમ જ જગતભરમા વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામી રહેન છે ત આપુરના મનોમગભર્ષા માનવત્વને લીધે નહિ પરંતુ સૌજન્યમર્ષા મહાપત્વને લીધે એમ માનરી સુહૃદ રહ્યો તે પ્રમાણે દપતી પણ સ્વદેશ સતાન છે એ નવીન સમૃતિ એ નીન દ દપતીએ જવનભરમા દલાવેલી તેડના માટે હુ પણ મારી પુખ્તાજલિ લેડી નિદા લેનને આગે મારા આગણુ સાંભા જન્મદિવસ એક નાનેરા સ્વદેશમધુ તરીકે ધરી કૃતાર્થ થાઉં છુ

મને ૧૮૭૪ના જુનાઈની ૧૦મી તારીખે આગે મારા નિષ્ઠા જવનના નનીન સંભળન મિત્ર થીયુત ગોવર્ધનદાસ પરીખને ત્યાથી નીમ્મી એક મલામા ઉતારમે પગને હુ જતો હતો ત્યા રગ્તે ત્રીમતી મુદલાબંદેનની મોપર મળી મઈ ને એ યોનિમવ ત્રી જનવત્યમાન મમાજમેનિષ્ઠ બંદેન મને નરસતે વરના? શ્રીહમરાજ પ્રાગજી હોનમા મૂકી ગયા ત્યારે હુ મોડો પડેતો ને મલા ચિમર ભરાઈ ગએલી તેના મંત્રી શ્રીયુત પ્રાણનાનલાઈને દુરથી ક્ષમાપન ધરતો હુ આખ્યાન ત્રી એ હમ ચડી ઉભો ત્હો તો પ્રમુખગણો ગુર્જરી ગૌરવમૂર્તિ ત્રીમતી વિદ્યા લેનના અભિપ્રયા દર્શન મને થયા અમલ

વાદના મ્યુનિસિપલ શિક્ષકમંડળની એ સભા હતી ને તેમાં “આત્મપ્રતિષ્ઠા” અંગ્રેજી સંગીતરસિક પ્રવચન મારે જા ધરવાનું હતું; એવા સંયોગે મને સદજ્ઞ ક્ષેત્ર તો થએલાં પરંતુ હોય જવાર વરસતી વર્ષા સમાં શ્રીમતી વિદ્યાબહેને જે અગોચર વાત્સલ્ય દસતે વદને દર્શાવેલું તેથી મારા કવિહૃદયનો આત્મભાવ ઉછળ્યો ને મુક્ત રસકંઠે ને શુર્જરી પુવભાવે આત્મપ્રતિષ્ઠાનું રસગીત હું ગજવવી શક્યો. તે ગીત આ રહ્યું:

પ્રણયને શરણે પ્રભુ !

પ્રણયને શરણે બહાનાં !
પ્રભુને પ્રમાણિયે છ !

આગકડાં લમણે રપસે—
કર-કમળે મનડું હપે:
આળકને શરણે, બહાનાં !
પ્રભુને રીઝાવિયે છ !

પ્રિયજન અવલમ્બે રપસે—
છર-કમળે પ્રાણ હપે:
પ્રિયજનને શરણે બહાનાં !
પ્રભુને મહસાવેયે છ !

સંતો આત્માને રપસે—
પદ કમળે જીવન હપે:
સંતોને શરણે, બહાનાં !
પ્રભુને ગજવિયે છ !

‘ધિ લંડન ટાઉન્સ’માં હમણાં એક નાનો અંગ્રેજી લેખ ‘A saint & a citizen’ ‘ગંત અને નાગરિક’ મેં વાંચેલો. તેમાંથી મને તો એમ સમજાયુ કે ગંતમાં આદર્શ નાગરિકતા હોય તો નાગરિકતા આદર્શ સાધુતા હોય. સર રમણભાઈ અને લેડી વિદ્યાબહેનમાં ધાર્મિક નાગરિકતા હતી ને તેના રસરંગ તેમણે યુલ-કુટુંબમાં, કુલ-સમાજમાં તેમ

૨૧-રાજ્યમા વિનિતલાવે આચરી દર્શાવેની છે મહાત્મા ગાંધીજી દપતી પણ એ જ સત્યેાજનન માર્ગે ગુજરાતને દિલ્લે અને જગતભરને મહાજનતા દર્શાવી રહેન ઇ તેમા એ દપતીની સન્માનપ્રતિષ્ઠા ઝળકે છે ગુજરાતની સન્માનીપ્રતિ ધાને શ્રીમતી વિદ્યાબહેન પણ આત્મનિ દાતા અમયથી રહેતેથી ઉગ્મગતા આવે છે તેમા હવે તો અશોધ્યશક્તિની ઉચ્ચપ્રભુતા જનના જોતા ધર્માત્મા જનપ્રિદેહીએ આર્યભારતી અર્ધતી દેવીને ધરેતુ નવન આપણે પણ વિદ્યુપી વિદ્યાદેવીને તેમના મણિમહોત્સવે ધરીએ ઇ-જગદ્ગણદેવીસુગર્ભાવિ વદે મગવતામ્ ।

ક્રાંતિની કલા

આશાભર્યા નયન રૂપન હોમા । ભરે તુ'
આર્જ ને અભય માર્ગે હોમતી તુ' ।

ભાગ્યા પ્રકૃતિને પ્રતિભા ઝીનાવે—
તુ તા મદાય નવનૌનને મદાવે ।

૨

મધ્યાના ઉપા ઉત્સવ કરી હોમા ।
હો નામ, ક્રાંતિ—યુગત્રેરક તુ પનીમા

મમાર માનનની રમ્ય પ્રાકૃતિમા—
તુ તો મલાન ભર ધીનને હોમગે

૩

મધ્યા તુ નત્સવ પ્રવૃત્તિ ભરે પ્રશાંતિ—
ને યુગ્યમર્મ પરમાત્મક ભન્ય માતિ

તુ નિત્ય ધીનભર્યા મુહુર્ધાત્મ જો
હો અતો પ્રકરણમય શા મદાવે ?

૪

અહોગત્ર હોમા મધ્યા ઉત્ક્રાંતિ નૌમ્ય શી પ્રે
કાન શી પ્રમા ઝીને રમ રેખાને જગે ।

સ્ત્રીઓનાં જીવનમાં ઊંચી કેળવણી

જયમુખસાગર દુધમસાગર મહેતા

પ્રજ્ઞતા જીવનમાં પ્રજ્ઞાના ઉત્કર્ષ માટે અનેક વ્યક્તિઓનું અભિદાન કરવું પડે છે. સૌક્યો કે દગ્ગરો કે સાખા છવોનો ભોગ આપીને પ્રજ્ઞ પોતાનું શ્વેષ મેળવે છે અને તે પશુ કદાચ થોડાં વર્ષોમાં નહિ પણ મેકડો વર્ષો. સુરોપના મેકડોમોવાક્રિયા જેવા પ્રદેશોએ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી પણ તે મળેા ભોગ આપ્યા પછી. મીસમાં અસહનતા વખતમાં એક શહેર હતું જેને માટે ભોકવાપકા છે કે આખા સંવેરનાં દિન માટે એકને કુમારીકાઓનો ભોગ આપવો પડતો હતો. દિદુગ્નાનમાં સાંસારિક સુધારાના પ્રશ્નો ધણા મે આવીને ઊભા હતા અને પ્રજ્ઞતા નેતાઓને તેમનો ઉદ્દેશ કરવો પડેલો હતો. આવો જ એક પ્રશ્ન સ્ત્રીકેળવણીનો હતો. જૂનકાળમાં મમે તે રિથિનિ હોય પણ અંગ્રેજ કેળવણી દાખલ થઈ તે વખતે તો સ્ત્રીકેળવણી લગભગ નહિ જેવીજ હતી અને તે અંધકાર સ્વદેશના ઉત્કર્ષની બાદ આડે આવ્યો હતો. તેમા પણ સ્ત્રીઓને માટે ઊંચી કેળવણીનો પ્રશ્ન તો બહુ આકરો હતો. લગ્ન માટેની ઉમર પૂંછા એકલે જાળાઓ યુગ્જરાતી શીખે, બહુમાં બહુ કરે તો એકને ચોપડી અંગ્રેજી શીખે પણ ઊંચી કેળવણીનું તો નામ પણ સ્ત્રી રીતે શ્વેષમ્ કે ભોકાચાર વિરદ્ધ, જનસમાજ વિરદ્ધ, સમાવદાશાં અને મિત્રમંડળ પણ અરોગર સદાનુભૂતિવાળા નહિ—આ મુદ્દેલીઓ વેદીને પણ થોડી બહેનોએ ઊંચી કેળવણી માટે પોતાની બહેનો માટે રસ્તો સૂતરો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને પાને તેને માટે દુ ખ મદન કરવાનું પણ પસંદ કર્યું હતું. યુગ્જરાતમા આ આજનમાં પહેલ કરનાર કરનાર વિદ્યાબહેન અને સી. શારદાબહેન હતા. આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર તેઓ કૌશલ્યમાં હતા અને તે વખતે હું એમની સાથેના કલાસમાં નહિ પણ કૌશલ્યમા હતો. એમની ઉપર બહુ વીનકો વીતેલા. જનસમાજમા ગાળો ખાવી, અપમાન સદન કરવું એ તો સાધારણ હતું. જાહેર જાયામાં પણ દીકા

થાય નગોરણી થાય, માગરમતી નદીના પન ઉપર તેમો માટે નખાઓ લખાય આ મધુ ઝતા શાંતિથી, મિનચી કોનેજનો ક્રમ ચાનુ ગખવો એ મેં નુ મામ નરોત્તુ જેમ નજાનના નખતમા ગોળીઓનો મારો આવતો હોય તે ઝતા શાંતિથી નીડરતાથી આગળ નથી સામેની તોપોમા ખીલા માગવા કે એમનો પૂન પાડી નાખવો તે મહા ભીરણુ કર્ય જેવુ આ બને મનોતુ મર્થ હતુ જેમ નડા મિ આરા નીડર મામથી દીગ્ત લક્ષકર આગળ ધમી શકે કે તેમ વિદ્યામ્દન ॥ આ પગલાથી જિંચી કમરણીનો પ્રશ્ન ખીલુ દેનો માટે મહુ સુતરો થઈ પડ્યો ત્રીશ નર્ ઉપર કોલેજમા જવુ તે ગાઓ માટે ભગીચ મન ગણાતુ ત્યારે આજે મેંકડો ગજરાતી બહેનો માનજમા ગય છે અને જુના વિચારના મા તાપો પણ પોતાની છાંત્રીઓને કોલેજમા મોખલામા ખીનકુન આચકા ખાતા નથી

છાંત્રીઓને પહેલા તો ગુજરાતી કેળવણી આપની કે નહિ ત સવાન હતો પણ જેવે તો અગ્રેજી થોડા ધોરણ સુધી તો લણુકુ જ નેપ્રમે એની સામાન્ય માન્યતા થઈ કે માનજમા જવુ કે નહિ તે બામત હજુ મમાજ એકમત થએન નથી પણ મમાજમા મારો જેવો ભાગ તો એમ માનના થયો છે ૧ નજમા જરાથી છાંત્રીઓને બલ હાય ૧ થશે ૧ નજ મેંકડો એમ નીકા મનાની પ્રથા પડી ગઈ છે કે જિંચી કમરણી જે બપાવ છે તે સામીબરેની છે તનાથી નોમરીને માટે નજમ મારતા ધુનાતોની મ મ્યામા નધારે થાય છે નગેરે વગરે કુમારિઓને માટે એની નીકા થાય છે કે જિંચી કમરણી જે મોનાય છે તમા ગૃહનદમી કમરના માટે મ્યાન નથી રાધરાતી મ્યા કોમરા બિડગરાની તાલીમ, ભરવુગૂથવુ વગરે બામના એશા ઉધરતી કન્યાઓની મ્યાનપીમા આવશ્યક ગણનામા આવે છે ૧ થારે જમારે જિંચી મ્યાનણીનુ નામ નેરામા આવે છે ત્યારે ત્યારે આ મધગી બા તે આગળ ધરમામા આવે છે અને જિંચી મ્યાનણીની જરૂરિયાત નથી એ સિદ્ધ મરવામા આવે કે આ બધી મ્યાઓ જરૂરતી છે પણ કોનજમા જના મરના આ મ્યાઓ છાંત્રીઓ શીખ એ મૂચના માથે મમન થઈ સમતુ નથી પુરના ૨ નમા પણ એવી ધણી ય વગ્તુઓ કે જે માનજે શીખવતી નથી કે શીખરી શકે હિ પણ તે મારણથી છો રાજો ૧ કોનેજમા ન મોમના એની દલીલ મધ મરતુ નથી મધવાની કળા મ્યાનણી ચાનની ટોચ ત્યારે પણ ધર ખાતે શીખી સમય કે જિંચી મ્યાનણીથી ચારિત્રન મધારણુ ને મટના થાય છે તે જજી કાલ મ્યાનણીથી નહિ થાય મોનેજનુ વાતાનજ પાશ્વત્ય અચમરોના નેરા માથે માદો પરિચય સરીરો તાતીમ મગે એની

રખતો, જીવનભર યાદ રહે એવી મિત્રાચારીઓ, એ બધું કૌશલ્યેમાંથી મળી શકે છે. ઊંચી કેળવણી માતૃભાષામાં આપવી જોઈએ તથા સ્ત્રીના ઉપયોગી વિષયોની તાલીમ આપવી જોઈએ એ બંધનમાંથી પણ કંઈની સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થાઓ નીકળી છે. કેળવણી કેળવણી ન લેવી તેના કરતાં આવી યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લેવું એ સાદું ગણાય. બાકી કૌશલ્યેનાં શિક્ષણથી જે ફાયદો અને તાલીમ મળે છે તે આવી સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટીઓથી ન મળી શકે. અંગ્રેજી ભાષાએ આ દેશ ઉપર જે અનહદ ફાયદો કર્યો છે તે વર્ણી સકાય એમ નથી. પુરાણાં શાસ્ત્રો, કર્મકાંડ, દંતકથાઓ, દળદેરા ન્યાતો અને પેશાન્યાતો, હાનિદે વહેમો, શોકવાયકાઓ અને સામાજિક બંધનો, આ બધાંથી હિંદુ જનસમાજ કચડાઈ ગયો હતો અને હિંદુ સ્ત્રીઓની દશા Olive Schreinerના 'Dream'માં વર્ણવેલી સ્ત્રીના કરતાં પણ ખરાબ હતી. તેઓ જીવનમાંથી, કચડાઈથી, જીવન વિનાની સ્ત્રીઓ થઈ ગઈ હતી. અંગ્રેજી કેળવણીએ વાદળા વિખેરી નાખ્યાં, વર્ણોનાં નાળા સાફ કરી નાખ્યા, વહેમો અને બંધનોને તોડ્યા અને સમાજમાં વિપ્લવ શરૂ કર્યો. હજી તે સમાજ સુધારણાની શરૂઆત થાય છે. સ્વરાજ્યની શરૂઆત પણ શરૂઆત થઈ છે આ વખતે અંગ્રેજી કેળવણી છોટી દેવી અથવા તે તેને બીજી રથાન આપવું તે અનિશ્ચય હાનિકર્તા છે. એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે યુજ્જરાતી સાહિત્ય કે હિંદી સાહિત્ય અંગ્રેજી સાહિત્ય જેવું થશે પણ હજી એ વખત આવ્યો નથી. સાહિત્ય, ધર્મ, વિજ્ઞાન વગેરે બધા વિષયોમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય અગ્રગણ્ય રથાન ભોગવે છે. કવિવર ડૉ. ટાગોર, મહાત્માજી, શ્રીમતી સરોજિની નાઇડુ વગેરે દેશનેનાઓએ સુકતકદે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં વખાણ કર્યો છે. સ્ત્રીઓની ઊંચી કેળવણીમાં આ સાહિત્યને હાથમાં તે જિંદગી રથાન રહેવું જ જોઈએ, કૌશલ્યેનાં ઊંચી કેળવણીએ સ્ત્રીઓ માટે જિંદગી જીવનનો દરવાજો ખુલ્લો કર્યો છે અને હાલમાં તે લાખોમાં બેઠેલાં તે દરવાજામાંથી 'અવર ડુનિયા' તરફ પ્રયાણ કરવું જોઈએ.

સમાજસુધારો અને કાયદો

અમુત રમણભાઈ નીલકંઠ
બી.એ., ફાઇનલ બી.

અ પણ સમાજમાં દરેક ધણા સુધારાઓની જરૂર છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. સમાજના ધણા દાનિકારક રીવાજો નાશ કરવાની જરૂર છે. એને માટે લોકમન ફેાવવાની જરૂર છે. તે ઉપરાંત કાયદાની મદદની પણ જરૂર પડે છે. રાજ્ય તરફથી સમાજસુધારાને લગતા જે કાયદાઓ કરવામાં આવે છે તે કાયદાઓનો અમલ કરવા માટે રાજ્યની સત્તાની મદદ મળે છે. દરેક દેશમાં મળુથી જાગવાન સત્તા રાજ્યની જ હોય છે. પરંતુ કમબાગ્યે લોકમન દબેશમાં અત્યંતી પાછળ પાછળ આવે છે અને કાયદાઓ લોકમનની પણ પાછળ ધમકાયા કરે છે. એટલે કાયદાની મદદથી એકદમ સુધારાઓ લાખવ ધર્ષ શકતા નથી. સામાજિક ક્રાન્તિ થાય તો જ એકદમ જુના અગિય દિવાળેનો નાશ થાય અને નવા પાયા ઉપર સમાજની રચના થઈ શકે. ત્યાં મત્યની ખપી મતા એક સરમુખત્યાર (dictator)ના હાથમાં હોય છે ત્યાં તે સરમુખત્યાર લોકમનની અવગણના કરીને પણ સુધારાઓ લાખવ કરી શકે છે. તુર્કીના ધણાં વર્ગોથી મુશવતો. માર્ષી પછાત વેગ મળાને દનો. ત્યાંના સરમુખત્યારે ધણા સામાજિક મુશવતો દૂર સમયમાં ત્યાં લાખવ કર્યા છે. એટલે એ દેશમાં થોડા સમયમાં ધણીજ પ્રગતિ થઈ છે. દરેક આપના દેશમાં કેટલાક જુના વિચારવાગાઓ જ્યારે ત્યારે સમાજસુધારાને મળે કામ ચાલે કામ મા આવે છે ત્યારે વાંધા ઉઠાવે છે કે સામાજિક જાગનોમાં મત્યને વડે પડાને દર નથી. વીવીઅમ એન્ટીક મતીનો વિચાર નાશ કર્યો ત્યારે પણ આ મતે જ વિરોધ કરવામાં આવ્યો દનો. સમાજ સુધારાને લગતા ખરકાએ. સરકારમાં આવે છે ત્યારે મત્ય તરફથી મતની જાગવમાં લખવ ન થઈ એક એ એમ કરી કદમુતો વિરોધ કરે છે. ત્યાં વિરોધ થતાં પણ સમાજસુધારાને જાગતા કેટલાક ક વડાએ ખનાર થયા છે.

હિંદુસાસ્ત્રોમાં વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપાએલી છે છતાં ઊંચી ગણાતી પ્રમોમાંથી વિધવાવિવાહનો રિવાજ ઘણાં વર્ષોથી નાશુદ્ધ થઇ ગયો છે. સને ૧૮૫૬માં વિધવાવિવાહનો કાયદો પમાર થયો તે પહેલાં હિંદુ વિધવા ફરી લગ્ન કરે તો તેનું લગ્ન ગેરકાયદેસર ગણાતું અને એ લગ્નનાં મંત્રાન પણ ગેરકાયદેસર (Illegitimate) ગણાતાં. આ કાયદાએ હિંદુ વિધવાના પુનર્લગ્નને કાયદેસર દરાવી હિંદુ વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી. લગભગ ૮૦ વર્ષ ઉપર પસાર થએલા આ કાયદાની મદદ વગર સુધારકો વિધવાવિવાહની આગતમાં કાંઈ પણ કરી શક્યા હોત નહિ:

હિંદુઓ ધણી જાતિઓમાં વહેંચાઇ ગએલા છે. જાતિઓનાં બંધન અર્થે વગરનાં છે અને તેના ધણા ગેરલાભ છે એમ સુધારકો માને છે. નાતગતનાં બંધન તોડી નાખવા માટે વ્યાંતરજાતીય લગ્નો થવાની જરૂર છે. અનુભવ લગ્ન-એટલે જે લગ્નમાં પુરુષ સ્ત્રી કરતાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિનો હોય તેવું લગ્ન—કાયદેસર છે એમ મુખાધની હાઇકોર્ટ દરાવેલું છે. પરંતુ પ્રતિસાધ લગ્ન એટલે જે લગ્નમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રી ઉચ્ચ જ્ઞાતિની હોય તેવું લગ્ન ગેરકાયદેસર ગણાય છે. સને ૧૮૭૨માં પસાર થએલા રેપેશીઅલ મેરેજ બિલનો આશરો સેનારને વ્યાંતરજાતીય લગ્ન કરવાની છૂટ મળે છે. આ કાયદા નીચે નાન ગત કે ધર્મના ભેદવગર કોઈ પણ સ્ત્રી અને પુરુષ લગ્ન કરી શકે છે. સને ૧૯૨૩ પહેલાં આ કાયદા નીચે લગ્ન કરનાર હિંદુને એમ જાહેર કરવું પડતું હતું કે હું હિંદુ નથી. પરંતુ સને ૧૯૨૩ ના સર હરિસિંહ ગીરના સુધારા પછી તેવું જાહેર કરવાની જરૂર પડતી નથી. હિંદુ, બૌદ્ધ, શીખ કે જૈન ધર્મના માનનારાઓ પોતે તે ધર્મમાં માને છે એમ જાહેર કરીને આ કાયદા નીચે લગ્ન કરી શકે છે. આ રેપેશીઅલ મેરેજ બિલ નીચે લગ્ન કરનારે વ્યક્તિઓની સામાજિક સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થાય છે. આ કાયદા નીચે બાળલગ્ન અશક્ય છે. લગ્ન કરનાર પુરુષને ૧૮ પુરા થયાં હોવા જોઈએ અને સ્ત્રીને ૧૪ વર્ષ પુરાં થએલાં હોવાં જોઈએ. પ્રથમ પત્નીની હયાતી દરમિયાન ફરી પરણનાર પતિ સિસાપાત્ર થાય છે. સ્ત્રીનાં લગ્નને બન્ડીઅન હાઇવોર્સ બિલ લાગુ પડે છે. અને જો પતિ પોતાનો ધર્મ બદલે, ફરીથી લગ્ન કરે, અથવા વ્યભિચાર, કૂરતા કે પરિવાર માટે ગુનેગાર હરે તો લગ્ન રદ થઇ શકે છે. જો પતિ નપુंसક કે દિવાનો હોય અથવા એને એક પત્ની લગ્ન વખતે છપતી હોય તો લગ્ન રદઆવજ જાહેર કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રીને મિલકત ઉપર પણ અમુક હકો મળે છે. લગ્ન કરનાર પુરુષ મંચુશા કુટુંબમાંથી જુદો પડે છે. વારસાની

બાળનમાં તંડીઅન મચ્છેમન ઍન્ડ એને લાગુ પડે કે એ કાયદા પ્રમાણે પતિના મરણ પછી વિધવાને એની મિત્રતાથી એ તૃતીયાદ મજે કે બાને તેના વશ તેને બે તૃતીયાદ મજે કે તે જસને ન દોષ પણ ખીજન મગાઓ દોષ તો વિધવાને અને મગાએને બાજો અડધ મજે છે સગાઓ ન દોષ તો વિધવાને બાખી મિત્રન મજે કે બા જાય નીચે થએના લક્ષના મનાનોમા પન અને પુત્રીને મગાએ હિંમો મજે કે વિધવા બચરા પુત્રી પોતાની મિત્ર તની મપૂર્ણ માનિક કાય કે એક્ષીઅન મેરેજ ઍન્ડ નીચે નમ પ્રનાને પ્રાપ્ત થતા જ્યત અને મિત્રને નગતા બા હક્કા બીઓતી હાનતી માગલીને નારી રીતે મનોની રા દેશ સિલિત કુમાગિ આ ભાગ નીચે લક્ષ માનો આમદ રાખે તો હિંદુ બીઓને કાયદામા થએનો અ કાયદુ પ્રમાણ મદ થત શકે

હાનમાં જો ભગવાનનામે કે પિણુ સાતિના હિંદુ બીપુ નના નમ કાયદેમ લગવવા માટે ધાનમબામા ખરડો મગા છે જાતિમધનો તોડી નાખવા જેએ એમ માનનારે બા કાયદાને ટેમ આપવો જોએ બા કાયદો પમાર થાય તો બાળનાનીય લક્ષ મામેજ પ્રતિમધ દુર થા જાય પંતુ એ કાયદ ગમખુ જેએ કે જો ભગવાનનામનો ખરડો પમાર થાય તો એક્ષીઅન મેરેજ ઍન્ડ નીચે હિંદુઓના લક્ષ લાગે ન થશે

બાળનમેનો નિવા / ઘણો હાનિમાર કે અને બાળનમેનો ઘણા અગિષ્ટ પરિણામે આવે છે એમ માનનાર મુધાગમ બાળનમેનો રિવાજ નામુદ કંવા માટે ઘણા રાંધી પ્રયત્ન કરે કે બાળનમે ઉપર પ્રતિમધ મકતો કાયદો હાખવ સ્વવચા માન મી દરિનામ નારનાં ઘો છે અને ૧૮૨૭ મા બાળનમે ઉપર અકુશ મૂકાણે કાયદોને કાયદો મામાન્ય રીતે 'નારદ ઍન્ડ'ના નામે ઓગખાય ઠ-પમાર થયો ડ આ કાયદા પ્રમાણે ને નમમા નની ઉમર ૧૮ વર્ષથી ઓડી દોષ અથવા કન્યાની ઉમર ૧૪ વર્ષથી ઓડી દોષ એવુ નમ બાળનમે મણાય કે બાળનમે સ્વનામ નને પમના વારીઓ ગુનેદગાર થાય ઠ મોડી ઉમરનો પુરુષ પણ ૧૪ વર્ષથી નાની ઉમરની કન્યા જેડે લક્ષ મેરે તો તે પણ ગુનેદગાર ગણાય કે આ કાયદો પમાર થયા પછી પમાર વચે ઘણા બાળન નો કાયદ કે પણ તેના નઓની ફગીઆને મા લુ / કાયદ છે ફગીઆને કનામા આવે કે ત્યા પણ બાળનમે કગવનારઓને માન ની મગ કાય / ને નામે લક્ષમા દગરો રખીઆ ખચે કરે કે તેમને પાયપયામ ફગીઆ ન બંવો એ બા મણુ નથી લાગુ બાળનમે નામુદ પ્રમાણે આ કાયદો નમરે મખન મનાવો

જોઈએ. જાગૃત્તો અટકાવવા માટે આ કાયદામાં કોઈ કલમ મુકવામાં આવી નથી અને થઈ ગયેલું લગ્ન આ કાયદા નીચે રદ થઈ શકતું નથી.

હિંદુ કાયદામાં સ્ત્રીઓને ઘણો-અન્યાય થયો છે. એ અન્યાય કદાચ જાણનામાં થયો છે અને કેવી રીતે દૂર કરી શકાય એ વિષયની ચર્ચા કરવાને અહીં સ્થળ નથી. પરંતુ હિંદુ કાયદામાં કેટલાક સુધારા કરવાની જરૂર જરૂર છે. હિંદુ કાયદામાં સુધારા કરી અમુક સંજોગોમાં લગ્નવિચ્છેદની છૂટ આપવી જોઈએ. કેટલીક નીચી ગણાતી કોમોમાં છૂટાછેડાને રિવાજ છે તે સિવાય કોઈપણ સંજોગોમાં હિંદુ કાયદો છૂટાછેડાને માન્ય કરતો નથી. બહુપત્નીત્વના રિવાજનો અંત આણવો હોય તો અમુક સંજોગોમાં લગ્ન-વિચ્છેદની છૂટ આપવી જોઈએ. આ બે સુધારાઓને અરસપરસ સંબંધ છે અને સાથે જ દાખલ થઈ શકે.

લગ્નવિચ્છેદના વિરોધીઓ એમ કહે છે કે એક વખત લગ્નવિચ્છેદની છૂટ આપશો પછી છૂટાછેડાના કેસો ઘણા વધી જશે, નજીવં કારણો માટે લગ્નવિચ્છેદની માગણી થશે અને પરિણિત જીવનની સ્થિરતા રહેશે નહિ. આ જાણતી આપણે પારસી કોમનું દર્શાવેલું જોઈએ. એમનામાં અમુક સંજોગોમાં લગ્નવિચ્છેદ થઈ શકે છે. પારસી કોમ હિંદુઓ કરતાં ઘણી વધારે જાણનામાં પશ્ચિમના દેશોનું અનુકરણ કરે છે અને પાશ્ચાત્ય સુધારાની અસર એમના ઉપર હિંદુઓ કરતા વધારે થઈ છે; પરંતુ પારસીઓમાં લગ્નવિચ્છેદના દાખલાઓ બહુ જ ઓછા જોવામાં આવે છે.

સામાજિક સુધારાના કામમાં આપણને કાયદાની થોડીજણી મદદ મળી છે. વડોદરા અને માઈસોર જેવાં પ્રગતિમાન રાજ્યોએ સમાજસુધારાને લગતા ઘણા કાયદાઓ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કર્યા છે. એ પ્રમાણે આખા દેશમાં કાયદાઓની મદદથી સમાજસુધારાની જાણનામાં પ્રગતિ થઈ શકે.

સંસ્કારમૂર્તિ

ઇન્દુમતિ મહેતા

"God Could not be everywhere
and therefore He made mothers."

ઉપરોક્ત મુત વિદ્યાબ્દેનના જીવનમા ચૂર્તિમત થનુ નિહાળીએ છીએ પ્રભુ પોતાનાં બાળકોની મંભાગ બગબર લઈ શકતો નહિ હોય એટલે જ મમાજની આવી વતમય માનાઓને એ કાર્ય કરવા પ્રેરી હશે ? વિદ્યાબ્દેને આવા પ્રભુના બાળકોને આશ્રય આપીને માનુસનો મહિમા દાખવ્યો છે.

ગુજરાતની મંરકારિતાનો ઇતિહાસ તપામતા એના ઘડતરમા બહુ વિશ્વ વ્યક્તિઓ નજરે પડે છે ગુજરાતમા મંરકારમિચનનુ કાર્ય કરનાર, ગુજરાતી સ્ત્રીઓનુ સ્ત્રીત્વ અને મૌખ્ય નયુત કરનાર વિભૂતિ તે વિદ્યાબ્દેન આજે ગુજરાતને આગણે અનેક પદવીધારિણી મહિલાઓ ધૂમતી જોડે છે છીએ, પણ વિદ્યાબ્દેને અને શાગદાબ્દેને—એ ભગિની જોડેલીએ —જે જનતનુ કાર્ય કર્યું છે એની હરોળમા બેઠી રહેવા એઓ અમમર્થ છે. એમના કાર્યમા સદાયક બનવા, એ કાર્ય આગળ ધપાવવા કુશળ કાર્યકર્ત્રીઓ એમને નથી માપડી. આ રીતે જોતા વિદ્યાબ્દેનની મેવા અપૂર્વ છે. વર્તમાન યુવનીઓને આજે શિક્ષણપ્રાપ્તિમાં કોઈપણ જાનની વિટબણાઓ જણાતી નથી, પણ વિદ્યાબ્દેન બધારે લણુતા ત્યારે એમની હિપર વિપત્તિની વર્ષા વરસી ગ્હેતી. એમણે એ આગેવાનીનુ કાર્ય (pioneering work) ન કર્યું હોત તો આજે વર્તમાન યુવતીઓના માર્ગમા આટલી મગજના ન મંભવન. એટલી વિટબણાઓમાથી પનાર ઘઘ એમણે ગૂંજર નારીજીવનને વિક્રમાવ્યુ એથી જ આધુનિક યુવતીઓ એમને આભાગની અજવિ અર્પે છે.

બામ હિપગથી સાત અને સરમ દેખાવની વ્યક્તિમાં સમાજ મામે બડ જમાવવાની

જૂતિ દશે એની કલ્પના એમના નિકટ સમાજમાં ન આવનારને જરૂર ન આવે. તોફાની સાગરમાં નિશ્ચય લીધી રહી અનેક નાવિકને માર્ગદર્શન કરાવતી, જળમાં છુપાએલા ખડકો અને વમળો હિપર જ લીધી રહી અંધારા માર્ગ પર પ્રકાશ ફેંકતી સાંત દીવાદાંડી જગત આખાનું જીવન બચાવે છે એમજ મંસારસાગરની અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવીને શાંત, નિર્ભય તેજ વર્ણવતી, આજની કુમારિકાને દિશાસૂચન કરતી એ દેવવિભૂતિનું ગુજરાત આજે અનેકધા ઝાણી છે.

એમના જીવનની ઘણી બાબતો વર્ણવી શકાય. સમાજનું એક પણ ક્ષેત્ર વિદ્યા-ખંડેનની હાજરીવિહીણું નથી. સમાજસુધારક નરીકે એમની ખ્યાતિ સુવિદિત છે. સ્ત્રી-ઉદ્ધારક પ્રવ્રત્તિના તો એ પ્રણેતા. શહેરમુધાગણમાં પણ એ જ વ્યક્તિ. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ એમણે ફેટલીક પ્રત્યક્ષ અને ફેટલીક પરોક્ષ સદાય કરેલી. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ એમનો ફાળો છે, ગુજરાત મહિલાપાઠશાળામાં એઓ માનસસાક્ષના માનદ અધ્યાપક તરીકે ઘણું વર્ગો સુધી હતા. મને એ એક વર્ષ એમના હાથ નીચે તાલીમ લેવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. આ રીતે એમની સેવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે.

આ બધાં એ ક્ષેત્રોમાં એમનું નૈપુણ્ય નિહાળી શકાય છે. પણ સૌથી આકર્ષક તત્ત્વ એમના જીવનનું જે કોષપથ લાગતું હોય તો તે એમનું વંદનીય માતૃત્વ. એમને જોતા ફેટલાં એ બાળકોનાં દેશમાં એવી માતાના કાઠ જગતા હશે 'સ્વતંત્રતાની હિમાયત કરનાર એઓ સ્વતંત્રતા બક્ષતાં જરા એ પાછી પાની કરતાં નથી. સ્વાતંત્ર્યની પતાકા એમણે સદા એ ફરકતી રાખી છે. પોતાની સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાથી વિરોધી વિચારો કે વર્તન હોય છતાં એમનાં બાળકો પર કદી એ એમણે અંકુશ મૂક્યો નથી. વડિલની ફરજ સમજાવતમા કે સલાહ આપતમા પરિશમે છે, એ સત્ત્વ એમના જીવનમાં મૂર્તિમંત થાય છે.

કેવળ પોતાનાં બાળકોની જ માતા નહિ પણ વિદ્યાખંડેન ગુજરાતનાં દુઃખી, મુઝાનાં, કચરાતાં બાળકોનાં માતા પણ છે. એમને બોળે ઘણું અનાથ બાળકો આશ્રય અને માતૃત્વની દૃઢ લાઇ રહ્યાં છે. કોષપથ દુઃખી વ્યક્તિ એમને આંગણેથી બાસાનો મંદેશ લીધા વિના પાછી ફરી નથી. સદાયક જનનું એ જ એમના જીવનનો મુદ્રાત્રેષ છે.

પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે અને ગુજરાતના નારીજગતના માર્ગદર્શક એઓ બની રહે એ જ પ્રાર્થના.

લેડી વિદ્યાગૌરી અમર છે

મેહિનીચંદ

લેડી વિદ્યાગૌરી એવે ગુજરાતના સૌગોચરનું માધ્યમત્રી સમમાજની એ ગુણ
વિશિષ્ટતા છે કે પાન્દર્ય જ્ઞાનનામયતા, ખડન પવિત્રતા, મન્કાન્કમ ઓન્કમ,
આનન્દમરી સીન, કુશામ પ્રદિનેજ, આજન્મ સાદમત્રિતિ, અગ્નિનિ નિરામિમાન,
પ્રકૃતિપ્રેરિત નિનકબન્ તેમનામા પ્રેન્દ્રિશૂન યએલુ છે તેથી તેમનું આખુ જીવન જેમ
મધ્યમિદુની આમપામ વર્તુન કર્યા કરે તેમ આ ગુણમિદુઓની આમપામ વ્યાપ્ત ધએલુ છે
ગુજરાતની જીજનનાના મગ્ગ તથા ઝેળવણીને જ્ઞાન તેમના આખા કુટુમ
નગ્ગ દષ્ટિપાન કરીએ તો મજે આવી શકે છે ગુજરાતના મગ્ગત્રી સમમાજન એક
આખુ ન્યૂવ શરીર કલ્પી નકએ તો લેડી વિદ્યાગૌરી એ શરીરમા નામિમાનુ જ્ઞાન
ગોભાવે તેમ તેમની આખી જીવનમરકીર્દિ પૂના કરી શકે છે

માનવનું જીવન તેના ગુણોનું પ્રતિધોષ છે લેડી વિદ્યાગૌરીના ગુણો તેમના જીવનમા
ભાત પાડવા માગે મર્મ નીવડ્યા છે એટલુ જ નહિ પણ એ ગુણમનુજ્યે તેમના આખા
જીવનને પનટો આપ્યો છે અને તે મ્વજોદ્ધાગ્ની ક્ષિપ્તએ મ્વદેસીમા તેઓ માને છે,
સિદ્ધિમુન્નીમ ઐક્ષમા તેઓ માને છે, અત્મત્વેદારમા તેઓ માને છે, મમારુધારમા
માને છે, પમદગીનમમા તેઓ માને છે એટલુ જ નહિ પણ તે માગ તેઓ આજ વરોધી
પમીનો હોનાગી રલ્યા છે.

જીઓ પ્રત્યે તેમને વધી ઉદારતા છે મગ્ગત્રી મર રમણભાષમા સ્ત્રીઓ પ્રત્યે
જે મેનુમાગ પક્ષપાત, દ્વાની આવના તથા પરોપકારની શ્રુતિ દલી તે મળ્યોના છે.
આ જ ગુણો લેડી વિદ્યાગૌરીએ પણ પોનાના કરી લીધા છે—તે એટલે મુધી કે જીઓ
પ્રત્યેની એશુમાર ઉદારતાના પદિણામે તેમનાથી પુરશે પ્રત્યે અન્નાય થક જવા પણ

પામ્યો છે અને આ બેશુમાર ઉદારતાનો લાલ લેતી ક્રેલીક જદમાથ સ્ત્રીઓની છેતર-પિડીના ભોગ પણ તેમને થવું પડ્યું છે.

તેમનું ગૌરવશીલ ગંભીર મુખ તેમની અસાધારણ પ્રતિભાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. કાઈ સદા વિશુદ્ધ તેજોગ્ગવલ અન્દ્રિકા, સરિત્ આસપાસના તીરની મધ્યમાં જેમ વિલસી રહે છે તેમ લેડી વિદ્યાગૌરી કાળી કિનારશી તીરની મધ્યમાં આવેલા સદેહ સાણમાં દીપી જાડે છે. તેમની ચાલ ધીરી તથા વિચારશીલ છે. સભાઓમાં નથા મ્યુનિસિપલ બોર્ડોમાં વ્યારે તેઓ બેસે છે ત્યારે ઇચ્છનું જાંઠું તરવ ઉડેલવામાં એકધ્માન થએલી કાઈ શુકતારા બિરાજેલી હોય તેવો આભાસ આપણને થાય છે. મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં તેઓએ કદી 'સળ બંદરકે વેપારી'ની નીતિ અપત્યાર કરી હોય તેવું જાણુમા નથી. તેઓ ધણું થોડાં બોલાં છે છતાં અંતઃખેદાર કે સ્ત્રીવિવેચક પ્રશ્નો આવતાં બોર્ડને પોતાની મુનંદી વાણીજટાથી મંત્રમુગ્ધ કરતાં અચકાતાં નથી. રાજપ્રકરણના કટોકટીના સમયે પોતાના સિદ્ધાંતોને બાધ ન આવે તેવી રીતે તેઓએ પ્રજાની નરદેશુમા પોતાનો મત નોંધાવ્યો છે. વિરૂદ્ધ પક્ષમા તો કદી તેમણે મત નોંધાવ્યો હોય તેવું જાણુમાં આવ્યું નથી.

તેઓ રહેણીકરણીમાં સાદાં છે અને સર રમણજાઈના વિદેહ યયા પછી તેઓ વધુ સાદાં બન્યાં છે. આ સાદાઈએ તેમની ગંભીર પ્રકૃતિમાં ઉમેરો કર્યો છે.

તેઓ પોતાની કલમનો પ્રસાદ વર્તમાનપત્રોના ખાસ અંકોમા કોષક જ વખત પીરસે છે, અને તેવે પ્રમંજે તેમના લેખોમાં દરેકતા તથા શુદ્ધ પરિપકવ વિચારોનું સહજ દર્શન થયા કરે છે. તેમના વિચારોમાં મંગીનતા છે, વાણીમાં વિશદતા છે તથા કાર્યોમાં દઢતા છે. તેઓ ઝોણું દસે છે, પરંતુ વ્યારે દસે છે ત્યારે તેમાંથી આછી મધુર ભવ્યના નીનરે છે.

જે ભાવનાઓ તથા વિચારોને મૂર્ત કરવા માટે સર રમણજાઈએ હાડ નિર્મિત્યાં તે જ ભાવનાઓ તથા વિચારોને કર્મોમા મૂર્ત કરવા માટે લેડી વિદ્યાગૌરી આજ વયોથી પરીની કિનારી રવા છે. તેમનો એક ખાસ ગુણ એ કે એ પતિપત્નીના ઇચ્છનો આ સમન્વય કદો કે પતિ તરફની પત્નીની અપ્રતિમ ભક્તિ તથા પતિ સાથે એક થવાની ધગશ ધણુ જ થોડા દાખલાઓમા આપણને મળી આવે છે. લેડી વિદ્યાગૌરી પ્રત્યેના માનમાં આ આખત વધારો કરે છે

તેમની દાવજી મુખમુદ્રા સાથે તેમની દષ્ટિની નીચી વિશાળતા કદી ન ખૂલી શકાય તેવાં છે.

છે કે સંયુક્ત કુટુંબ લાંબો નિલાવ ન કરી શકે. નવા અને જૂના વિચારોના ધર્મણને પરિણામે પુત્રો અને પુત્રવધૂઓને સંયુક્ત કુટુંબની વડીલશાહી “સીનમની ભડી” જેવી લાગે છે, તેથી તે તેમાંથી છૂટવાને પોતાનો જૂદો ચોતરો માંડે છે. વિભક્ત કુટુંબના ખીમત ગમે તેવા લાભાલાભ યાચ, પણ એક વિષમસ્થિતિ તો બહુ અંશે જેવામાં આવે છે કે કુટુંબનાં વૃદ્ધો, અશક્તો, ન્યૂન શુદ્ધિ-શક્તિવાળા ભાર્ગ-ભાંડુઓ અને વિધવાઓ અત્યંત દુઃખી થાય છે. અશક્ત માઆપો પુત્રો તથા પુત્રવધૂઓને આખનાં કણાં જેવાં લાગે છે, કેટલાંક ત્યજ્યલાં જીવોને જાહેર આશ્રમોમાં બંધ વસતું પડે છે કેંવા અપમાન વેઠતાં ડેર-ડેર ભટકતું પડે છે અને વિધવાઓની સ્થિતિ તો કેવળ કફોડી બની જાય છે. જે ન્યાતોમાં વિધવાઓનો નથી ચતાં, તે ન્યાતોમાં પણ હવે વિશેષ વિધવાઓનો થવા લાગ્યાં છે, તેનું એક કારણ વિધવાના નિર્વાહનો પ્રશ્ન પણ છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં વિધવાનો નિર્વાહ આસાનીથી થઈ શકે, તે કુટુંબ વિભક્ત થવાને લીધે મુશ્કેલીભર્યો બને છે. જે વિધવાના પતિગૃહે તેમજ પિતૃગૃહે વિભક્ત કુટુંબો હોય છે, તે વિધવાને તો છવનબર રહેવા માટેનું કોઈ એક નિશ્ચિત સ્થાન જ જાણે દોનું નથી.

વિધવાનું પુનર્લેખ સર્વથા હજી કે સર્વથા અનિષ્ટ નથી હોતું. અમુક અપેક્ષાપૂર્વક જોઈએ તો તેમાં ઈષ્ટતા રહેલી હોય છે, અને અમુક અપેક્ષાપૂર્વક અનિષ્ટતા રહેલી હોય છે; પરંતુ કેટલીક એવી વિધવાઓ હોય છે કે જેમને ફરી પરણવાની હઝા નહિ હોવા છતાં સંયોગોને વશ બની પરણતું પડે છે, એ સ્થિતિ તો ખરેખર અનિષ્ટ છે. વિધવા કેવળ હવસનું જૂખું પૂતળું હોય છે અને તેથી જ તે પુનર્લેખને ઝંખે છે એવી માન્યતા ખરાબર નથી. જે વિધવા સ્વદેશમાં અસંતોષ અનુભવતી દેખાતી હોય તે હવમની જૂખી જ હોવી જોઈએ એમ માની લેવાની જરૂર નથી. એક વિધવા જે કોઈ યુવાન પુરુષ સાથે સહ જ દરમીને વાતચીત કરે, તો તેણે માનસિક વ્યભિચારનું પાપ કર્યું એમ માનનારાઓની સમજ એવી હોય છે કે વિધવા હમેશાં કામપિપાસાની તૃપ્તિ માટે જ દવાલિયં મારતી હોય છે! આ લોકમાન્યતાએ જ ઘણી વિધવાઓ ઉપર દુઃખોના પડાક વરમાવ્યા છે. વિધવાઓ વડીલશાહીના અન્યાયોના જીવિદાન બની રહી છે અને મીનમની ભડીમા સેકાઈ રહી છે, તેના મૂળમાં આ ગેરસમજ રહેલી છે.

આજે સંયુક્ત કુટુંબની વડીલશાહી સર્વથા મંડી ગઈ છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી. મુખ્યત્વે નાનાં અને મધ્યમ પંક્તિનાં ગામો-નગરોમાં કેટલાંક એવાં સંયુક્ત

કૌટુંબિક જીવનમાં વિધવાનું સ્થાન

૧૬૨

તથા વિલક્ષ્ત કુટુંબોના પરિવ્યય મને થયો છે કે જે કુટુંબોની વડીલશાહી દીર્ઘદષ્ટિવાળી અને સુવિચારશીલ હોય. આવાં કુટુંબોની વિધવાઓ જીવનવયમાં પણ પોતાનું જીવન સંતોષપૂર્વક ધીતાવતી હોય છે, અને હવસના ઉન્માદે તેમને કાઠિયાર પીડી નહિ હોય એમ માનવું પડે છે. આવી વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છતી નથી, તેનું કારણ એ નથી હોતું કે એમાં તેઓ અર્ધભ્રૂએ છે; વરતુલ: તેમને પુનર્લગ્ન આવશ્યક જ લાગતું હોતું નથી. જાતીયતા—sex—તેવી વિધવાઓને કેવળ છોડી ગએલી હોય છે એમ પણ માનવાની જરૂર નથી. તેમનામાં જાતીય વૃત્તિ હોય છે, તેમના જીવનમાં રસનું સ્થાન હોય છે, તેમને હર્ષ-શોકની લાગણીઓ બીજાં માનવીઓના જેવી જ હોય છે, છતાં તેઓ વિધવા-જીવનમાં અસંતોષ અનુભવતી નથી, કારણ કે તેમના માનસને શુદ્ધિપૂર્વક ઇતર વિદ્યોમાં રસ અનુભવતું કરવામાં આવ્યું હોય છે. કેટલાકો જીવન વિધવાઓને ધર્મને માર્ગે વાળે છે, કેટલાકો તેમને કેળવણી માટે આશ્રમો કે શાળાઓમાં દાખલ કરે છે, કેટલાકો તેમને સાધ્વી બનાવી સંસારમાંથી છૂટી કરે છે, વિધવાની રસવૃત્તિને કિંવા જાતીય કામનાને ઇનર દિશામાં વાળવા માટેના આ મધ્ય ઉપાયો છે; પરંતુ જેવી રીતે વાન, પિત્ત અને કફ-વિશિષ્ટ પ્રકૃતિવાળાં જૂદા જૂદાં હૃદયોને એક ઔષધ એક સરખી અસર કરતું નથી, તેવી રીતે બધી વિધવાઓને પવિત્ર જીવન ગમ્યાવવા માટે એક સરખો માર્ગ સર્વથા પરિણામદાયી નીવડતો નથી. ધર અને કુટુંબ-વ્યવહારમાં જ જેને રસ હોય તેવી વિધવાને સાધ્વી બનાવવામાં આવે, તો તેથી તેની રમજતિને કદાપિ નુષ્ઠિ મળે નહિ અને તે અનંતોગ જ અનુભવે. વિદ્યારમ્યાનમાં જેને રસ હોય તેવી વિધવાને પરકામમાં ગોંધી રાખવાથી તેને તે વગરસજિયાનું કેદખાનું જ લાગવાનું અને તેની વૃત્તિ કાંઈકાઈ કુતર્કો પાછળ દોડ્યા કરવાની. આપજે ત્યાં ‘અહ્યર્ચ—અહ્યર્ચ’ના પોકારો કરવામાં આવે છે, ઉપદેશો આપવામાં આવે છે, તેના શારીરિક લાભો સમજવવામાં આવે છે, પરંતુ ‘અહ્યર્ચ’ના પાલન માટે જેટલી શારીરિક તૈયારી હોવી જોઈએ. તેટલી મનની તૈયારી પણ હોવી જોઈએ. શરીરની તૈયારી માટે વ્યાયામ જોઈએ અને મનની તૈયારી માટે ઇતર નિદોષ વ્યાપારમાં પૂરી રીતે ખૂચી ગએલી રસવૃત્તિ હોવી જોઈએ—કેળવવી જોઈએ. વિધવાઓ પાસે જગાતકારે વહીવટ અને તપશ્ચર્યા કરાવનારાઓ ભૂલી જાય છે કે અહ્યર્ચ માટેની માનસિક તૈયારી વિના જગાતકારે કરાવવામાં આવેલી શારીરિક તૈયારી સફળ થતી નથી. અંગ્રેજીમાં જેને sublimation of sex—જાતીયવૃત્તિનું

તેમની અમદાવાદની સેવા સદા ચિરમરણીય રહે તેની છે. આ એવા અનેક ઉપમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સર રમણભાઈ હતા તે વખતથી—લગભગ છેલ્લા ૮ વર્ષથી તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં મિરાજે છે. ધ્યાનિક મ્યુનિસિપાલિટીમાં તેઓ પહેલા તો મરકાર તરફથી નિયુક્ત થએલા હતા પરંતુ છેલ્લાં લગભગ બે વર્ષથી તેઓ ખાડીઆ વોર્ડની પ્રથમ તરફથી ચુટાઈને એસે છે એ તેમની લોકપ્રિયતાનો પૂરાવો છે. લગભગ બે વર્ષ સુધી તો તેમણે અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઉપપ્રમુખનું પદ પણ શોભાવ્યું છે. અત્રેની મ્યુનિસિપલ મૂલબોર્ડનાં તેઓ લગભગ છેલ્લા ૫ વર્ષથી પ્રમુખ છે. અત્રેની ધ્યાતી સ્વદેશી બજારના પણ તેઓ પ્રમુખ છે. ગુજરાત મંસારસુધારા સમાજનાં તેઓ મત્રી છે. તેમના આગ્રય નીચે અનેક જોડાઓ મધાયાં છે. અનેક મળાઓ તથા મેળાવડાઓનું પ્રમુખપદ તેમણે દીપાવ્યું છે ‘મહિલાગિત’ નામનું વાર્ષિકપત્ર પણ તેમના જ તત્રી પદ નીચે થોડો મમથ નીવડ્યું હતું. તેઓ ગુજરાતના પ્રથમ સ્ત્રીએક્ઝ્યુએટ છે. જ્યારે ગુજરાત સુધારાના નામથી પણ અભડાતું હતું તથા તેના સ્ત્રીસમાજમાં દલ દહા જડ કરીએને અનુમરવાની પરપગ ધર ધાલી રહી હતી તે વખતે લેડી વિદ્યાગૌરી મરકારિતા મેળવવા માટે બહાનું પડ્યા હતાં અને પ્રથમ એક્ઝ્યુએટની પદની નિરૂપતાથી અદ્યક્ષ કરી હતી. તેમણે ‘પોથીમાના રંગણા’ જેની વાત કદી ઠરી નથી તેમણે તો “Words are leaves and deeds are fruits” માથી “Deeds are fruits” વાળા અતિથ લાગને જ અપનાવ્યો છે અને એટલા માટે જ આજે તેમની પાંચે પુત્રીઓ (શ્રી વિનોદિની નીનડક, શ્રી સરોજિની મહેતા, શ્રી સૌદામિની મહેતા, શ્રી જ્યોત્સ્ના મહેતા તથા કુમારી તરંગિણી નીનડક) એક્ઝ્યુએટ હોવાનું માન ધરાવી શકે છે.

લેડી વિદ્યાગૌરીના આખા જીવનનો પ્રધાન સૂર સ્ત્રીકેળવણી છે. તેમના હાથ નીચે રાયપુરમાં આવેલી સૌ દીનાશાળાઈ કન્યાશાળા વગેરે કેળવણીની અનેક મંથાઓ તથા બીજી મંથાઓ આવે છે. તેમણે પ્રિય વિષય તરીકે અપનાવેલ સ્ત્રીજ્ઞાનગ્રંથી, મસાદસુધારો, આત્મજોદાગ તથા સ્વદેશી પ્રચારની ફારમ લેડી વિદ્યાગૌરીનો મધ્ય દેહ કાળના અગાધ નમુદ્રમાં એક વખત અદશ્ય થઈ જવા મળવ છે પરંતુ તેમના સુદૃઢ જીવનમાથી ફારની મદદ એ ચિરજીવ રહેશે અને એટલા માટે લેડી વિદ્યાગૌરી તેમના કાર્યોમાં અમર છે.

કૌટુંબિક જીવનમાં વિધવાનું સ્થાન

મુનીશાલ વર્ધમાન શાહ

હિંંડ મંયુક્ત કુટુંબ પ્રતીસ વર્ષમાં ખાખા-વીખી દશામાં આવી પડ્યું છે. મંયુક્ત કુટુંબની પ્રથાના લાભો છે તેમજ ગેરલાભો પણ છે. મંયુક્ત કુટુંબમાં સ્ત્રી-પુરુષોનો વ્યક્તિવિકાસ મંદ પડે છે, વિભક્ત કુટુંબમાં પ્રત્યેકને વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે મોકલાશ મળે છે; પરંતુ મંયુક્ત કુટુંબમાં ન્યૂન શક્તિનાં, ન્યૂન શુદ્ધિનાં જાઇ-ખાંદુઓનો, સ્ત્રીઓનો તથા વિધવાઓનો સુખે નિર્વાદ થઈ શકે છે, વિભક્ત કુટુંબોમાં તેઓ દીન-હીન અવસ્થાને પામે છે. આર્થ કુટુંબની ભાવના એકસોહિયા સ્વજનોનો નિર્વાદ સુખે અભાવવાની છે, તેથી મંયુક્ત કુટુંબ નિભાવવું તે એક સ્વધર્મ મનાયો છે અને ન્યૂન બુદ્ધિ-શક્તિવાળાં સ્વજનોને અર્થે ધનર શુદ્ધિ-શક્તિમંપણ સ્વજનો પોતાના સ્વાર્થનો ભાગ આપે તેને પણ એક પ્રકારની ફરજ માની છે. પાખાલ કેળવણીના વિશેષ વિચારથી આપણે ત્યાં વ્યક્તિગત અસ્થિતા વધી છે, વ્યક્તિત્વની ભાવના વિકસી છે, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની તમજા પણ વળી છે: આથી જૂનું મંયુક્ત કુટુંબો તટવા લાગ્યાં છે, વિકસતી જતી કુટુંબવેસો પહેલેથી જ વિભક્તતાને જૂદેજૂદે સ્થંભે ચડવા લાગી છે અને વડીલશાહીનો અંત તો અગભગ આવી ચૂક્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. મોટાં નગરોમાં આ વસ્તુસ્થિતિ વધારે પ્રમાણમાં છે, જ્યારે નાનાં ગામોના વિભક્ત કુટુંબો સાથે મંયુક્ત કુટુંબો દાઢીક પ્રમાણમાં નજરે પડે છે.

વિભક્તતાનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે વડીલશાહી-Patriarchism પોતાનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પૂર્ણરૂપે ભળી રાખી શકી નથી. નવા યુગના વાયુમાં ઉછરેલા જુવાન પુત્રો અને ભાઈઓ પ્રત્યે જે ઉદારદષ્ટિ રાખીને વર્તવું જોઈએ, તે ઉદારદષ્ટિને અભાવે વડીલશાહી કુટુંબની વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વને કચડવા મથે, ત્યારે સ્વાભાવિક

શુદ્ધીકરણ— હેનામા આવે છે તે આ શારીરિક—માનાસ તૈયારી છે

દીર્ઘદર્શી વડીલો મધુમ્ન કુટુમ્બા વિધવાની અનગણના કરતા નથી પણ તેની મર્વોપગિ ગણના કરે છે વિધવા એટલે શ્રુતિ વિનાની, નિરાધાર, મર્મથી તુલ્ય, મર્મની દામી અને મમગરી, એવી ષગિચ્છિતિનો ખ્યાન વિધવાને નહિ આવવા દેવાને શાણે। વડીલ વિધવાને માનને પાત્ર ન્યાન આણે છે કુટુમ્બવદારમા વિધવા પુત્રમધૂ, બ્રાતૃપત્ની માથાને એક કુટુમ્બનો વડીલ પોતાના અનાદમાન પદ આપે છે એટલે ધન્યતા વાતોમા તે તેનો અભિપ્રાય લે છે, તેનો મોલો વધારે તેવું મહત્ત્વનું કામ તેને થીયે છે, ધરગથ્ય મામતોમા મધ ન્યાય કરવાનું કે વર્દેયળી કરવાનું મમ હોય અને જે મમ આધારણ રીતે મોટાઓ એ તે મમ તે વિધવાને મોરે છે, વિધવાને માગ્ય હોય તો ધરમા ધરેણા-મ્પગા વગેરે વાવતી વેગાએ તેના માગ્યને પહેલી પમદગીની તમ આપે છે, પ્રાઇમર્લ ધરમા તો વિધવાના હાથમા ધરના બજારની રૂચી પણ મધમા આવે છે અને એ રીતે વિધવાની મહત્વામક્ષાનું પોણું થયેથી તેના વિચારો અને રમગતિ એ વિશામા રમે છે કુટુમ્બા વિધવાના આ જિંવ્યા મોલાનો કુટપયોગ ન થાય, મિના વડીલ શાહીને ન્યાને વિધવાશાહી બીજાઓને મ્યડના ન રાગે તથા ધનમા ધન્યતા વાનાવગ્થ ન ફેનાય તે માટે કુટુમ્બના વડીલે માનધાન તો નહેવું જ નોંધ્યે, પરંતુ મધુકળ કુટુમ્બ નિભાવનાની જવાબદારી જે મધ અગે વિધવાને શિરે પડે છે, તે તેને બીજાજવામદાર બનતી આગમવે છે અને તેની ચિત્તક્રાંત એ જવામ રીથી તોડાય છે, તેને નિગધારીનો મ્પ નહિ ખૂવતો હોવાને લીધે તેના જીવનના અભિવાપો તથા મોને તૃપ્તિનો અનુભવ થાય છે આથી વિધવાઓના માનમિત્ત જીવનગમમા પડેલા થયાને રીવે તેમના નિવાહિત જીવનનો અભિનાદ તિરોધાન પામે છે અને તે પવિત્ર વૈધવ્યમા જ પોતાનું જીવન પૂરે કરે છે મક્ષેપમા મ્પીએ તો વિધવાના જીવનરસનો પડો બુદ્ધિપૂર્વક કરવાને કુટુમ્બના વડીલોગ નહિ પણ કુટુમ્બના બીજા અગમ્યોએ મધક મયમ ભીને પણ તૈયાર થવું જોગ્યે અને જે કુટુમ્બ એવી મમ તૃપ્તિ વર્તે છે તે કુટુમ્બોની વિધવાઓ કુ ખી કે અમગુદ્દે તેની નથી અને પુનર્મમને રાગતી પણ નથી

વિધવાના જીવનગમો પડો કરવાની દિશાનું આ માન એક ઉનાદરણ થયું બીજી પણ એવી બીજી દિશાઓ દર્શાવે છે જે તમ વિધવાઓ રાગા મમય ફેરુમિ, મદર મેવાનું, શુદ્ધિગ્રોગનું મ અબ્યામાદિનું મર્મ વિધવાના જીવન મો પોરવા—તોડા

માટે ઉપયોગી થઈ શકે, પરંતુ એવાં કાર્યોની પસંદગી વિધવાની પોતાની હોવી જોઈએ. ધણીવાર વડીલ પોતે કોઈપણ કાર્ય પસંદ કરી તે તરફ વિધવાને દોરવા કે દાટવા મથે છે. શ્રીમત્રોથી દોરાવાના અને દયાવાના સ્વભાવવાળી વિધવા તે દિશાએ જવા લાગે છે, પરંતુ તે તેના રસનો વિષય હોતો નથી અને શ્રીમત્રોની સૂચનાથી કે દયાળુથી પ્રારંભેલા કાર્યમાં તે નિષ્ફળ નીવડે છે તથા એ પરિસ્થિતિ તેને કંટાળો ઉપજાવે છે. આ પ્રતિકૂળતાને કારણે વિધવા એકસરખી અસંતુષ્ટતામાં જ દિવસો ગાળે છે અને તેની ચિત્તવૃત્તિ સ્થિરતા અનુભવતી નથી. શાળા કે આશ્રમમાં દાખલ થઈ અભ્યાસમાં વધવા તરફકતી કિંવા દીક્ષા લઈને સાખી અનેકી વિધવાઓના પતનના જે દાખલા જોવામાં આવે છે તેમ મોટે ભાગે તેમની રસવૃત્તિને પિછાન્યા વિના કરવામાં આવેલી ભૂલભરેલી દોરવણી જ કારણભૂત હોય છે. જે ઉચ્ચ કુટુંબના વડીલો ઈચ્છતા હોય કે પોતાના કુટુંબની વિધવા પવિત્ર વૈધવ્યમાં જ જીવન પૂરું કરે તેમણે વિધવામાં રહેલી નૈસર્ગિક જાતીયવૃત્તિનું શુદ્ધીકરણ કરવાને એવા માર્ગો લેવા જોઈએ કે જેથી તેમને પોતાની નિરાધારતાનો, દીનતા-હીનતાનો દંશ લાગે નહિ અને તેમના જીવનરસ તથા અભિલાષને તુષ્ટિ-પ્રુષ્ટિ અનુભવવા મળે. પતિત થતી વિધવાઓનાં વિકૃત જીવન મટે તેમનો માનસિક અમંતોષ જેટલે અંશે જવાબદાર હોય છે તેટલે અંશે સારીરિક અમંતોષ જવાબદાર નથી હોતો. આ કારણથી સંયુક્ત કુટુંબમાં કે વિભક્ત કુટુંબમાં વિધવાજીવનના કૃદ તથા નાણુક પ્રશ્નને બહુ જ કાળજીથી ઉકેલવામાં આવે એ જરૂરનું છે.

ગોવિંદકુમાર ભુવન

મોદામિની મહેતા

કલકત્તાની ઉત્તરે નવ માઈલ દૂર ફગવી નદીને કિનારે પાનીદટ્ટી નામનું એક ગામડું છે તેમા શ્રીયુત ગોપાલકુમાર ઔધગીની એક રિશાબ વાડી છે અને તેની આજુ એક મોટો બગચો છે. શ્રી ગોપાલકુમારે આ બગચો અને વાડી એમના પિતા શ્રી ગોવિંદ કુમાર ઔધગીના અમરણ્ય એક આવીડાઓના આશ્રમને અર્પણ કર્યો છે. આ આશ્રમમા પતિત સ્ત્રીઓની છોકરીઓ રહે છે અને તેનું નામ ગોવિંદકુમાર ભુવન છે આશ્રમનું અધ્યક્ષ ધણુ નમણીય છે, બનાવડ ફગવીને કિનારે જ આ મઠમા આવેલી છે. વાડીમાથી નદીએ જતા માટે એક મરમ પથરનો ધાટ મ ધેલો છે. ધાટના પગથીઆં ઉપનથી જોના ફગવી નદી ગભીર અને લગ્ન લાગે છે. બમાળી ભુવનમા તેમજ બમાળી માહિત્યમા નદીઓ પ્રદ્યુ મહત્વનું ન્યાન ભોગવે છે તેનો એ જોડો પૂરો ખ્યાલ આવે છે.

કલકત્તાના ઘોઘાટ અને ધમાલમાથી ગઢાડ નીકળી પાનીદટ્ટી આવી ગોવિંદકુમાર ભુવનની વાડીમા પ્રવેશ કરીએ ત્રીએ ત્યારે વાનાવનખુ એવું ૨૫૨૭ અને શાન લાગે છે, અને મન એવું પ્રકુલ થાય છે કે ત્યાંથી પાછા ફરતા જતાની દરમિયાન થતી નથી આજ આઠ વર્ષથી ગોવિંદકુમાર ભુવન આવે છે તેમા હાલ એની ખાનિકાઓ મહે છે અને તે બધી જ પતિત સ્ત્રીઓની છોકરીઓ છે ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી માંડીને અઢાર વર્ષ સુધીની છોકરીઓ આ મઠમા મહે છે કલકત્તા વીજનમ એસોસીએશન આ મઠમા ચલાવે છે પણ આશ્રમની વ્યવસ્થાની દેખરેખ રાખવા માટે કલકત્તાની મુનિશ્ચિન અને મુખ્યત્વે કુટુંબની સ્ત્રીઓની એક કમીટી નીમવામાં આવી છે, અને કમીટીના બગમમ મધા જ મળ્યો સ્થાના કાર્યમા પૂરતી મદદ કરે છે. આશ્રમના મતીનું કામ શ્રી. મુખ્યત્વે (જેઓ Y.M.C.A. દાવેજ-વેગ આચના મેકેટરી કે ને) કરે છે. આશ્રમનું દિન એમને

દેશે વસેલું છે અને અત્યાર સુધીની સદ્વ્રતા માટે મોટેભાગે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે. ગણિકાનો ધંધો કરતી સ્ત્રીઓ પાસેથી ન્હાની છોકરીઓને આશ્રમમાં લઈ આવવાનું કામ મુરદેસ છે. આશ્રમના કાર્યવાહકોને ખબર પડે, કે અમૂક ડેકાણે ન્હાની છોકરીઓ ગણિકાઓ સાથે રહે છે, એટલે એ સોડા પોલીસને ખબર આપે અને પછી પોલીસ તેમને કામદાની રૂએ આશ્રમમાં પહોંચાડી દે છે. દેડલાક દાખલામાં એવું પણ બન્યું છે કે ગણિકાઓ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાની છોકરીઓને ગોવિંદકુમાર ભુવનમાં મૂકી જાય અને કહેતી જાય કે “અમે તો હુભોંએ અમારું જીવન ગમાવ્યું પણ હવે અમારી છોકરીઓને સારે માર્ગે ચકાવજો”. આ સંસ્થામાં રહેતી છોકરીઓની સંભાળ સખવા માટે મિસ ખોસ નામનાં એક સુશિક્ષિત આઈ છે. તે મેટ્રનના કામ ઉપરાંત, છોકરીઓ માટે ચાલતી શાળાનાં અધિકારીનું કામ પણ કરે છે. તેમના હાથ નીચે બીજી પાંચ છ શિક્ષક બહેનો છે. બંગલાના નીચલા માળમાં છોકરીઓને રહેવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. દરેક ગોરડામાં સોદાના દસ બાર ખાટલાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે બાલુ ઉપરના એક ગોરડામાં બધી છોકરીઓની કપડાંની પેટીઓ સાબુનાંબે ગોઠવવામાં આવી છે. બંગલાથી થોડે દૂર રસોડું છે. દરરોજ વારાફરતી આશ્રમની છ છોકરીઓ રસોઈ કરે છે. બધી છોકરીઓને સવારમાં ચ્દા અને હુચી (મંદાની પુરી) આપવામાં આવે છે. પછી જમવા વખત ભાન, શાક, દાળ અને માછલી આપવામાં આવે છે. જાપોરની ચ્દા સાથે શીંગડા (સમેરાસા જેવું ખાવાનું) અને રાત્રે જમવામાં સવારના ખોરાક ઉપરાંત સહેરા અથવા રસગુલ્લાં આપવામાં આવે છે. આ બધા ઉપરાંત દરરોજ તેમને રૂબ ખવડાવવામાં આવે છે. આટલો સારો ખોરાક આપવા છતાં દરેક છોકરી દીઠ મહીને ખાંધા ખર્ચ માત્ર ચાંન રૂપિયા આવે છે. આનું એક કારણ એ છે કે સંસ્થાની છોકરીઓ વાદીમાં શાક, ભાજી, ફળ કુદા બધું વાવે છે. તેથી એ ચીજો તેમને કહી પણ ખજારમાંથી લાવવી નથી પડતી. વળી છોકરીઓ પોતે જ કાદાર સંભાળે અને રસોઈ કરે તેથી કાંઈ જાતનો ખર્ચ થતો નથી. આ સંસ્થામાં એક દરવાજા, એક માળી અને એક મહેનર સિવાય બીજા નોકર ચાકર નથી રાખવામાં આવતા. તમામ કામ છોકરીઓ પોતાને હાથે જ કરે છે. નોકરો ના રાખીએ તો ઘર વધારે સ્વચ્છ રાખી શકાય એ મિહાંતની ખાતરી આ સંસ્થા જોડેને થાય છે. કે ઈ સુવઃ ગૃહિણીનું ઘર પણ આ સંસ્થા જેટલું ભાગે જ સોડખું હોય. સુચા જેમવાના ગોરડા જેટલા સ્વચ્છ તેટલા જ રસોઈ, કાદાર, પાણિયાઈ વિગેરે સ્વચ્છ અને સરસ રીતે ગોઠવેલાં છે.

બગનાના ઉપના માળ ઉપર ઠોકરીઓ માટે નિશાળ છે તેમા એમને મામા-ય શાળાઓના અબધામ ઉપરાત બીન્તુ ઘણુ શીખવવામા આવે છે છોકરીઓને ફરજિયાત કાતતા અને વણતા શીખવવામા આવે છે અને મોળી હાથની મધી છોકરીઓ એક વરસમા પોતાના માટે બે માડીઓ તૈયાર કરે છે વળી તેમને ચીતગતા, ભરતા, ગૂંથતા રીંતતા અને નેનરનુ કામ બનાવતા શીખવવામા આવે છે આ બધી કામો શીખવવાનો હેતુ એ છે કે ભવિષ્યમા તેમને પોતાનો નિર્વાહ કરવાની મુશ્કેલી ના પડે અને પોતાની માતાઓનો અધમ ધધો ના કરવો પડે ઠોકરીઓએ બનાવેલી સુફર, ઉપયોગી અને પ્રયામ્ય ચીજો સગામા તૈયાર રાખવામા આવે છે અને ઘણા પ્રેક્ષકો તે વેચાની લઈ જાય છે બગનાના ઉપના માળ ઉપર એક ઓગડામા ન્હાની સરખી લોમ્પિટન રાખવામા આવી છે જે મધ છો રી માદી પડે તો તેની ચાકરી બીજી ઠોકરીઓ પાસે મરાવવામા આવે છે જે જોયી તેમને માદાની માનજત મરતા આવડે

આ સગાના ખર્ચ માટે બગાળની મરમાર તરફથી દર મહીને ઠોકરી દીઠ રૂમ રૂપીઆ મળે છે, પરંતુ મરેરાશ એક છોકરી ઉપર તો રૂપીઆ માત્ર ખર્ચ થાય છે કમચિત્તા કોરપોરેશન તરફથી આ મગ્યાને 'ગ્રા' મળે છે તેથી આ સગાને નાણાની મુશ્કેલી પડતી નથી દર ત્રણ મહીને એક નાગ આ છોકરીઓની માતાઓ તેમને મગવા અડધા કનાક માટે આવી જાય છે

આઠ વર્ષથી આ મગ્યા આવે છે, તેમાથી મટલીએ ઠોકરીઓ મોળી યજ્ઞ મુદ્ધ મથાશ્રમ મહી આજ રૂપી જીવન ગાળે છે મટલીએ છોકરીઓ શિક્ષકોનો અને મટલીક નર્સનો ધધો મરે છે આરમથી તે અત્યારમુધીમા માત્ર દસ છોકરીઓએ પાઠો પોતાની માનો ધધો મદદ મર્યો છે આ પરિણામ ઉપરથી આ મગ્યાની મદદગતા મપદ જણાઈ આવે છે આશ્રમની એક મન્યાના ગમખમંગે હું હાજર હતી એ લગ્નની વિગેરતા એ હતી કે કન્યાની મા અને વરની મા બને ગણિમનો ધધો કરતી હતી અને બે વચ્ચે ગાદ મૈત્રી હતી એ બને આઓને પોતાના અધમ જીવન માટે દુખ થતુ હતું પરંતુ સન્નેગમગાત તે છોકરી ગમ્તી નડોતી પરંતુ પોતાના જાનમે મનમાર્ગે જીવન ગાળે એમ તેમની હજી હતી તેથી કન્યાની મા જાતે આનીને પોતાની છોકરીને જે ન્હાની હતી ત્યારે ગોર્મિંકુમાર જીવનમા મુખી મધ હતી તેમજ વગ્ની માએ પોતાના ઠોમરાને જાન પછુથી રામકૃષ્ણ મીશન મોમાયગીના બોર્ડિંગમા મુખી ભણ્યુ પો દનો એ બને

છોકરાં ન્યારે બાણીગળીને પુખ્ત ઉગરનાં થયાં ત્યારે તેમની માતાઓ ગોવિંદકુમાર ભુવનના વ્યવસ્થાપકોને કહી ગઈ કે અમારાં સંતાનનાં એક બીજા સાથે લગ્ન કરે એવી અમારી ઇચ્છા છે. વ્યવસ્થાપકોને એમાં કંઈ અયોગ્ય ના લાગ્યું તેથી એ લગ્ન નક્કી થયાં. હાલની નદીના કિનારા ઉપર આશ્રમનો જે ઘાટ બાંધેલો છે ત્યાં એક ન્હાનો સરખો ચોક બાંધેલો છે. તે ચોકમાં ગોવિંદકુમાર ભુવનની કન્યાઓનાં લગ્ન કરવામાં આવે છે. ચોકની આલુબાણુ બે મોટાં જાકુલનાં અને બે સુંદર અશોકનાં ગાડ છે એટલે લગ્નના પ્રસંગ માટે રથજા બહુ યોગ્ય લાગે છે. વળી ઘાટનાં પગથીઆં આગળથી વિશાળ ગંગા વહે છે તે જાણે પરચૂતાં દંપતીને આશીર્વાદ આપતી હોય એમ લાગે છે. કૃત્રિમ આકંઠર વગર કુદરતી સૌંદર્યવાળા રથજાનાં લગ્નના પ્રસંગ કેટલો વધારે ગંભીર અને આદર્શાદર્શનક લાગે છે! તે જોઈને મને આપણે ત્યાંની યોજના ચોકકામાં, કલાના કંઈપણ બાન વિના બાંધેલા મંડપો, તેની અંદર ટાંગેલાં કદરૂપાં ચિત્રો અને છબિઓ, મંડપને મેદખરે આત્મન ભેડેલા વેશ પહેરી એકેલા વાજનવાળાઓ, તેમનાં વાજનનાં કાન ફોડી નાખે એવાં અવાજો, મંડપની અંદર એકેલાં સ્ત્રીપુરુષોનો દોષાદલ, ખોડુ સંસ્કૃત બોલતા સાહજોના ધોંટા, ચોરીની અંદરથી નીકળતો ધૂમાડો અને લગ્નની જવાબદારી ન સમજતાં વર કન્યા વિગેરે સાંભરી આવ્યું—અને બધુ માદ આવતા એક નિઃશ્વાસ નંખાઈ ગયો અને આ બ મોંઘી દોષી!

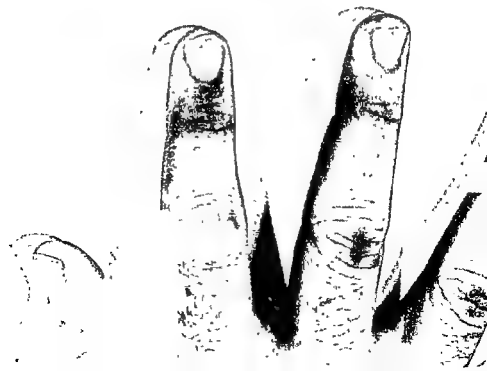
ગોવિંદકુમાર ભુવનની બાલિકાઓને જોઈ હૃદય ગીરાઈ જાય છે. એ કન્યાઓ પોતાના કંઈ પણ હોય વિના જન્મથી જ સમાજના કેવું અધમ રથાન પ્રાપ્ત કરે છે! જે કન્યાઓ પોતાનાં સહભાગ્યે આવા આવા આશ્રમમાં આવે છે તેમને મોટા થઈને શિષ્ટ સમાજમાં કંઈક રથાન મળે છે. બાકી બીજી અનેક પતિત સ્ત્રીઓની છોકરીઓ, પોતાને માટે જીવનનો બીજો કોઈ માગ ખુલ્લો ન હોવાથી ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પોતાની માનો ધંધો ગ્રહણ કરે છે! એ કુખ્યદ સ્થિતિનો અંત આણવો હોય તો ગોવિંદકુમાર ભુવન જેવા સંખ્યાબંધ આશ્રમો મોટાં શહેરોમાં કંઠાકવા જોઈએ. પતિત સ્ત્રીઓનાં મંતાનોની આવી દયાજનક સ્થિતિ હોય છે પરંતુ જે પુરુષો એમના જન્મ માટે જવાબદાર હોય છે તેઓ શિષ્ટ સમાજના અગ્રરથાન બોગવે છે. તેઓમાંથી કેટલાક રાજકીય અને કેટલાક દેશની સેવા કરનાર નેતાઓ થયાય છે અને કેટલાક દેશના દિતેચ્છુઓ ગણાય છે! એમની તરફ કોઈ તિસ્કારથી જોતું નથી; ઉલટું એમને ન્યાં જાય ત્યા માન

મને છે' અને તેની વિચારી કમલાગ્રી પાનાઓ। ત્યાં ત્યાં અવમાન થાય છે કવો
 ઘોર અમાય! આ પુરોગથી ।। મ્મદાન એમ નીન મરી સમ્ એમા ન અમાન
 એમાનો નથી, સ્ત્રીઓ એવો હનમ ધધો રે કું તેથી અમે એમા ફસાઈએ છીએ
 પ તુ એ દનીન માચી નથી કટની થોડી સ્ત્રીઓ પોતાની મરુથી એ ધધો મદણ
 મરે છે? ધણ દાખનામા તા એવું જ મન્યુ હોય છે મ્મમળા ઉમ ની મુનતીઓને
 ફસાનીં જાગાતમાર એ ધધામા નખન મરનામા આની હોય છે નમી મ્મની વખત
 ભલી ભોળા ડામરીઓ ફુટપુટા પતિત મરે તેથી મમા તમા તમને બીજે મ્માન ન
 રહેવાયી પરાણે એ ધવો તેમ! નીમરવો પડે છે હિંદુ સમા ની કૂર રહીએ નવ
 મધે બારો સ્ત્રીઓની આ અધમ દશા માટે જવા દા છ? ફરજિયાત વૈધન્ય નિધનાઓ
 પ્રતે અમાનથી આચરણ લક્ષના ગેર યાજની પ્રાયદાએ લાગિરહો અભાવ રિગેરે
 ફુટ રિવા ને કટલીએ સ્ત્રીઓને મધમ મારે ધમડી નય છે નળી આપણી મમાનની
 આર્થિક વ્યવસ્થા પણ સ્ત્રીઓની આ યાજનમ્ મિથિતિ માટે સ્ત્રી જના દાર નથી
 જે સમાજમા મરી ભાઈ ના હોય ત મમાજમા વેસ્થાવૃત્તિ લાએ જ ધાન હોઈ શકે
 આપણા આખા સાગતવર્ગમા ગોવિંદકમાર જુન જેની પાવ નમ મ થા મ્મદાગી સ્ત્રીઓને
 મધમ મારે જતી અટમાનનાને જે નયન થાય છે ત તો અમુદનાથી એમ વિંદુ જનો
 મીઠ મરવા મમાન છે છતાં એ પ્રય ન અત્થત પ્રગમનીય છે અને જે સ્ત્રીઓ પોતાની
 બી હોના ઝન સુધારવાની લાગણી હોય તમખ તન અનુમરણ મ્મવુ નેધએ
 આપણી મમા ત તરફ જાતી નજર ફેરવતા મ્મનાએ એવા ધનિમ મ્મનાએ પશ્ચિમ ।।
 દશામા જઈ જિંમી ડીમી લઈ આવેના મુનમ મ્મનાએ એના દેશોનાઓ દષ્ટિએ પડે છે
 મ જેમનુ ચારિય નેતા એમ જ થાય મ્મ સમા ને સુધારવાના આપણા બધા પ્રયામે
 નમાએ સમ તમા અગ્રગમ્ય પુરોગાથી મ્મનામ નો બોધ મુનતીઓ ફમારના માટે
 મગડર થતા હાય છે પોતાના લલિત આનંદ માટે મુનતીઓના આખુ ઝનન નષ્ટ મરે છે
 તેન તેમજ ભાન હોતુ નથી મ્મનાની સિદ્ધ સમા તમા પુરે મ્મ સ્ત્રીઓની ગરહ જગીમા સ્ત્રીઓ
 રિવે દનમ્મા તાતા મરે છત મ્મયારે આપણે ખચર પડે છે ત્યારે જ મમમ્મય મ્મના થોડા
 પુરે મ્મ મમા તમા મન્માન પામવાને થો ય હે ય છે! અો તે છતાં સ્ત્રી મ્મના પુરે જ નાય
 નહિ ત્યાં સુધી ધ મા તેમ ત મમા તમા ઉચ્ચ મ્માન બોમવે છે ત્યાં મ્મની મમ્મની
 આર્થિક વ્યવસ્થા નાય નહિ ત્યાં સુધી હિંદુમમાજના નિર્વ્ય રિના ને ફ / ત્યા

સુધી પુરગો સ્ત્રીઓ તરફ માનની ત્રિતીયી ભુવે નહિ અને હુંકાણમાં ત્યાં સુધી મનુષ્ય સ્વભાવ ગદલાય નહિ ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓની અધમ દશા રહેવાની જ.

ગોવિંદકુમાર ભુવન જેવી સંસ્થા જોઈ અનેક નિરાશાઓમાં એક આશાનું કિરણ દેખાય છે. કોઈ અદ્વાય મૂર્તિપૂજકને દેવમંદિરમાં જઈ દર્શન કર્યાંથી જેવા સંતાપ અને આનંદ થાય તેવી જ લાગણી મને ગોવિંદકુમાર ભુવન જોઈને થઈ અને તેના વ્યવસ્થાપકોને ખરેખરો ધન્યવાદ થતે છે એમ થયું.

એક ટૂંકી નોંધ

સુમન્ત મહેતા

૬ ગભગ આળીસેક વર્ષ પહેલાં ત્રીમતી વિદ્યાબહેનને રહેલવહેલાં લેયાં, તે યુગમાં આપણા ગુજરાતી હિંદુ લોકોમાં ધર્મીધર્મીઆણી માથે કરે એવા ભાગ્યે પાંચ છ કુટુંબો હશે. શ્રી. વિદ્યાબહેનમાં સાદાર્થ અને નમ્રતા તરવરી આવનાં હતા; પડેલ કે મલાળે પાળનારી સ્ત્રીઓમા એક વિચિત્ર પ્રકારની જે શિક્ષાચારી, દેખાવની શરમ અગર નમ્રતા લેવામાં આવે છે એ નજગાઇવાળી, આત્મશ્રદ્ધાવિનાની, અપમાનવિનાની નમ્રતા શ્રી. વિદ્યાબહેનમાં નહોતી એએક વર્ષ પછી એ કુટુંબ માથે મારે ઘાઠો મંબંધ બંધાયો.

દમણાં થોડાજ સમય પહેલાં હું એમને લાંબને એક ગ્રામડે ગયો. શ્રી. વિદ્યાબહેન પ્રેમયુએટ છે, ભેટીની પદવી ભોગવે છે, અમદાવાદની અનેક મંથાઓના મચાવક છે તે તત્ત્વોને લોકોએ કોણ જાણે કેવા ભલકાનધ મજારી આવવાની આશા નખી હશે, પણ શ્રી. વિદ્યાબહેનની માદાઈ અને મનુકાઈ લોકને આભર્યચકિત થઈ ગયા.

મેં નજરે લેએલો નહિ પણ માંબળેલો પ્રમંચ નોંધવા લાયક છે. કનિઝિઅન વિએન્ન મુનિવર્સિટીની આર્થિક કિયતિ નખગી પડી ગઈ હતી ત્યારે મિન્ડકેટના સખોને માત્ર ત્રીજા વર્ગનું ભાડું મળતુ હતુ કેટલોક થોડો ખર્ચ માથે પડતો. ત્રીજા વર્ગના કુખમાં બે પાટલીઓની વચ્ચે પતંગની પેટીપર એમણે આખી ગત બેઠેબેઠે ગાળી હતી એનું મેં માંબળ્યુ હતુ. આપણા કાર્યકર્તાઓને તન મન અને ધનનો કેટલો પ્રમારો મદન કરવો પડે છે તેનું આ એક દષ્ટાંત છે. એવી વ્યક્તિઓનાં ગરીર ધમાઈ જાય છે તેમાં નવાઈ પામવા જેલુ નથી. પ્રગ્ન નેમની મંવા રવીકારે છે, નેમની કામ નજગાઈ દોષ,

(અને ક્યા માણસમાં નખખાઈ નથી?) તો તેની વગેરેણી કરે છે, પણ તેની સેવાની કદર તો અચિત જ થાય છે.

શ્રીમતી વિદ્યાબહેને સાહિત્ય, અસિતદગા, સંસાર સુધારો, મુનિસિપાલિટી, કેળવણી વગેરે ક્ષેત્રોમાં કેટલી સેવા કરી છે તેનાં વર્ણનો મારા કરતાં વધારે સારૂ લખનાર વ્યક્તિઓ તરફથી પ્રગટ થશે. દરેક પ્રગતી સંસ્કારિતાનું માપ તેની સ્ત્રીઓના સંસ્કારપરથી માપી શકાય છે. વિદ્યાબહેન અને તેમની પાંચ છોકરીઓએ દિંદી સ્ત્રીઓનું ધ્યાન જીત્યું આપણું છે અને તેમનું ગૌરવ વધાર્યું છે એમ કહી પણ કહેશે.

શ્રી વિદ્યાખંડેન

સાવદાખંડેન મહેતા

અ મહાવાદનું જાહેર જીવન અને શ્રીવિદ્યાખંડેન એટલા બધાં અગમપગમ મંકળાએમાં છે કે જેમાંથી એને બિઝબિઝ પૃથક્કરવું થઈ શકે નહિ. છેલ્લાં પાંચીસ વર્ષથી શ્રીપ્રજાનિના દરેક કાર્ય માથે એમનો મજબબ બંધાએસો છે અને શ્રી રમણબાઈના અવમાન પત્રી અમદાવાદ મહાનગરી મદદતબી જાહેર મંથાઓ (ઓપુરુષ અનેતી)માં તેઓ પોતાની એવા આપી રહ્યાં છે રમણબાઈના મદદવામ અને પ્રેરણાનું જ આ પશ્ચિમ છે.

એક નાના મરખા મનાવથી જીવનમાં કેવું પરિવર્તન થઈ ગયું છે? વિદ્યાખંડેનનો વગ્નમંબધ વરો ઉપર આમાન્ય નામર કુટુમ્બના એક સુવક માથે થવાનો હતો. જે એ વદના બની હોત તો વિદ્યાખંડેનની ની ગિયતિ હોત તેની કપના કરવી મુશ્કેલ નથી— એકાદ પોળના ખાળામાં રહીને નિષ્ક્રિય જીવન ગાળતાં હોત. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાની જગત પડત જ નહિ ફરોડે શ્રીઓ જન્મે છે, મૃતપ્રાય જીવે છે ને મરે છે, તેવી ગિયતિ તેમની થે થાત—પ્રારબ્ધ કહેવાય કે ગમે તે, પણ વસ્તુગિયતિ બદલાઈ અને વિદ્યાખંડેન, વિદ્યાખંડેન બન્યા તેમના માતૃશ્રી આળાખંડેનની દીર્ઘ દષ્ટિ અને આત્મજનોના પ્રધાનથી રમણબાઈ માથે વગ્નમંબધ થયો તને પ્રારબ્ધ તો કેમ કહેવાય?

ગ મા મહીષનગમ એટલે કેનેના કટ્ટર નત્ર, આમાજિક સુધારાના અગ્રેમર, ધર્મના દોગવિદારક, ટેક પ્રકારના દબના વિરોધી તેમના કુટુમ્બમાં વિદ્યાખંડેન ગયાં. જન્મથી જ જે મરકાર મળેલા હતા તેવા જ વાતાવરણમાં બન્યા. માતાપિતાની ઇચ્છા, રમણબાઈની મહાનુભૂતિ અને પોતાના ઉભાદથી ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસ કરી શક્યા, જે રમણબાઈએ મંગળા ન કરી આપી હોત તો શક્ય જ નહોતું અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ અને તેનું પોષણ મળ્યું એટલે માર્ગમાં મુશ્કેલી નડનાનડના પણ મનકામના પૂર્ણ થઈ

અને નવું જીવન ગેગનું યુનિવર્સિટીના અભ્યાસથી જ્ઞાનનાં દ્વાર ઉઘડ્યાં અને મનનો વિકાસ થયો.

હાલ જે શિક્ષણ આપણા યુવકોને આપવામાં આવે છે તે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું; અને આરંભનાં વર્ષોમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની માન્યતા એટલી હતી કે પૂર્વનું એટલે સઘળું નિરસકૃત્ય. એ તિરસ્કારવૃત્તિ કાળા સમય સુધી કેળવાઈ. જૂના જમાનાને વળગી રહેનાર અને નવું પ્રદાણ કરવાના જીત્તાસુઓ વચ્ચે કલ્લ આપ્યા જ ક્યોં. પશ્ચિમના ભોંકાને પૂર્વના માટે જરા થે સન્માન નહિ એટલે પૂર્વનું જમું વર્જ્ય ગણાએલું અને તેને પરિણામે શિક્ષણની પદ્ધતિ જે ભારતનાર્થને તદ્દન પ્રતિકૂળ સ્થપાએલી હતી તે ભારતની સંસ્કૃતિને જરાપણ પોષક રહી નહિ. આપણા દેશ સંબંધી હિંદુ કે મુસ્લીમ વિદ્યાનો કોડે અભ્યાસ કરવો હોય તો જર્મનીના વિદ્યાર્થીને અથવા ઑક્સફર્ડ કે લંડનના વિદ્યાર્થીને જે સાધન-સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તેની અરધી પણ ના થાય. કાળજી બળવાન છે. આજે પ્રચલિત કેળવણીની આમીનું જ્ઞાન થયું છે અને માર્ગશોધન થાય છે.

ઉપર વર્ણવી એ કેળવણીની તાલીમથી સજ્જ થઈને વિદ્યાગ્રહેને મંસારમાં મંડાણ કર્યા. યુનિવર્સિટીની ઉપાધિ મેળવીને ગુજરાતના પ્રથમ સ્નાતિકા તરીકે એપાસથી પ્રશંસા મેળવી. એ જ પ્રશંસાએ તેમનામા જીવનની જ્વાલ્યદારીનું જ્ઞાન જાગૃત કર્યું. જે જ્ઞાન-મંદિરનાં દ્વાર યુનિવર્સિટીની તાલીમે ખુલ્લા કર્યાં હતા તેમા એચ્છાપૂર્વક-બુદ્ધિપૂર્વક વિ-દરવાનો અને જીવનવ્યવહારમા તેને જૂથી દેવાનો પ્રયાસ તેમણે કયોં પણ આ તાલીમ એકલી એમનું સાધન નહોતું. માતાપિતાએ પોતાની જીવનચર્ચાથી તેમજ વિચારપૂર્વક મુસંસ્કારનાં બીજાં રોપ્યાં હતાં અને થી રમણભાઈની મંગતિથી એ બીજને પોપણ મળ્યું હતું. અજ્ઞાત, પોતાનામાં સર્વસારઆવી જુમિકા તો ખરી જ. આમ સર્વાંગ સાધનના પરિપાક તે વિદ્યાગ્રહેન.

એમનાં ગુણગાન કરવાનું માફે કામ નથી. માત્ર થોડી દષ્ટીકત રજુ કરું છું અને વર્ગોના મંબંધથી એ મારો આંધકાર છે એમ માનું છું.

વિદ્યાગ્રહેનની માદાર્ધ, નક્ષત્રા, કર્તવ્યનિષ્ઠા એમના પરિચયમા અવગનાર સહુ જાણે છે, પણ બદારથી જાગરમાન દેખાનાં વિદ્યાગ્રહેનમા કેટલી બધી નરમ, ગરીબ પ્રકૃતિ છે તે તો એમના કુટુંબીઓ જ જાણે. સામા માણસનો દોષ થયો હોય તો તેના ઉપર કદી કોપ ના કરે. દોષનો જયો પોટલો પોતાના માથા ઉપર જ ઘસે અને પોતાના

ઉપર ગુરૂસે થાય, અને પરિણામે આંખમાંથી આવણુ બાદરવો વરગે. પંડી જાણે તે કોઈ મોટા માળસ હોય, નોકર હોય કે બાગક હોય. પોતાનાં બાળકોને ય દૃષ્ટકો ન આવે, પોતાને આવે. ધરનું કામકાજ નોકર મારફત લેવાનું હોય તો એ નોકરને રખેને વધારે તરફી પડશે એમ ધારીને પોતાની મેળે જોટલું કામ થાય એટલું કરી નાખે. કામની આળસ જરા ય નહિ અને ન્હાનમ તો બીજકુલ નહિ.

લગ્ન પંડી શ્રી મહીપતરામભાઈના ઘરમાં ગયાં ત્યાં મંચુક્ત કુટુંબ. ઉમર તો માત્ર ચૌદ વર્ષની પણ આખા કુટુંબની રસોઈ-પાણી કરી સદુને જમાડીને સાડા દસ વાગ્યામાં શાળામાં જતાં. વર્ગમાં દમેશ પહેલાં નંબર જ રાખે. મહીપતરામભાઈ પરીક્ષા લેવા ગય ત્યાં તેમની આવડનથી આશ્ચર્યમુગ્ધ થતા. અમારા મામાઓ અને માસી આગળ તેમની ખૂબ જ પ્રશંસા કરતા. મહીપતરામ તો થોડા જ સમયમાં અવસાન પામ્યા અને તેમનું કુટુંબ વિલક્ષ્ણ થયું. વિદ્યાબહેનને માથે ધરનો જથ્થો એટલો આવ્યો પછુ તેમણે તે ધણી જ ધીરજથી સહન કર્યો. એમના અભ્યાસમાં રમણભાઈએ ઘણી જ સરળતા કરી હતી. છતાં શુદ્ધિબી કે પાતી નરીકી ફરજમાંથી તદ્દન મુક્ત તો રી રીતે થયાય! અતિથિરવાગત, મેંતતિપાલન, ધરનું સામાન્ય કામકાજ અને સાથે રમણભાઈની નખળી તપીયત—આ બધી કામગીરી રાખવી પડે. તે કામમાં જે જરા રખસન થાય તો વિદ્યાબહેન લાલખીજા થઈને પોતાની જાત પર આવેશ હાલવે. મેંતાનના ઉછેરની સાથે તેમજ શુદ્ધિબીના કામકાજની સાથે હુનિવર્સિટી પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવામા તેમને કેટલી મુશ્કેલી પડતી હતી તેનો ખ્યાલ મારા જોટલો ધરમાં કોઈને નહોતો. રમણભાઈ કાંઈ આખો વખત ધરમા હોય નહિ. અમારું માતૃશ્રી થોડુંક જાણે પછુ અભ્યાસના વિષયો મગજમા ઉતારવાને કેટલો શ્રમ પડે તેનો ખ્યાલ તેમને ક્યાંથી હોય! એમને પોતાને તો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કરવાનો ઉત્સાહ એટલે મુસીબતોને ઠોકરે મારવાનો પ્રયત્ન કરે. હું તો સતત એમની સાથે જ વાચું અને જેઉ એટલે મને તો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવે. અભ્યાસ છોડી દેવા માટે ઘણીવાર કહું પછુ ખરી. રમણભાઈને પછુ કહું. બંને હૃદ નિઃશ્ચી એટલે પૂરું કંઈ જ સિદ્ધિ એમ માનનાં. અલગત બાગાબહેનની સક્રિય મદદ ના હોત તો કોઈ દિવસ અભ્યાસ ચાલ નહિ. પછુ તેમાં મેં વિદ્યાબહેનનો સ્વભાવ એવો કે માતૃશ્રીને જેમ બને તેમ એાછી તરફી અપાય તો સાફ એમ વિચાર કર્યો કે એટલે ત્રણે બાળકોને પોતાની સામે ખેસાડીને કે સુવાડીને અભ્યાસ કરે. કોઈ વાર મને અકળામણુ આવે ત્યારે બાળકોને

બદાર કરવા મોકલવાનું કહ્યું પણ નજરથી દૂર જાળવેને ધક્કેલી દેવાં ગમે નહિ. આમ વિચિત્ર સંજ્ઞેગોમાં કેવી રીતે એમણે આટલી કાર્યસિદ્ધિ કરી એનો આજે વિચાર કરું છું તો યે ગાદેલ થવાય છે. ખરે! એ એક પ્રકારની તપશ્ચર્યા જ હતી અને તે તપશ્ચર્યાને પરિણામે તેમનું જીવન ધન્ય બન્યું છે.

વિદ્યાબ્દેનના આદર્શો વિદ્યેશ્વરીઆન યુગમાં ઘડાયા હતા. જમાનો તો કૂદકે ને જૂસકે ધર્યો હતો હતો. જૂની ઘરેડાંમાંથી નીકળીને નવો સ્વાંગ ધારણ કરવો, નવા આદર્શો ઝીલવા, જમાનાના વહેણને અનુસરીને ચાલવું અને રામાજીમાં એક મોક્ષસ્થાન રાખવું એ સદેહ કામ નથી. રમણુભાઈનું વસણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં સાફ વિનીતપક્ષ તરફનું, વિદ્યાબ્દેનનો એક પણ એ જ દિશા તરફ. એટલે જ વખતે અસહકારનો પ્રચંડ જીવાળ ફરી વળ્યો ત્યારે રમણુભાઈના મન ઉપર ઘણી જ અસર થઈ-એ વસ્તુરિયતિ એમને ભયંકર જાણાઈ અને તેની અસર એમના મન ઉપર અને તખીયન ઉપર થઈ. આની માથે મુનિમિ-પાસિદીના અધ્યક્ષ તરીકે અત્યંત જવાબદારીના અને મેશુમાર કામને પહોંચી વળવાનું મુશ્કેલ. આ સમયે વિદ્યાબ્દેનની સમય મુગડતા અને કાર્યદક્ષતાથી ધણે અંશે રમણુભાઈને રાહત મળી. મુનિમિપાસિદી અને વક્રીસાન સિવાયના અધ્યા કામમાં તેમના સેક્રેટરી માફક કામ કરવામાં માંગ્યું. પોતાના સિવાય બીજા કોઈના કામમાં રમણુભાઈને શ્રદ્ધા નહિ-તેથી બીતાં બીતાં, અને ચોંકતાં ચોંકતાં પણ અધોર્ધાર કામને જોતે ઓછો કરતાં. અકોટાળે ચરેલા અસહકારના વાતાવરણમાં ચિત્તની સમતુલ્યતા રાખવાનું કાર્ય મુશ્કેલ હતું છતાં વિદ્યાબ્દેનની શાંતિ અને રિયક્તા અડગ રહી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં ધણે જાગે તટસ્થ રૂપે પ્રહણ કરીને સંસારસુધાગનું કાર્ય અને તેટલું કરતાં.

રમણુભાઈની પ્રતિષ્ઠા સરકારમાં તેમજ પ્રજાવર્ગમાં જાહેરી હતી. વિદ્યાબ્દેનના કાર્યની ખ્યાતિ પણ ખૂબ હતી. સરકાર તરફથી રમણુભાઈને નાઈટહુડ મળ્યું અને વિદ્યાબ્દેનને દેસરે હિન્દો ચાંદ મળ્યો. અમદાવાદની પ્રજાએ અભિનંદનનો વરસાદ વરસાવ્યો. આ દંપતીના મુખ ઉપર એક જ પ્રકારની શાંતિ; ભાવનાના આ-દોલનથી મુખરેખામાં કંઈ જ ફેર ના પડે.

“સુખ પાન થકી નવ મત થઈ

દુઃખમાં તુજને નવ દોષ દર્શિ”

આ ભક્તવાણી પ્રમાણે જ સદા એમણે વર્તન હતું.

મમુના ૭ સુનામયામા ખૂમ આનહી અને રમિ-હતા તે આન નો અને રસિમ્નાનો તાવો પુષ્પ માપસા પરી હિતરાન્ય મા તેમના મલાનમથી મમના મોગને તીરે તેમજ મ્યુનિગિપાલિની જગતને રહેને આન આ રમિમ્તા મૂર્ધ ગયા માન મમની વૂન એ જ એમનો આતાર થઈ પડ્યો એ પ્રમગે માહિત્ય તન્ક એમનું મન નામનાને વિદ્યામ્ને ૧ પ્રથમ ક્યો પુત્ર પુત્રીઓ અને પુત્રીઓના મતાનોના મહાસમા રીતે ડાનબાર ઓઠો કરનાનો મુગ નેદનુ મુખ માણસ તરફ લક્ષ્ય કરનાનો પ્રયત્ન મો પછુ તેમન વા યુ નીલિ અને મમની વૃસ માથે જ વન મમ્લી દીપુ

પરીના માથીને ડેનટની રિત્ય આપના વિદ્યામ્નેના હૃદયને ડેનો પરી આરાત થયો હશે તેની મ પના કરવી મુશ્કેલ છે છતા જ ગર્ધર્થથી આ આપત્તિ તેમને મન રી હતી મલિનાઓ પરી મને નજમા લખ્યુ હતુ ૫ ૧૩ છુ ૬૬ છુ આ મયાની માફક મામ મુ છુ એક પછુ મેમણે મન ખૂપતુ નથી ડાનમા જરાપછુ નસ ગલો નથી એ વિમો ગયા ને રમ મુભાધના અધૂરા મેના મવળા થો પૂન મનામા જ પોતાનુ મન્ય નહતુ છે એમ નમ્ને એ મા (તરક પ્રયાણુ રીને પોતાની પતિભગિનુ એમણે માક ય માનુ છે આ ઉપાત હિતનાય થના ઈ ના સમામને મમને મમગના અને પગનાથી એમની શ્રદ્ધા ત્રિગીશ ન્યામમાથી મિથિન થઈ અને કાર્યના જનતા માથે લગી જમને ઘમી રીને મની

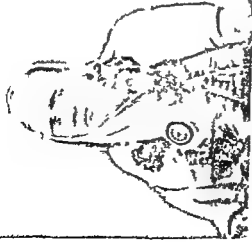
નાજમારો એ એમો વિલ્પ નથી છતા અને પ્રમગેએ મ પરી અધિમગી એને પછ તેમની મૂઝોનુ ભા મના યુ કે અધિારી વગે તેમની નિ પ રપાત મવાત ૥ ઉપયોગ થયા કે

મમારસુધાનના ક્ષેત્રમા તેમની મેસા અને ઈ 'મા ૧' તપાના અમનમા એમણે મેની કુમળી માગાઓની માના મમાન માગ મી ઈ રિધનાઓના ત્યાએ રી નાગી ગમે રી અનાય આ માના તેઓ આશ્વામનગ્ધાન મતી રવા છે મ્યુનિમિપાનિની ૥ ૨ નમોના મે મેન તરી તેમજ આશ્વામી મડગના આ મલિતાપામગા ૥ મયાન તરી' ગવડી ૥ ક્ષેત્રમા નાનારિધ મના મરી ગવા કે આ મધ્યુ તે જગત મજે ૬

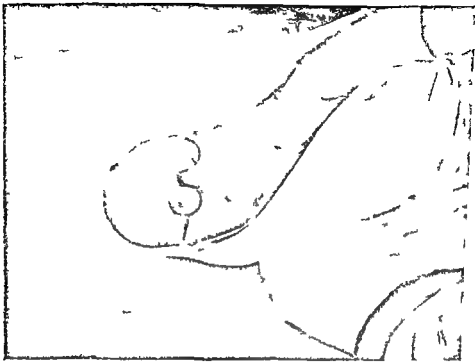
અમા પિતાના રમા તે એ પ્રધાન ગળાતા પતિના એ ડાનમિન હતા ૫ મુઓ ના નિગાર્ય મોહાર્તી ભગિની ઈ મારા તે માના મમાન રગીન મ્નેન તેમજ મિન ૬ અમો માફઓ મધિ વિમ મ મિલુ પ્રમગુ વેમન ય થસો પ્રમગ નથી આના

विद्याभट्ट - स. १८२७

११ पञ्चाशत् ॥ ११ ॥
 ११ ॥ ११ ॥

११ ॥ ११ ॥

એક એકના સ્વભાવ એટલાં સમજી ગએલાં, તેમજ એકએકમાં એટલી આટળી શક્યા છે એ સ્નેહપ્રેમિ કોઈથી તોડી તોડાય જ નહિ. એક એકનાં હૃદય બરાબર આગળખ્યાં છે એટલે એમાં કોઈપણ ખીન્ને જોણો પડતો જ નથી. જીવનમાં આ એક અણુમોલો દહાવો છે. વ્યવહારમાં અનેક પ્રકારના મતાન્તર છતાં સ્નેહ રખલિત થયો નથી.

પોતાનાં બાળકોનાં વિદ્યાબ્દેન ઘણાં જ સ્નેહાળ માતા છે. એમના સંતાનો દેવી સમાન એમને ગણે છે. એ પૂજાને એ શોખ છે. એમનો સ્નેહ બહારથી દેખાય તેવો નથી. ઊંડો અને ગંભીર છે, અને તેથી જ વિશાળ છે. સામાન્ય જનતાને એમનું માનસ સમજવું જરા મુશ્કેલ છે. એમનો સ્વભાવ થોડામોલો છે; સરમાળ નથી. આદંકારી જરા નથી—પણ બહાર દેખાય એવો જિમજો એમનામાં નથી. એમના નિકટના સંબંધમાં આવે તે એમની કિંમત બરાબર આંકી શકે.

અમદાવાદની જનતામાં અનેક એવાનાં ક્ષેત્ર એમણે સાચ્યાં છે. વિદ્યાબ્દેન એક વ્યક્તિ નથી રહ્યાં. હવે તો એક સંસ્થાસ્થ થઈ ગયાં છે, અને તે પણ એક અપૂર્વ સંસ્થા.

બે જમાનાના અનુભવથી ભરચક જીવનમાંથી કંઈકંઈ સિખવાનું મળે તેમ છે. જે પ્રકારની દહાણી જોષ્ટી હોય તે સહ સકાય તેમ છે. ખુદલા પુસ્તક જેવું એમનું જીવન છે. જેને જોવું હોય તે જુએ—અને ચાંચવું હોય તે પાંચે.

પરિવર્તનોનાં રેખાચિત્રો

શ્રી સારદાબહેન સુમન્ત મહેતા બી.એ.

એ સિસસ્મિજ આરોગ્ય ખંડજના ઉત્તમ સક્ષાદને અંગે શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાએ રચેલું 'આગચારી' નામનું નાટક ધમ્પી જ મુદ્દર રીતે કેટલાક પુસ્તકો અને પુસ્તીઓએ થોડા વખત ઉપર બજાવ્યું હતું. સ્ત્રીઓ જ સ્ત્રીપાત્રનો અભિનય કરે, અને પુરુષો જ પુરુષ પાત્ર થાય એ જ પ્રયોગ કથાની દૃષ્ટિએ મુદ્દર રીતે મદદ થાય

૭ આ પ્રયોગમાં એ જ પ્રમાણે થયું હતું અને તે ઉપગત દરેક વ્યક્તિ સુશિક્ષિત અને મનારસિંહ હોવાને નહોતે નાટ્યપ્રયોગ માટે જ પ્રથમનીય થયો હતો.

સ્ત્રી પુરોહિત એક પ્રકારે નાટ્યચાલનના મંત્ર, નૃત્ય દરે એ વિચારમાંના મગજ માં ચાલતી હતી એટલામાં નિદ્રાધીન થતા વિચિત્ર પ્રથમ ખડુ થયું નાટ્યપ્રયોગને પગિણાએ પ્રથમે તે કારણમય પગલું મામાનિક દશ્યનું ચિત્રપટ પ્રથમા દેખાણુ સ્વપ્ન એવું નાદસ્થ હતું કે હજી પણ આખા આગળથી ખમતું નથી એક મોડા મનામના પટ ઉપર જુદાજુદા ચિત્રો આવેલા હતા દરેક ચિત્રમાં આપણા મમાનમાં છે ના ચાલીને નર્મમાં થઈ રહેલા પરિવર્તનોના રેખાચિત્રો હતા.

પ્રથમ ચિત્રમાં રાજનગરની એક પ્રાથમિક મનાશાળાનું વિશાળ મકાન હતું પગલું મનાઓની મખ્યા મોથી નધારે નહિ તેમાં એ મોટામાં મોટી વિદ્યાર્થીનીની નય ૧૧ નર્મથી નધારે નહિ ડોચ બધી એ મનાઓ ઉચ્ચ ગણ્યાતી મમની જ માતમ પડતી હતી જન તે એકાદ બીજી મમની હોય બધી જ જાગાઓએ ચડીઓ અને બદન અથવા તે ઉપર હોરણી પહેરી હતી નહોતી મધા નિદેશી જ હતા તેન ધારીને માથા પર સખત ખેંચીને અમોડો નામેતો હતો હાથે, કાને નાક અને ગળામાં આભુરણો પહેરેના હતા પગમાં પગરખા માધપણુ પ્રમારના નેરોતા.

એક બીજા પટપર ઉચ્ચ ગણ્યાતી નાગર કામના એક કુટુંબ નહે લમરિધિ થઈ રહ્યો હતો દશ નર્મની મના અને ચીવપદર વર્તેના નરરાગ મના બીચારી આખ મે નાકાને દાનમ કાઢી થઈને મેરેની હતી રખે કપડાની અદરથી આખ ઉવાડીને ભાનિપતિ તરફ દૃષ્ટિ કરે તેથી પાસ બેઠેના મામાએ તેની આ મો પેતાના હાથ નતી દામી હતી પ્રથાના માતાપિતા કનાદાનનું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરના પાસે બેરેલા હતા માતાએ પણ નામો ધુમટો તાણેના હતા ને ભાગેભાર આભુરણોથી સરીર નખી વીધુ હતું.

ત્રીજા ચિત્રમાં ખાળડુના પાસે જાવના ની અદર ન્યાતની પગત જમના બેરેની હતી પછીના ચિત્રમાં (જે ચિત્ર લગભગ દશ નર્મ પછીનું હતું) કનાઓની હાથમૂનું ચિત્ર હતું ઇંગ્લીશ અભ્યાસ કરતી જૂજ જાગાઓ પારખી પ્રિમ્તી છાત્રીઓની માથે માનમ પડતી હતી મોઝાકમાં ઝાઝો ફેર નહોતો પરંતુ માથાપર મીધા સંચાળો મને માધ કાઝક માગે મેથો હતો હોરણીઓ થોડી હતી ઉચ્ચ નર્મની સાથે થોડી કારીગર નર્મની જાળાઓ પણ હતી અગ પર મોના ચાલીના લગીના ઝોઝા હતા પામે એક

છોકરાઓની કૌશલ્ય હતી. તેમાં છોકરાની સાથે પ્રવેશ કરતીં બેત્રણ યુવતીઓ હતી. આગળપાછળ છોકરાઓ દકામરકરી કરતા ઊભા હતા. જસો ત્રણસો છોકરાઓના જન્મમાં માત્ર બેત્રણ બાળાઓ નીચું જોઇને ચંબીરતાથી જતી જણાતી હતી. તેમનામાં ઊંચું જોવાની હિંમત નહોતી, એકાદ બે છોકરાઓના હાથમાં પચરા હતા અને યુવતીઓ તરફ તાકતા માલુમ પડતા હતા. બાળાઓ બહુ જ સાદા વેશમાં નમ્રતાથી જતી જણાતી હતી.

એક ખીજ ચિત્રમાં સમ્પ્રદાય હતો. પુરુષો વરઘોડાની ધમાલ કરી રહ્યા હતાં. યુવકોએ પણ મોટાં પાધડાં માથે પહેરેલાં હતાં અને જેસ તાણીને મહાલતા હતા. સ્ત્રીઓના પોપાકમાં પારસીનો ખૂબ જ નકલી પોપાક જણાતો હતો. ઝીણાં વસ્ત્રો, બુનૂની માથક ઊડતી બદનની બાંધ, નાભુક આભૂષણો, માથે વાંકી સેધી ને હીસા ઝુલતા અંમેડા. કન્યાની વય પંદરસોળ વર્ષની અને વીસબારીસ વર્ષની વચ્ચે વર.

વળી એક ચિત્રમાં વિશાળ જાહેરસભા હતી. કોઇ પરદેશી વક્તા માચડ ઉપર ઊભો હતો. લાંબા હાથ કરીને બોલતો જણાતો હતો, સભામંડપ પુરુષોથી ભરાઇ ગયો હતો. આગળ લાઇનમાં માત્ર બે કે ત્રણ સ્ત્રીઓ શ્રાતાવર્ગમાં હતી. ત્યારપછીના ચિત્રમાં પરીક્ષાનો મંડપ હતો. સંખ્યાબંધ છોકરાઓ અંદર દાખલ થતા હતા. કન્યાઓની સંખ્યા પણ હીકહીક પ્રમાણમાં હતી. તેમાં થે ઉચ્ચવર્ણની ગુજરાતી બહેનો હિંમતભેર આગળ જતી હતી. છોકરાઓ પોતાને રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા. છોકરીઓ દાખલ થતી હતી તેની જરાએ પરવા કર્યા વગર ચાલ્યા જતા હતા. પાસે એક કન્યાશાળાના મકાનમાં જાહેર મેળાવડો સ્ત્રીપુરુષોનો હતો. કન્યાઓ સંવાદો અને ગરબાનો કાર્યક્રમ બેધડક કરે જતી હતી. કન્યાઓની વય પણ સોળ સત્તર વર્ષની હતી.

વળી એક ચિત્રમાં છોકરીઓની કૌશલ્યમાં છોકરીઓ અને છોકરાઓ સાથે ત્રાતથીત કરતાં દાખલ થતા હતા. પોપાક બંનેના તદ્દન સાદો, સ્વચ્છ, સફેદ, સ્વદેશી. બંનેના પગમાં અંપલ. નિખાલસ હૃદયથી વાર્તાલાપ કરતાં તેઓ માલુમ પડતાં હતાં. જાહેરસભાનું એક દશ્ય. દેશના કોઇ પ્રખ્યાત નેતા વક્તા તરીકે. ખુદ્શા મેદાનમાં સભાનું રથાન. શ્રાતાવર્ગથી ચીકાર ભગાઇ ગયેલું. પુરુષો તેટલીજ લગભગ સ્ત્રીઓ. સઘળા ખાદીવસ્ત્રમાં સજ્જ થયેલાં-સ્ત્રીઓના અંગપર આભૂષણનું નામ નહિ-સભાની વ્યવસ્થા સાચવવાને યુવકો અને યુવતીઓ, સ્વચ્છસેવક અને સ્વચ્છસેવિકાઓના ખિસ્લા પહેરીને દરતાં હતાં. કન્યાઓની સંગીતમંડળી સીનાર, દિલરૂઆ, તબલા, જલ્લપરંગ છત્યાદિ ભારતીય

વાઘો માથે સુરોભિત રીને જમીનપર બેઠેલી. સમગ્રત મમા માલીયા ઉપર જ બેઠેલી. વકના માટે એક વ્યાખ્યાની કરેલી. પામેના એક પટ પર મહેર જલ્લમો. બાળાઓના ગરબા; તાળી નહિ પણ નૃત્યને મળતા અંગમરોડો. ઝમઝમાટ વસ્ત્રામૂલ્ય; વસ્ત્રો ધણે અંશે અવેશી, કાષ્ઠક મારવાડી દબના-ચુવતીઓએ પણ માડીને મદલે મારવાડી ચુદડીની ઝંગભેરગી હોગમ્પી, મોટા મારવાડી ચળકતા ઘાઘરા, પગમા ધુઘરા, હાથપગ બગડીઓના ખરકયા, બદનની બાંધ ડુંકી અથવા બાય વગરનાં-માથાપર હોગમ્પીનો છેડો નહિ-ઉધારું માયુ-સાંખા મોટલા એકંદરે કળા તરફ દષ્ટિ વિશેષ-આગલા ચિત્રની શ્રવનની માન-ધર્મી ઉત્સુ જ દત્ત.

સાર્વજનિક શાળા—છોકરાઓ અને છોકરીઓ મહાશિક્ષણ લઈ રહેલાં. છત્રી, અપ્પ માથે હાથમા પુગલક લઈને ચાલતી, મંખ્યામંથ મોટરો અને ગાડીઓમાં બેસીને શાળામાં જતી-ફેટકીએક સાધકલ પર જતી-કોલેજના મેળાવડામા વિદ્યાર્થીની માથે વિજ્ઞાનના પ્રયોગ કઠ્ઠી, વાઘ વગાડતી, નૃત્ય કઠ્ઠી, અભિનય કઠ્ઠી, ઉત્તમાહી, આનદી, નીચર ગુજરાતી બાળા નાતમતના બેદ દૂર કરીને કોલેજની મિજબાનીમાં એકમાથે ભાગ લેતી જણાતી.

ગજનગરના ચિત્રપટની સાથે બેચાર ગામડાના દરથો પણ હતા. એક પટ પર ખેડૂતની સ્ત્રી સખત મજૂરી કરતી, ડોરોને ચારો નીરતી, ઘડી દગતી, રસોઇ કરતી, બાળકને ધવડાવતી, પાસે ખેડૂત હુકો તાણતો પડેશી માથે વાતોના તડાકા મારતો બેઠેલો જણાતો. ખીજ પટ પર ખેડૂતોનાં બાળક બાળકીઓ મારેના એક જાત્રાવયમાં ખેડૂતની કન્યાઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતી, ધરમકાષ્ઠનું કામ કરતી, કપડાં શિવતી, રમકડાં બનાવતી, રેડીઓ કાતતી, કપડાં વણતી જણાતી હતી.

ચિત્રવિચિત્ર દરથોની છાપ મગજ પર અકાર્ષ ગએલી. નિદ્રામાર્થી એકદમ ભગ્ન થઈને આપણા મમાજના વિચારોના સંક્રમણમા મગજ ચક્રોએ ચડ્યુ

પાડ ૨

સ્મૃતિચિત્રો

લેખક
વિદ્યાબહેન

ધ. જાં મિત્રા અને શુભેચ્છકો તરફથી મને કહેવામાં આવે છે કે તમારા પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓ સંબંધે જે કાંઈ મંરમરણો હોય તે પ્રસિદ્ધ કરોઃ આરંભમાં જ કહી દેવું જોઈએ કે હું કાંઈ એવી મહત્વના સ્થાને મુકાઈ નથી કે બહુ જાણીતા માણસોના સમાગમમાં આવી શકું. વિશેષમાં મારી યાદદાસ્ત પણ સચોટ વર્ણન કરી શકાય તેવી નથી અને કેટલું જાતની નોંધ રાખવાની ટેવ નથી. વળી અમારા ઘરનું વાતાવરણ એવું કે ઝાઝું મિત્રમંદળ કે ઘણા જાણીતા સાથે નિકટના સંબંધ નહીં. તથાપિ માગણી કરનારના આગ્રહને વશ થઈ કેટલાંક આવાં રમરણો રજુ કરવાની રજા લઉં છું. બાળપણમાં મારા મોસાળમાં એટલે રા.બા. ભોળાનાથ સારાભાઈના ઘરમાં હું ઘણે ભાગે રહેલી. ત્યાંનું વાતાવરણ જુદું જ. અનેક જાણીતાં સ્ત્રીપુરુષો આવે અને જાતજાતના પ્રાંતપ્રાંતના માણસો નજરે પડે પરંતુ એ બાળજીવન તો અતિ હુંકું હોઈ ત્યાંનાં બહારથી આવતાનાં રમરણો નહીં જેવાં છે. એ ઘરની વ્યક્તિઓ સંબંધે તેમજ પાછલા જીવનમાં પરિચયમાં આવેલાં સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધે થોડુંઘણું લખી શકાશે એમ જણાય છે, એમાંથી બીજાને ઉપયોગનું તો થોડું જ નીકળશે પરંતુ તેથી જો કોઈને આનંદ મળશે તો આ પ્રયત્ન સફળ થએલો ગણીશ.

૧

રા.બા. ભોળાનાથ સારાભાઈ

રા.બા. ભોળાનાથભાઈ તે મારા માતામદ થાય. તેમના સંબંધી એક લેખ કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે ‘ધી બક્ષ’ નામના માસિકમાં આપેલો હતો. તેઓનું સચિરતર જીવન અસ્તિત્વ પણ લખાએકું છે. મારી અંગત સ્મૃતિઓ તેમના સંબંધની કાંઈક નોંધવી જોઈએ એમ મને લાગે છે. અમારા એ દાદાને જેમણે ‘નેયા દરો’ તે એમના પ્રભાવશાળી દેદ અને ધીરગબીર મુખાકૃતિ સંબંધે એકમત હશે. ગીરવર્ણ, સૌમ્ય આંખો, પૂતળભાવ ઉત્પન્ન થાય તેવા દાઝભાવ એ સર્વથી તેમના સમાગમમાં આવતા સર્વકોઈને તેઓ આકર્ષી

લેતા સુન્દરતાનો એ લગર હતા ઘરમા મેત્રણ કડન પોત પૌત્રીઓ, દોહિત્ર-દોહિત્રીઓનો વસવાટ જેથી ગરબ, ઝાનાહન, તોફાન, ધીંગણા તો રોજના બનાવ હતા પરંતુ મોટા પણ વખતે તેઓએ ક્રોધ કરી ગળને ધમકાવ્યા કે શિક્ષા કરી હોય એવું મને યાદ નથી બીજા રહે તો અટકાવે અને મદની દયા ખાય એવો એમનો મનાવ હતો માફ નામ તેમણે જાતે પાડેલું એમ મને સમજાણુ આવી ત્યારે કહેનામા આવેનું પડિત નિશ્ચયશ્ર વિદ્યામાગરનું નામ તે વખતમા જગજગત્રીસીયે હતું અને પુત્રનો જન્મ થાય તો વિદ્યામાગર નામ પાડવા તેમની દેવતા હતી તે બદલે પુત્રાનો જન્મ થયો તેથી તેમણે માફ નામ પોતાની દેવતાને અનુમાર પાડ્યું અમારા બાનમડગમાથી જેઓ પ્રાર્થના મમાજની ઉપામનામા નિયમિત હાજરી આપે તેના તરફ એમનું ધ્યાન દોરતું નમસ્ત સત્ ત જગત્કારણાય। એ મોતનું નાનું પતાકડુ અમને મૌને એકનાર આપી મોટે કરના કહેલું મધામા મેં મહુથી પહેલું તૈયાર કરી તેમને સભળાવેલું જેથી તેઓ ઘણા પ્રમથ થયેના દરરોજ માજે ચારહમા બેસી ધરવા જવાનો તેમનો રીવાજ હતો અને માગ્રા ધબ્બા એટલે નારાધરની અમારો વારો મોટામોટા આસતો તે વખતે ટ્રેનીક વાતો તેમની તરફથી મામગરામા આવતી બાકી નામાન્ય રીતે એમને અમે એટલા ઉંચા માનના કે તેમની પાસે જઈ વાત કરવાની અથવા તેમની નાથે રમવાની હિંમત નહોતા કરતા એમની શાનતા અજબ હતી તેમના કૃત્યુથીઓને ઓગળનાર ભાગ્યે જ કદપના કરી શકે એ પ્રમથે માનણા નચ્ચે આડી લાકડી મેં રમતમા બેરતી દીધેતી તેજ નખતે પામેનો ખડ ને ઉચો હતો ત્યાથી ઉતરીને તેઓ આવ્યા અને લાકડી ન દેખાનાથી ઉધે મનકે વેગથી પાયા વામ્બુ પછ ખડ મોજે લાકડી મુકી કે એમ આમવામના તરફથી તપામ થતા મારે કમુન કનુ પાચુ, પણ તેમની તરફથી જનકે કંપકો મળ્યો નહો એમ મને મનાગર નાબરે છં મારી ઉમ પાચ ૭ વગ્મની હસે ઘણીવાર મોગઓ માગકોના નજીવા દોર મોટો બીજી મોટ તપાસ કર્યા વગર પડે તો તેમને ધીમી જ નામે પછી મીજ વાત પાનુ તેઓએ હમીને નમ શન્ટોમા આવુ ન કરના મીખામખ આપી

નીમન મામતા તેઓ દનાગદાર હતા ત્યાના એક પુગાબી જેદાબટ નામે ધા પીસારે એમો ત્યા આસના, અને તેમની પામે વાનાઓનો બનાવ હતો બ્યારે આવે ત્યારે જેદાબટ સાન કહેા એમ અમે માગબી કરીએ જ બુ તા જમાનાના માખુમોતી સૈતીમા મો રાનાઓ રમ મુકીને તેઓ કહેતા એથી અમારો એમના તરફ વક્ષપાન હતો એમનું તા પરિમિત

રા. બા.
ભોળાનાથ
સારાભાઈ

હતું પણ તેનું તે વખતે અમને જ્ઞાન નહોતું. એક વરસ પુરોત્તમ માસમાં અમારા મોટાં માગીએ અધિકમાગની ડયા કહેવા નેમને બેસાડ્યા તેનું શ્રવણ મેં નેહાવટના

માન ખાનર કરેલુ અને તે આખો મામ દરોજ નદીએ નાહેવી. આ વાત દાખને કાને જતાં તેમણે પૂછેલું અને જો કે પોતે સુખ પ્રાર્થના મમાજના માનનારા હતા હસીને મને વિદાય કરેલી. એજ જોડાબટ પામે રામાયણનુ અવલુ કરેલુ અને પોગને નાકે મદાભારતની કથા કોઈ માણુબટે કહેલી તે અથથી ઇતિ સુધી મામળા હતી.

પ્રાર્થના મમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ એ ને મમમમાં બોળાનાયલાઈને ત્યાં દરરમનો ભારે પ્રમંગ હતો. આખા ઘરમાં ઉત્સાહનુ વાનાવગ્ણુ પ્રમરી રહેતુ. લગ્ન જેવા માગલિક પ્રમંગનો મલકોઈને માક્ષાકાર થતો બહાગમ ગએવાં કુટુંબીઓ નજીકમા હોય તો અમંદાવાદ આપે, બીજા ગામથી મમાજના મેંસરો મહેમાન તરીકે આવેવા હોય અને કોઈ મોદું પર્વ ઉજવાતુ હોય એવુ દરેકના મનમા થતુ મમાજની સ્થાપના અને તેને વાપુ રાખી મકાયાનો સંતોષ એનુ મદરવ બોળાનાયલાઈને પોતાને અનિશય હતુ અને તેથી જ વાર્ષિકોત્સવમા હર્ષ અને ઉત્સાહનાં પૂર જણાતાં.

બોળાનાયલાઈ ખરેખર વાનપ્રમથ જીવન ગાળતા હતા આવડા મોટા ઘરનો કા-ભાર, બે ગામનો વહીવટ અને નાનગમના વહેવાર એ કસામા તેઓ લક્ષ મખના નહોં. આ અધુ કામ તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્રી કુચુના કરતા. પોતે પ્રાત કાળે થણા વહેના ડાળીને લખવા વચવાનુ કામ કરે પંડી નાહીધેઈ પ્રાર્થનામા બેસે બગેરે વર્તમાનપત્ર વાચી પોતાની ટપાનના કાગળો વાચે કોઈ આવ્યા મયા માથે મજવાનુ અને માજે કરવા જવાનુ મત્રે આખા કુટુંબની ભેગી કૌટુંમિક ઉપામના નિયમિત થાય તેમા નાના મોટા તમામને હાજર રહેવાનુ તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મ્વ. રા. બાગારાવ કુશળ નાગી વગાડનાર હતા તેઓ ખનતા સુધી મારગીનો સાથ આપતા. આ કૌટુંમિક ઉપામના જે માત્ર જેતા તે આશ્વર્યમુચ્ચ થતા પોતાની મવાગ્ની પ્રાર્થનામા ક્ષેત્રદવાન નામના પ્રાર્થના મમાજના ગરેવા તુરુ માથે દમેશ મગીન ચવાવતા. ઝોસોંગણુવાળો પાટલો અને આગમનુ મિહામન, પામે ધૂપફૂલો સુવામ અને લાકિની સૌમ્ય મૂર્તિમમા એ દેવીપુરપતે પ્રાર્થના, ઉપામના કગતા જેનાર સ્વયમ્ તેમની તરફ પૂજ્યભાવથી નમી પડતા. બે આંગળીના ઉપરા ઉપરી કરેના સુખડના ગાજ આવા ધાગણુ કરેવા તેજેમજ વવાટવાળો, અચ્ચ મુખાગર્વિદ માથે શુદ્ધ મદેદ પાંડી, મદેદ અગરણુ, મદેદ મોટી રેસમી ટિનાગ્નુ ધોતીઉ અને કાળા સુગ્ની બેડા ખડાના બેડા મહિનની એ બચ્ચ આકૃતિ એકવાર જેનાર કદી ભૂલી શકે તેમ નથી મારા મનની એક વાત કદી દઇ એ મર્નિને અનેક વંનમહિન આ ચિત્ર મમામ ક્રે

હું. નાનપણમાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાનું અમને કહેવામાં આવતું અને તે કરતાં. હું આંખમીચી ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવાનો પ્રયત્ન કરતી ત્યારે આ પ્રનાપી પુણ્યાત્માની ઉપર કહેલી બેમાંથી એક છાંયે મારા અંતરચક્ષુ આગળ ખડી થતી. મને લાગતું કે પરમેશ્વર આવાજ હોય; આથી વધારે સારા શી રીતે હોઈ શકે!

૨૫. શુશ્રુષ્કેન

૨૧.બા. બોળાનાયભાઈનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી શુશ્રુષ્કેન અથવા શુશ્રુષા હિંદુસમાજમાં ભાત પાડે તેવી વ્યક્તિ હતાં. મારા નાનપણમાં તેમની પાસે રહેવાનો બહો પ્રસંગ આવેલો અને તેમણે અનેક મંત્રકારો મારા પર પાડેલા છે તે આજે સાલાર યાદ કરું છું. લક્ષાદિપતિ જાપનાં આ અસાધારણ બુદ્ધિશાળી દીકરી એ મોટા ધરને તમામ કારભાર પોતે ચલાવતાં. અતિશય કડક સ્વભાવનાં હોઈ શિસ્તપાલનમાં બહુ જ આગ્રહી હતાં. પચાસ માણસનું કુટુંબ એક આંગળી ઉઘી કરી કાગુમાં રાખી શકતા. અમદાવાદમાં તે સમયે આંગળીને વેદે ગણીએ તેટલાં પ્રતિષ્ઠાવાળા ને શ્રીમંત કુટુંબો હતા તે જ્યાંમાં શુશ્રુષ્કેનનો માન ને મોહો અત્યંત હતો. ઘરમાં અને સમાર્થમાંઓમાં ‘જ્ઞેન’ એ નામથી ગણીતા હતાં અને સહુને આર્ક્યવાની અજબશક્તિ તેમનામાં હતી. બોળાનાયભાઈના સંબંધમાં આવનાર સહુકોઈને તેઓ ‘જ્ઞેન’ સાથે ઓળખાવ્યા વિના રહે નહીં. કલકત્તા, મદા-બજાર આદિ રથોએ ચુસાધરીમાં હમેશ સાથે શુશ્રુષ્કેન તો હોય જ. માતાના મૃત્યુ પછી પિતાની સેવા ઉદાવવાનું સર્વ કાર્ય તેમણે માથે લીધેલું હતું. દેશપરદેશના મિત્રો, શુશ્રુષ્કેનને હજુ પણ યાદ કરે છે. ટાંગોર કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગ સાથે અમદાવાદમાં સારી રીતે લેગાએલાં હોઈ સામાજિક અને ધાર્મિક વિચારમાં સમયના પ્રમાણમાં બહુ જ આગળ વધેલાં હતાં. બોળાનાયભાઈની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ અને સામાજિક સુધારણાનાં કાર્યોમાં તેમનો સપૂર્ણ ટેકો બડકે ખૂબ આગ્રહ. એટલે સુધી કે એ મંપર્ણ સદાનુશ્રી ન હોત તો તેઓ ધણે દરજ્જે આગળ વધવામાં અટકત. શુશ્રુષ્કેનના મનનું બધારણ બુદ્ધિપ્રધાન હતું. ચાલતા આવેલા સંસારિક રીવાજોની અનિષ્ટતા, ધર્મને નામે ચાલતાં

ધર્મિંગ યગેરે તેમની જુદિમા તરત ઉતરી જતા વહેમ જેવો શબ્દ તેમના કોશમાં નરોતો જે વાન ખરી લાગે તે કરવાની હિંમત તેઓ ધરાવતા અને એકનાર નિશ્ચય કર્યો તો તે અમનમાં મુખમાં ગમે તે વિદ્ય આવે તો પણ અટકે નહીં તેના અડગ હતા પોતાના ચાર નાના ભાડુઓ અને તેમના મતાનો પણ એવો પ્રભાવ પાડેલો કે તેમની આજ્ઞા ઉચાપવાની પ્રાપ્તિમાં તાકાત નહોતી નોકરગણનો કાફલો પણ તેમના નામથી ધ્રુવતો મહીપતરામભાઈ ઇન્નાડ જઈ આ યા અને તેમની સાથે સર્પ રાખના માટે અમદાવાદની નાગગતી નાતે ભોળાનાથને નાતગદાર ચૂક્યા અને બાર રસ સુધી એ બહિષ્કાર આવુ રહ્યો તે દરમિયાન શુભુબેનની હિંમત અને ઉત્તેજન ન હોત તો ભાગ્યે જ કુટુંબ એ ટકર ઝીની શક્ય હોત તે જમાનો આજના જેવો નહોતો બાર વર્ષની યાત્રા કે ઊંઘીને પરણવાની જ જોઈએ અને તે પણ નાતમાં જ એવી માન્યતા સાથે આદના મોટા કુટુંબની વ્યક્તિઓ જેમાં પરધરની દીકરીઓનો પણ મહાવેશ થાય, તેમની કન્યાઓના બ્રાહ્મિ પ્રમગે પણ આપ્યા હશે તેના સમીઓને સાથમાં લઈ એ નવ ધરના આપ્યા તડનું મન મનારી કામ લેનામાં જે કૌશળ તેમજો રાપરેણુ તેના રખાણુ જેટલા કરીએ તેટલા થોડા છે એ નવ ધર એક કુટુંબના ચર્ચ થયા હતા દરેક પ્રમગે તમામને તેડવાન-દરેકને યથાધર્મિત મદદ કરવાની જેથી પ્રાપ્તિ ઓધુ ન આવે કે નાત ગદાર રહેવાથી કુળ પામ્યા એ જમાનામાં નાત ગદાર એટલે શું તનો આજ આપણને ખ્યાન આવે તેમ નથી એ એ બાર રસનું સુદ્ધ હતું અને તે અગત પ્રાપ્તિ માટે નહીં પણ સિદ્ધાંત ખાતર અને મિત્રને સાથ આપના ખાતર ભોળાનાથભાઈએ ચાર એક અને તેમના આ નીર પુત્રીએ સેનાપતિનું કામ કર્યું હતું આ દરમિયાન જેમ લક્ષ્મી પ્રમગે આવેના તેમ મૃત્યુના અતિકરણ પ્રમગે પણ આવેના અને તેવે રખતે પણ શાનિજનોનો માથ ન મગરા ડાઘ કોઈએ નમતુ આપવાનું થોડું નહોતું ધાર્યું

આના એક સમય પડીના હાથ નીચે તાલીમ લેતી, એ મોઝા હવે વિચાર કરતા લાગે છે ખરેખર દીર્ઘ પરિણામ ઉપજવે તેવો હતો જે કે તે વખત તો એમની ઉપરાશ અમને મદદ જ સાનતી અને એ કડમાં સામે અમે મનથી મહા ઉદાવતા મારા માતૃશ્રી અત્યંત નરમ પ્રકૃતિના અને મીઠા માર્ગ કરતા તેમના પર, નાનાબહેનને પોતાના માનીને અત્યંત સખતપણ થતી આ અમારાથી સંજુ જતુ નહોતુ અને અમે સમજ નહોતા શકતા કે ભાઈઓ, ભાબીઓ, ભાગીજી જે પ્રાઈ કાઈ કરે તેનો મનો દંપન

બાળાબ્હેન પર નંખાય. આ અમને બહુ અન્યાયયુક્ત લાગતું અને આથી બાળાબ્હેન સદા દયાએલાં અને ડરતાં જ રહેતાં. છથુબ્હેનનો સ્વભાવ લાગણીપ્રધાન એવો અને બુદ્ધિપ્રધાન વધારે એટલે સ્વજનપણું આ રીતે જ મોટે ભાગે પ્રદર્શિત થતું. બેકે કેટલેક પ્રયંજે બીજાં સર્વ કરતાં બાળાબ્હેન નરકનો પક્ષપાત દેખાતો પરંતુ એ એટલા બુદ્ધ કે અમને તો સાધારણ રીતે અન્યાયનો વર્તાવ જ જણાતો.

આવાં કડક અને શિસ્તપાલન માટે અતિ આમલી વડીલના હાથ નીચે જેમ કેટલાંકને લાભ થયો તેમ કેટલાંક એના પ્રતિસંઘટન રૂપે વધારે સ્વચ્છંદી બન્યાં અને તેમના જાણવામાં ન આવે તેમ ધરેચ્છ રીતે વર્તતા. અતિ કડકાઈ હમેશા સામાને બીજાં જોડે લાઈ જાય છે એમ ધણી વખત જાનતું. એમની હાક એવી વાગતી કે ઘણાં તો એમને વાઘતી ઉપમા આપતાં. નાનામાં નાનીયી મોટામાં મોટી બાળન એમને પૂછ્યા વગર ઘરમાં કોઈથી કાંઈ થઈ શકે નહીં. મોટા કુટુંબના વહીવટ માટે કેટલેક અંશે આવો વહીવટ જરૂરી હશે પરંતુ એને અંગે બંડ, અમંતોય, વિકાસનો અભાવ અને જુદાણું થતું. આ સર્વની અસર ઉછરતા બાળકો માટે અનિષ્ટ હતી એ સ્વીકારવું જોઈએ.

છથુબ્હેન નિશાળે બણેલા નહીં. ઘેર વાચતાં લખતાં શીખેલાં. પરંતુ વાંચવાનો આત્મન શોખ તેમને હતો. ઇતિહાસનો તેમને ખાસ શોખ. ઇતિહાસ, કથા, વાર્તા, કવિતા, જે જે તે જમાનામાં પ્રાપ્ત થાય એ સાહિત્યને વાંચતાં. ઉર્દુ તથા શરસી શીખવાનું થોડું થોડું મુનશી પાસે શરૂ કરેલું પણ કુટુંબજાળમાં અને મોટી ઉંમરે એ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ ના થઈ. અંગ્રેજી શીખવા માટે તેમને એટલી તીવ્ર યત્ન કે કંઈ મીશનરી મદદ આવે તો તેને શીખવવા આગ્રહ કરે. મને તો હમેશ કહેતાં કે અંગ્રેજી શીખવે તો પગાર આપુ. પોતાના પિતાના મિત્રો, બાળાબાણુવાળાઓ વગેરે સાથેના હમેશના પરિચયમાં અંગ્રેજીનું ગમાન તેમને ખૂબ ખૂંસતું. વાતચીત જાણીતી હોય તો થોડી સમજ શકે પણ એથી વિશેષ નહીં. પોતાનું એક અંગ્રેજી જાણવાનું દક્ષતર જીવ્યાત્યાં સુધી બાંધી રાખેલું, જેમાં નોટબુક, પેન્સિલ, અંગ્રેજી પહેલી ચોપડી વગેરે હતાં. પોતાને આવી ઉણુપ લાગેલી તેથી બાળાબ્હેનને અંગ્રેજી અભ્યાસ નિશાળમાં ખાનગી રીતે શરૂ કરાવેલો. પોતાનાં ભોજનઈઆને પણ અંગ્રેજી શિક્ષણ ની વ્યવસ્થા કરાવેલી અને રા બીમરાવના પુત્રી સત્યવતીને અંગ્રેજી શીખવવાનો ખાસ આગ્રહ રાખેલો. મને અંગ્રેજી શીખવવામાં તેમનું ખાસ ઉત્તેજન હતું અને મારી સાથે પોતાના પુત્રવધૂને મદાવકમી ટ્રેનીંગ કૉલેજના અંગ્રેજ વર્ગમાં મોકલવા પ્રયંધ કરેલો.

શિશુ, ભરત, મુથલુની એમની કુશળતા આ જમાનાના એના પ્રતિણેને શરમાવે તેની હતી ભરતના ખાસ કાળની દૃષ્ટિએ રંગો ગોપીનાની તેમનામા આવડત હતી વેતરાનું કામ એવું સરસ કરતા કે ઓગળીતાઓ પોતાના તુગડા વેતરાનના એમની પાસે આવતા નાકકાન રીધાવા આખી નાતના બાળકો આવતા મતનમ કે મુદ્ધિ અને હાતની કુશળતા તેમનામા પુ કમ હતી

વાચનના શોખ મનુષ્યમા ઉપર જણાવ્યું તે ઉપગત વર્તમાનપત્ર નામ્યા વગર એક દિવસ પણ ન આવે એવું તેમને હતું એ મારી યાદ ભરતમા તેા હમેશ મેં દોરેતુ 'મુખાર્ધસમાચાર'ના ચાતુ સાચના', મોડી રાત્રે પણ નામ્યા સિંચાય રહે નહીં એ જમાનામા દિવ્દ કરતા મહારના સમાચારોનું પ્રમાણ રધારે રહેતું અને ખાન કરીને ઈંગ્લાડની રાજ્યદારી બાનતો નિશેઃ આવતી આ સર્વ સમજર્વરક વાચી પાર્લિમેન્ટની સુટણીઓ, પ્રધાન મંત્રી ગેરેની અર્ચા સારી રીતે કરતા એક વખત એ ભરતે પ્રધાનપદે આવતો એમ તેમની ગણતરી હતી અને તે આ થો એમ વાત કરતા મને બરાબર યાદ છે આ રાજ્યદારી મશ્વોમા તેમને ખૂબ રસ હતો

એક પુરની બુદ્ધિને ટક્કર મારે તેની તેમની ગાહોશી હતી રાધનપુર નવાનના બોળાનાથભાઈ ઇનામદાર હાઇ એ રાજ્ય સાથે રણો જ સારો-એ કુટુંબ જેવો તેમનો સબધ હતો ઘણું ખરે વરસ મેરે નાધનપુર જરાનું આમત્રણ આવે અને મરહૂમ નવાગસાહેબ બિમ્બિનાખાનજી મહાબજેશ્વર એવે મથો જાથ ત્યાપણ બોળાનાથ ભાઈના કુટુંબને જુદો બગલો લઇ સાથે રાખે એ નવામ પોતાના રાજકાજમા પણ બોળાનાથભાઈ અને શુશુમેનની મલાહ લેતા એ બનેની સત્તાદથી નવા ચીમનરાન ખરરાન વોરા જે અમદાવાદના વ નગર નાગર અને બોળાનાથના મમથી હોના ઉપરાત કારીઆનાડ એજ સીમા મોઢરીમા હતા તેમની રાધનપુરના દીરાન તરીકે નીમણું ખરનામા આવી નવાગ સાહેબ તેમને પોતાના સગાએન સરખા ગણતા અને તેમના જમાનામા પણ શુશુમેનનું ઘણું માન હતું બુદ્ધિપ્રધાન માનમ હોઇ મધપણ પ્રકારના હોમ તેમને સ્પર્શ મે તેમ નહોતું અને કુટુંબમા બીજાને ગમે તેમલા હોમ હશે પણ તેમની હાં એની કે માથથી કોઈ દિવસ મધ જ વહેમી ક્રિયાઓ કરી શકાતી નહીં રા રા આપારાન નાની ઉમરમા અંગનાસ પામ્યા હતા તેમના પત્ની સોગ વર્તી ઉમરના તે પપ્પતે હતા અને તેમને કામ મતાન નહોતું આપણા દિવ્દુ રીરાજ મુજબ

વિધવા તો સદા અપશુકનીઆળ, પરંતુ હ્યુન્ટેન એ શુકન અપશુકનને માનનાર નહોતાં. લક્ષ, જનોઈ, છોકરીને સાસરે મોકલવી, વડુને ઘેર તેડવી એ વગેરે સર્વ શુભ પ્રમંચે આપારાધનાં પત્ની (જેમને મંતાન નહોતું પણ તમામ લાલેજ લગીજીં ‘જા’ કહેતાં)ના હાથે જ પ્રથમ ચાંદ્રો કરવામાં આવે. પછી જ ખીજને જે કરવું હોય તે કરે. આ કરવાથી કદાપિ અમંગલ થશે એવી સંકાને તેમના મનમાં એક ખૂણે પણ સ્થાન નહોતું અને કોઈથી આ સામે વિરોધનો સ્વર કાઢી શકતો નહોતો.

હજારો રૂપિયાનો વહીવટ તેમને હાથે ચાલુ ગયો પરંતુ મોતને માટે એક પામનો પણ લાભ તેમણે ઉઠાવ્યો નથી. પોતાના એકના એક પુત્ર કરતાં ભાઈઓને વિશેષ ગણેલા એ તો સહુકોઈ જોતું હતું. પિતાની સેવામાં હવનનો મોટો ભાગ અર્પણ કર્યો હતો અને ગરીબ સાસરામાં સાસરાંની સ્થિતિ પ્રમાણે રહી સંસાર ચલાવ્યો હતો. એમના સુખાગ્રે એમનાં સાસુ લગભગ છેક સુધી હયાત હતાં તેથી એ તરફની ખાસ કાળજી રાખવી નહોતી પડતી, પરંતુ સાસુના ગુજરવા બાદ ધરનું તમામ કામ હાથે કરી લેતાં. પિતાને ઘેર ઘણો વખત રહેતાં પરંતુ તેમના પતિનું સ્વાસ્થ્ય જરા પણ બગડે તો બધી વાન મુકી તેમની સારવારમાં રહેતાં અને જે ચિંતાયુક્ત દેખાવ જણાતો તે પરથી તેમની લાગણીનું માપ કાઢી શકાતું. ગામ, ગરાસના વહીવટમાં બલાભલા કોકરો ખાઈ જાય છે તેમ તેઓ પણ હેનરાનાં હશે પરંતુ જ્યોતે પ્રમાણિકતાથી એ વહીવટ કરેલો અને પરિણામે પોતે અને કુટુંબ ગરીબ જ રહ્યાં છે. પિતાની આજર અને પ્રતિષ્ઠા સાચવવા ખાનર જ તેમણે હવન ખાસ કર્યું હતું એમ કહીએ તો ચાલે.

૩

સ્વ. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ

રા. કૃષ્ણરાવ તે રા.જા. સરદાર ભોળાનાથ સાસનાઈના સૌથી નાના પુત્ર. માઈ બાળપણ મોટે ભાગે મારા મોસાળમાં ગએલું હોવાથી અને રા. કૃષ્ણરાવ અમદાવાદમાં જ રહેતા હોવાથી તેઓના નિકટના પરિચયમાં મારે આવવાનું થએલું; મારા શિક્ષણમાં તેઓ ખાસ રસ લેતા. ગુજરાતી બજવાનું ગાયપુરમાં આવેલી રા.જા. મગનભાઈ દંપતી-

શાળામાં પૂરૂ થયું એટલે મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ હોલેજના અગ્રેજી વર્ગમાં દાખલ થવા માટે તેમણે ઘણો આગ્રહ કરેલો. અમારા રહેવાના મકાન માંકડીચેરીથી એ શાળા તે જમાનામાં ખેલદ દૂર ગણાતી. દરરોજ તેડવા અને મુકવા ખાસ માણસનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. પરંતુ તેમણે આ બધી મુશ્કેલીઓનો સ્તો આણી અગ્રેજી અધ્યાપનની શરૂઆત કરાવી. અમારા મોમાળમાં ત્રણ ઘોડા ને ત્રણચાર ગાડીઓ હતી પરંતુ શાળામાં લાજુતાં કોઈપણ છોકરાને ગાડીમાં જવાનો રીવાજ નહોતો તરેન વરમાન ગમે તે હોય પરંતુ વિદ્યાર્થીઓએ સખત થવું જોઈએ એમ વડીયોનો મત હોઈ ગાડી કોઈ ફાડો અમને મળી નથી. આજ કાલ દરેક નિરાળ આગળ ગાડીઓનું મોડું 'Corps' -લશ્કર જોઈએ છીએ ત્યારે તે જમાનાની સાદાઈ યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. અમને તો એથી ઘણો જ લાભ થયો એમ અભારે સારી પેઠે મમજનય છે અને અમાગ મુશ્કેલીઓ પ્રત્યે અમારૂં માન વધે છે.

રા. કૃષ્ણરાવ તેમની કુટુંબી મીલકતોનો વહીવટ સ્વ. હથુમાની માથે કરતા. શરીરમપત્તિ બહુ સારી નહીં હોવાથી મુખ્યત્વે રહીને ડૉલેજનો અવધાન તેમણે એકાદ વર્ષ કરી બધ કપો અને હનામી ગામોના કામકાજમાં લક્ષ આપવા માડ્યું. હનામદારો, જગીરદારોને નાણાની ભીડ હમેશ હોય જ એટલે કેટલાક વર્ષ પછી સ્વતંત્ર ધરો કર્યા સિવાય નહીં ચાલે એમ લાગવાથી ઇચ્છાડ જઈ ઍરીગ્ટર થઈ આવ્યા. પાછા ચારીને ધરના વહીવટ સાથે ઍરીગ્ટરનું કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. અમદાવાદ સહરમાં મોટા ભારે કામે લાખોની મીલકતનાં કોર્ટમાં આવે છે પરંતુ અહીં ઍરીગ્ટરોને માટે મારૂં ક્ષેત્ર નથી એ હજી પણ જણાય છે. એટલે એ કામમાં ધાર્યા જેટલી ફતેહ ન મળી. પરંતુ ઇચ્છાડ જવાનો અને પ્રવાસ તથા બીજો લાભ મળ્યો.

પ્રાર્થના સમાજના કામકાજમાં તેઓ પિતા સાથે હમેશ રહેતા. 'ગાનગુધા' પત્ર કાઢવાનો પ્રથમ ખ્યાલ એમણે જ આણેલો-તેના તત્તીપદનું કામ પણ કેટલાક વર્ષો કરેલું શરૂઆતમાં એ પત્ર પખ્વાસિક હતું અને વર્તમાનપત્રના સ્વરૂપનું હતું તેના રા. સા મહીપતરામ, રા. નર્મિહગવ વગેરે લેખકે હતા આ પત્ર ચવાવવા ઉપનાત રા. કૃષ્ણરાવે બગાળી તેમજ મગી પુનઃમેના અનુવાદો તથા એકાદ નવવકથા 'મુકુત-મર્દન' નામે લખી છે. કુટુંબની સાહિત્યરમિકતા તેમનામાં મારી રીતે ઉતરેલી હતી. મંગીત માટે તેમને પુસ્તક અભિરૂચિ હતી તથા ઘણું જ મગ્સ માર્ગ શક્તા તેમના મંગીત

શિશુભાઈ ઉત્તાદ રોકેલા
હતા અને અત્યંત કેળવા-
એસો સુમધુર કંઠ ધરાવતા
સાથે સુંદર લક્ષણથી એઓ
ગાતા તેવું હજી સુધી કામનું
સંગીત મેં સાંભળ્યું નથી.
ધંધાદારી મંગીનકારો મંગીન-
ના શાસ્ત્રમાં ધણી પ્રવીણ
હોય, તેના સ્વરોના આરોહ
અવરોહના અદ્ભુત પ્રયોગો
કરી શકે, એક લીટી પચીસ
વખત ફેરફારો સાથે ગાઇ
પોતાનું સંગીત પ્રવીણ
પ્રદર્શન કરી શકે અને
તેમના કીશન માટે આપણે
તેમને ધન્યવાદ આપીએ
પરંતુ, આ મંગીનમાં સંગીત
અને તેના અર્થ-શબ્દના
બાવ, ધ્વનિ વગેરેનો મોટો
ભાગે અભાવ હોય છે. એ
સંગીતકારો સ્વરની ભવ
અજાણે અગર અર્થવાણી
લીટીઓ ગાય તે બંનેમાં
મારા જેવા કુદ માનસને
કાંઈ ફેર જણાતો નથી.

શબ્દના અર્થનું સ્વરૂપ સમજ તેના બાવ માંબળનારના હૃદયમાં મોંઘરા પહોંચાડી દઇ શ્રોતાને આ કચેરામય દુનીયાની પાર લઇ જઇ કોઈ ઉચ્ચચોકમા લઈ જવા મમર્થ થાય એવા મંગીતકારો જે થોડા ઘણા હોય છે તેમાંના એક રા. કૃષ્ણરાવ હતા. મંગીતવિદ્યા કરતા સંગીતકલા પર તેમનો અતિશય કાણુ હતો અને ઈવીપરોય જેવા મંગીત મીમાંષકો જે ભાવવાહી મંગીતને એન્ડ કોટિનું ગણે છે તે કોટિમાં કૃષ્ણરાવનું મંગીત મૂકી શકાય તેવું હતું. આ તેમનામાં ઈશ્વરી બક્ષીમ હતી.

મારાપર તેમની મમતા હમેશ હતી. તેમને માબળોને મંગીત તરફ માફ ચિત્ત આકર્ષાએલું. મારાં લક્ષ પછી પ્રાર્થના સમાગના ગરૈયા ફત્તેહવાઝને અને ઝીખવવા રોકવા તેમણે મહીપતરામભાઈને સૂચના કરેલી અને એઓએ લગલગ ત્રણેક વર્ષ અને શિક્ષણ આપેલું. મારા મર્ શિક્ષણ માટે તેમણે ખૂબ કાળજી રાખેલી. મારા લક્ષ મંમથ માટે પણ તેમણે સાઈ ગ્વળ મેળવવા ઘણી તગવીજ કરેલી અને છેવટે મારા લક્ષ મોહવવામાં તેમનો તેમજ રા. નરમિહરાવનો મુખ્ય હાથ હતો.

અમદાવાદની કેટલીક ગહેર મંરયાઓમાં તેમણે કામ કરેલું. આપારાવ લાઇબ્રેરી, બોગાનાથ હન્ડીટપૂટ અને અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ એ તેમનાં મુખ્ય કાર્યક્ષેત્રો હતા. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના પૂરા હિમાયતી હોઇ ગુજરાત લેડીઝ ક્લબ ગ્વળાઇ સારે કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગને તેમાં દાખલ કરાવી દાખલો બેસાડ્યો હતો. આજે તો લેડીઝ ક્લબનાં મેમ્બર થવું કે ત્યાં જઈ ટેનિસ ઍડમિન્ટન ગમવું એ મામૂલી ગાળત છે પરંતુ આજથી આળીમપીસ્તાળીમ વર્ષ ઉપર તો આવામાં સામ લેનારની પુષ્કળ નિંદ્ર થતી હતી એટલી કે ખૂટ પહેરવા એ પણ ટીકાને પાત્ર વસ્તુ હતી. ગાડીમાં પણ પાદ નાખીને બસાર જવું પડતું તેવા વખતે જિંધાડી વિક્ટોરીઆ કે ફેટનમાં સ્ત્રીવર્ગને માથે લઇ ફરવા જવું એ ઉચ્ચમુખતાની અવધિ હતી અને ટીકાકારોના પથરા ખરેખરા આઈને આવી પહેલ તેમણે કરેલી. જિંધાડી ગાડીમાં બેસવું એમાં ખામ કાંઈ મહત્ત્વ છે એમ કહેવાનો આશય નથી પણ જે આપણા મમાજની મંકુચિત્ત મનોદષ્ટા હતી તે દર્શાનનાનો માત્ર હેતુ છે મલાઓ વગેરેમાં મન્નારીઓ મંગીત ગાય એ તે જમાનામાં અત્યત નિંદ્ર ગણાતું. ગ. કૃષ્ણરાવે પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીઓને આવા પ્રમોએ ગાવાની પહેલ કાઢેલી અને અમારે તે માટે ન સંભળાય તેવા આક્ષેપો જનસમાજ તરફથી ખમવા પડેલા આજે મોટા કુટુંબોની બાળાઓ ભરી-મમામાં ગાય છે, વાઘ વગાડે છે અને મમામાં જ નહિ પણ નાટ્યશૃદ્ધોમાં પણ છૂટથી

ગાઇ શકે છે અને અભિનય કરી શકે છે. જૂના વિચારનાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ આમાં કાંઈ અવરોધ લાગતું નથી. આવી પહેલ કરનારને અલગ્યત દીકાપાત થવું પડે છે, પરંતુ એ સદન કરવાની દિમત તે જમાનામાં ઘણાં થોડાંમાં હતી.

તેમણે ગામગરાસનો વહીવટ પ્રમાણિકપણે કર્યો હતો. તેમ ન હોત તો આજે તેમના ઘરમાં ધનના દગ હોત. તેમને સ્વભાવ અત્યંત ખુશમિજબ અને સરળ હતો. સને ૧૯૦૫માં બનારસમાં કોંગ્રેસ હતી તે વખતે તેમનું કુટુંબ અને અમે સાથે દિલ્હી, આગ્રા, અલ્હાબાદ, મથુરા વગેરે સ્થળે ફરી બનારસ ગએલાં. મુસાફરીની સર્વ ગોઠવણ તેઓ જ બાંધી ચોક્કસાઈથી કરતા અને તેમની સાથે મુસાફરી કરવામાં તેમના આનંદી સ્વભાવને લીધે સર્વને ઉત્સાહ રહેતો. સને ૧૯૦૬માં સાહિત્યપરિષદ ધણ ત્યાં પણ અમે સહુ સાથે ગએલાં અને ત્યાંથી જુનાગઢ અને ગીરનાર જઈ આવ્યાં હતાં. મુસાફરી માટે પ્રથમથી ચોક્કસ પ્રોગ્રામ અને બધી અગમચેતી રાખી સુખરૂપ આનંદમય પ્રવાસ કરાવવાની તેમનામાં અજબ શક્તિ હતી.

ઘણી નાની ઉંમરમાં તેમનાં માતા ગુજરી ગએલાં, જ્યાંકુઓમાં સૌથી નાના, શરીરસ્વાસ્થ્ય જોષ્ટ્રએ એવું નહિ એ બધાં કારણોને લીધે તેમને આગળ વધવામાં અડચણો આવી.

રા. કૃષ્ણરાવ સ્વભાવે ટીપ્પણી અને આનંદી હતા. રા. નરસિંહરાવ optimist છે પરંતુ તેઓ pessimist હતા. છતાં મંડળીમાં એ વાર્તાલાપથી આનંદ રેલાવતા બ્યારે નરસિંહરાવ હમેશાં ગભીર પ્રકૃતિના છે. તેમની પ્રકૃતિ કામળ અને લાગણીપ્રધાન હતી. ફરેક કરતાં ચઢીઆતા હોવાનું અથવા પોતાના કુટુંબનું ગૌરવ બચાવવાં પ્રદર્શિત કરવાનું તેમનું વલણ નહોતું. મુઘઝ અને વિચક્ષણ, પ્રેમાળ અને નિરભિમાની—આ ગુણો સાથે અનિવાર્ય પામેલા હોવાથી કાંઈક પ્રમાદીપણું તેમનામાં આવ્યું હતું જેથી જીવનમાં તેઓ ઘટતી સફળતા મેળવી શક્યા નહિ. બાકી મારા નામ અભિપ્રાય પ્રમાણે રા. બ. ભોળાનાથ સારાભાષીનાં સંતાનોમાં બુદ્ધિમાં તે સૌથી ચઢી જાય તેવા હતા. સ્વ. આપારાવની બુદ્ધિ અત્યંત તીવ્ર હતી એમ મેં સાબળેકુ પણ તેમનું અવસાન મારા જન્મ પહેલાં થયેલું એટલે તે સંબંધમાં કાંઈ કહી શકું તેમ નથી. મારી જાત પ્રત્યે રા. કૃષ્ણરાવને સદા મમતાળુ લાગણી હતી અને મારા જીવનક્રમમાં જે મદદરેનો લાગ તેમને હતો તે ખાતે દૃઢ સદા તેમની ઝાણી રહીશ.

૨૫. સૌ. બાળાબહેન

આ ગૃહિણિયો વાચનારને ધ્યાપિ વાગશે કે આ તો મધુ બોળાનાથના કુટુમ્બ જ નહીં આ'યા કરે છે મારે ગ્રીમરતુ જોઈએ કે એ કુટુમ્બની વ્યક્તિઓએ મારે નાનપણ ઘડણુ હતુ અને તેમના સમર્થી મારે મહેવુ જોઈએ જ આ તે કુટુમ્બને નગની યક્તિ છે ની જ કે મારા માતૃશ્રી બાળાબહેન તે બોળાનાથબાઈના પુત્રી માતા પામેથી પુત્રી પોતાનુ તમામ ચારિય મેળવે છે, એવે તેમા ખામ નનાઈ જેવુ નથી બાળાબહેન જૂના અને નના જમાનાની નવ્યે હતા તેમના પડીતોએ તેમને નિશાળે મૂકના ત્યાં ૭ ચોપડી મુધી ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યા પાદ ત્રણ ચોપડી અગ્રેજી પણ ભજોના શાળામા ૨૫ ગ વિદ્યુદયમ ધનજીભાઈ તેમના ગુરુ હતા તે પછી છેક મને ૧૮૮૭મા ૧૦ જ્યારે મહાનકમી ટ્રેનિંગ કોલેજમા દાખલ થઈ ત્યારે ૩ વિદ્યુદયમ હતા પરંતુ તત્કાલ જ નિવૃત્ત થયા બાળાબહેનને મગીન શિક્ષણ આપવામા વિદ્યુદયમે પોતાની શક્તિઓ અર્પેની વિદ્યુદયમની દરેક નિયમ અમલનવાની પદ્ધતિની બાળાબહેન હમેશા તારીફ કરના વિદ્યુદયમનો મન તેઓની પ્રહસુશક્તિ માટે મુગ્ધો હતો મોગ મયુક્ત કુટુમ્બના અપકિતવના વિકાસને વળીનાર તમ મગીતી નથી પરંતુ પરબ્યા પડી બાળાબહેનના સર્વ શુભોગ વિકાસ થયો શીમત માપના પુત્રી, ઘેર પ્રાઈ દિવસ કામ કામમજારે પુ નહિ અને ગરીમ મામરે માર ચૌદ માળુમની સ્સોઈ કરવી પડતી પગુ મામ મરવામા કદી પણ કમગો નહોતો શરીરમાથે અનિશય નાણુ પણ ઝપાટામથ સ્સોઈ કરી નામે અને તે પણ ઘણી મુન્નરિરિધ પ્રમારની નાનીઓ, અથાણા, પાખનાવનાનો તેમને એટલો મોખ હતો કે તેમના મમર્થીઓ તેમની પામે તે શીખવા આવના તેમજ પોતાના ઘરની તેરી બીન્ને તેમની પામે ગનાવનારના તમના ભણેજભગ્રીજન હજી પણ તેમની તે મામન પાદ કરે છે મજકારી, સાહિત્યપ્રેમી કુટુમ્બમાથી વિદ્યાનો પ્રેમ નાવેના અને અમને જગ્યાવનાનો તેમનો ઉત્સાહ અમાપ હતો સાધારણ ગિયતિમા રમેદાઓ ગળી ન શકાય અને પોતે નમગા હતા અમાના અભ્યાસમા ખરેખર ન પડે તે માગજી રાખી જતે જ એમનું કરના મામરામા મોટુ કુટુમ્બ પગુ એ મર્મી પ્રીતિ જીતી ગએના અને માન દાન મળિભાઈ એટલે પોતાના મમરાની મેરા તેમજે છં મુધી એમ્મે હાથ કરેની મા'ગની મુશૂપા કરવામા તેમને અપાર આદર થતો પોતાના ના'તો વામા મ'સા-દાય રોમના-નેમા પણ પોતાને ત્યાં ના'તી

તેમની ચાકરી કરી. મારા પિતા બે બાઇઓમાં નાના અને ટૂંકા પગારવાળા છતાં હેવું કરીને પણ બાળાખંડેને આ મંદવાડમાં બનતું કર્યું. તે પછી સાસરા કે પિયેર કોઈ કેકાણે તેવું કામ આવે કે મંદવાડવાળાં એમ જ કહે કે બાળાખંડેનને બોલાવો. અને એકવડું શરીર, અધ્યાહાર અને પોતાનાં નાનાંભોટાં બાળકો છતાં મંદવાડમાં રાતદિવસ રહી કામ પાર ઊતારી આપે.

સ્વ. સી. બાળાખંડેન

તે જમાનામાં છોકરી દસેક બાર વર્ષની વધારેમાં વધારે થાય એટલે તેવું લગ્ન કરવું જ જોઈએ એવો સામાન્ય રિવાજ હતો. કોઇને પૂછીએ કે તમારી કન્યાને ક્યાં પરણાવશો તો જવાબ મળે કે હવે બાર વર્ષ થયાં. આ વરસ તો જે મળે તે વરને પરણાવ્યા વગર છૂટકો નથી. એટલે કે ગમે તે થાય પણ એ ઉમર થઇ એટલે લગ્ન કરવું જ જોઈએ એવી માન્યતા

હતી અને તેમાં કોઇને કોઈ બોલું પણ દેખાતું નહોતું. શરદાખંડેન બાર તેર વરસનાં થયાં. બાળાખંડેનને મન માને તેવો વર ન મળે તો મમે તેને પણ કન્યા દઇ દેવી તેવું નહોતું. ઘણે કેકાણેથી મામા આવના. સુરન, જુનાગઢ, પેટલાદ, ભાવનગર વગેરે રથજેથી કહેણ આવે, દયાળુ પણ આવે પરંતુ એકે વર તેમની પમાનમાં બિતરે નહિ. જે તે કહે કે બાળા, તને બિધ કેમ આવે છે. આવડી મોટી છોકરી પરમાં ફૂંવારી ફરે છે ને તમારી આખો કેમ ગ્રહણની નથી. દરેક કન્યા પરખાવવી જોઈએ, અધુર જાનિમાં પરણાવવી જોઈએ અને અધુર ઉમર પહેલાં પરખાવી દેવી જોઈએ આવી ત્રણ તરફથી પરિમિત થએલી સમાજચિંતિમાં બાળાખંડેનો પુષ્કળ સોસવું પડેલું. પરંતુ તેઓ દૈ

હતા મામાનો નર ન મગે તો પદર મોગ ગમે તેના નો લગ્ન મરીશુ એમ જનાગ
 ફેતા એમ કરતા રન માર્કડગન નદશમની મારફત પ્રવામ કરતા જ બદુકરામના પુત્ર
 અને માર્કડગના ભાણેજ સુમતભાઈ માથે વિવાહ નક્કી થયો જ બદુકરામ મ્હે કે
 અમુક સ્ત્રીમરમા સુમતભાઈને ઈ ન મોમના છે તે પહેલા લગ્ન મરવુ જ બોધ્યો સેવેતિ
 શાસ્ત્રી કહે કે મીનાઈ આવે છે તેમા લગ્ન ન થાન બાગામ્હેનને એમ હતુ કે આવા
 મુલ્ય મરણમગ વર ન બોવો તેઓ એવા વહેમમા માનતા નહોતા શુધુમ્હેનો
 ટે । મન્યો અને મીનાઈમા નમ ગોવ્યાયા ગણ્યો ગીમ કરી હશે મારા પિનાના
 મબ્ધીઓ જૂના વિચારના તેમને પણ આ વાન રચતી નહિ વિશેષમા તેમનો એ
 વાધો હતો કે મહીપતરામ અને બદુકરામ એ મે વિનાયતી મહેવાઈએ બીજા કાઈએ
 બોગાનાથના ધરમા ન શોધ્યા અને બાગા હેને તે તવા શા સાક શોધી નાતમા
 ધોગ થાન્યો

તે પછી દીમ કમ્નારાઓને ત્યાં પણ મન્યાઓ મોગી થવા નાગી અને અગર
 વર્ષ તો અહિંના નામરોમા મન્યા માટે ઓઠામા ઓગી મામા ય ઉમર થઇ છે અને
 મુહર્ત આદિ ગીણુ બની ગયા છે તે જમાનામા તે જાણે પૃથ્વી રમાતગ જય તેવુ કાઈક
 અમે મ્યું છે એમ બધા દર્શાવતા

થ ની અનમ્થા સુવડના અને રમ પગારમા મરમસરથી રહેવા છતા મિષ જનની
 બીણુપ કે કુખ કુકુબીઓને ન નાગે એ તરફ તેમનુ લક્ષ્ય હતુ તેમની ધર અનાવવાની
 કુનેહ એની બધી હતી કે હમરો રીયા વાપરનાર મમામબધીના ડોમરા પોતાના ધર
 મૂખી તેમને ત્યાં જઈ રહેનામા અને જમવાખાવામા મોજ મમગતા

મા । અબ્યામ માટ તો એનુ જ મ્હેવુ બમ થશે કે તેમની મહાપતા વિના
 કોનેજમા ભણી શખી ન હોત પોતે માદા હોય તોપણ એ દિવમ પણ ઘેર ન રહેવા
 કે મારા બાગાને નાખવાનુ સપૂર્ણ તેમને માથે જ હતું ત્યે માગમ તેમની પામે મોખી
 નાજમા કુ જતી અને બાળમના નાનામોટા મનામા તેઓ પોતે જ મગ મામ કે
 મનાની નાકરી તા જાણે તેમનુ ખામ ક્ષેન હતુ મારી પે પુત્રીઓને માથે મદદોહ
 આવેતો હું પોતે પણ માદી એ પ્રમગે લના દમ્તરોએ તેમની પરિચર્યાની મુક્ત મે
 પ્રસસા મેરી એમે દાથે રાવના ઉમગરા અને દહાની ઉવેર ઉમગમેર મરત
 પારકાની માકગી કના તેમને ઘેર પડોગી જય તો પછી ધરના બાગમની કરે તેમા

શું આશ્ચર્ય?

સાસુ જમાઈ વચ્ચે તેમના જેવું પ્રેમાળ વર્તન લાગ્યે જ કોઇનું હશે. માન, સહભાવ અને સાથે ધરના બાળક જેવો વર્તીવ એ અસાધારણ હતો. જમાઈ કોઈ દલાડો આવે, પ્રસંગે તેની હાજરી હોય તો તેને સન્માન આપવું તેને પ્રસન્ન કરવા અને તેને ઝોલું ન આવવા દેવા માટે પોતાનું બનતું સહકોષ કરે એ સ્વભાવિક છે પણ અમારે તો જુહું જ હતું. દરરોજ બાળાબહેનને ડયાં જવાનું, સાંજની ચઢા તેમને ત્યાંજ પીવાની. શહેર બહાર કોઈકોઈ પ્રસંગે સાથે જ રહેવાનું ચઢેલું. આ દરેક પ્રસંગે પોતાનાં છોકરાં કરતાં અધિક ગણુતા કરતાં અને નાનામા નાની ચીજ કે તુચ્છ ખાવાની વસ્તુમાં પણ તેમનો ભાગ પાડવા વગર બાળાબહેન રહે નહીં. એટલું જ નહીં પણ એટલું પોતાના પછું લાગે કે દોર્ડમાંથી આવીને ત્યાં જતાં કોઈ ધરમાં ન હોય તો જતે ખાવાનું ખોળી લે એવી છૂટ હતી. બાળાબહેનને પુસ્તકો અને માસિકો વાંચવાનો પુષ્કળ શોખ હતો. વાગ્યા વગર તેમને ચેન ન પડે એવો તેમનો સ્વભાવ હતો. પરંતુ કમનસીબે તેમની આંખો બમડી અને જીવનમાં છેલ્લાં દશ વર્ષ જતે વાંચી શક્યા નહીં. તથાપિ હમેશ કોઈ ને કોઈને બેસાડી એકાદ પુસ્તક વંચાવવાનો તેમનો નિયમ હતો. વાચનાર પણ તેમને કોઈ ને કોઈ મળી આવતું જ.

આરોગ્યના નિયમોનું પાલન તેમને ઘણું પસંદ હતું. ઈશ્વર તરફ તેમને અચળ શ્રદ્ધા હતી. શુદ્ધ સાદું જીવન ગાળવામાં કૃતકૃસતા માનતાં. મૃદુ અને કામળ સ્વભાવ હોવાથી કોઈને કંઈ અક્ષર ન કહેતાં, બોળાનાયલાઈનાં કુટુંબીઓમાં ઘણાં જરાજરામાં કોઈને વશ થઈ જનારાં હતા અને છે; પરંતુ બાળાબહેન પિતાના જેવા સૌમ્ય, અનુબધ અને શાંત પ્રકૃતિનાં હતાં. દયા તો તેમનામાં જોઈએ તે કરતાં વધારે હતી. આંધી દસ વર્ષ સુધી આંખની અવગતના છતાં ધરના કોઈને એક દિવસ પણ તેમની તરફથી તકલીફ પડી નથી. પોતાનું દરેક કામ જતે જ કરે. સાદસૂદ, સામાન ગોઠવવો વગેરે આખ નહિ જતા પોતે કરે અને ધરમાં હરવા ફરવામાં પણ કંઈ કોઈની મદદ ન લે.

પુણ્યશાળી પિતાને ત્યાં જન્મ લઈ સરળ, પ્રેમી, પવિત્ર, પરોપકારી જીવન ગાળનાર મારી એ માના જેને મારા પર અત્યંત પ્રેમ હતો તે પોતાનું જીવન સુખમય ગાળી પૂર્ણુ લાઘ્યશાળી થઈ ગઈ અને અમને જીવનના ભારે ભોગપાડો પડાવી ગઈ.

૫

૨૧. રા. ગોપીલાલ મણિલાલ

રા ગોપીલાલ મણિલાલ તો મારા પિતા તેઓ કોઈ મોટા માણસ નહોતા, વિદ્યાન નહોતા કે મહા ધુમ્પાનનાર વક્તા નહોતા છતાં તેમનો પરિચય આપવો મને યોગ્ય લાગે છે એમના સમગ્ર જીવન પર નજર નાખતા એમ વાગે છે કે જગતના બે એમના જેવા માણસો મોટે ભાગે હોય તો દુનિયામાં કરેશ, કકામ, મારામારી, અન્યાય, જૂઠાણા, છેતરપિંડી જેવું કાંઈ રહે નહિ અત્યંત માદાઈ અને સરળતા એ એમના નિશિષ્ટ ગુણ હતા કોઈના એ અક્ષર સાલળી લેના પણ કોઈ ન કરવો એ હમેશનો સ્વભાવ હતો ધણીવાર તેમના નરેશ ગેરનાજબી વર્તન કરનાર પર અમને બધાને મીસ ચઢે ત્યારે તેઓ તો ઠંડા પાણીનું માટનું—એક રૂપ પણ જીલું ન થાય અને સામાનું અવદિત વર્ણન ગણી જાય કોઈ હાથ નીચેનાને પણ હપકો આપવો તે શું તે કદી જાણ્યું નથી મત્ત્ય અને ન્યાય તરફ અત્યંત પક્ષપાત હોઈ તેમનું જીવન સદા મીઠા માર્ગે વધું ગયું છે મારી મમજણ માથે મેં કોઈ દિવસ તેમનું કાયાવાચા મનમાં ઝાઝો ખોડું લાગે તેવું કામ કદી જોયું નથી એટલું જ નહિ પણ પોતાના મુખના બોલે બીજાઓને તેમણે સગળાવ્યા અને સગવડ કરી આપી છે

પ્રમાણિતપણું એમણે આખા જીવનમાં સાચી રાખેલું અને કાંઈક પ્રમગો એમની નોકરી દરમિયાન એમણી ચિન્તિત થવાના આવ્યા હશે પરંતુ તેમણે પોતાની નિષ્ઠા શુદ્ધ જાળવી રાખેલી તેમના પ્રમગમાં આવેના આ વાતની માફી પૂરે તેમ છે અમદાવાદની ઝિરિટ્કટ ટાઉના તેઓ નાજર હતા એ જગામાં એટલા બધા પ્રચલિતો તે વખતે હતા કે તેમણે ધાર્યું હોત તો મારો પૈસો એમને કરી જત તરીકામાં જિંદગી શરૂ કરે તો અને અતિ મામાન્ય ગિતિમાં તે પૂરી થી અમે ટાઉ દલાડો ખાતે શું તે જાણ્યું નથી અમારા ઘરની રીતભાત એટલી સાદી કે દુધ પગારમાં પરમ આનંદ બોગની રાખા નોમરીમાં ઉપરીઓ તેમના કામ તથા પ્રમાણિકતાથી સર્વથા મતુષ્ટ હતા એ જ મારજુમર પાય નાં સુધી તેમને નોમરીમાં Extention મળેલું નિહત થયા ત્યારે Good service નો ચદમ તેમને મળેલો માર વર્ષ ઉપરીઓને અનિવાર્ય પેનશન આપવું જ પડે એમને તે જ દિવસથી અહીંના ઝિરિટ્કટ જગે તેમને બહેચરદામ નરકરીની મીન જે સગીર મોની મીન હતી ત્યાં દેખરેખ રાખવાના કામ પર નીમ્યા એ કામ પૂરું થયું કે તરત સ્વામી

નારાયણના વડતાસના મંદિરના રીસીવર નીમ્યા. ત્યાં મદાસજ તેમજ સેવકો વચ્ચે વૈભવરૂપ દોવા છતાં ઝંઘેની પુષ્કળ પ્રીતિ મેળવી. ત્યાં પણ તેમની પ્રમાણિકતાની ખૂબ કસોટી થઈ હતી. મંદિરના એક અધ્યાણનો પડીઓ કે વાડકો, મંદિરની ઘરની ગાયોની છાસ સુદાં એમને ખગે નહિ. મંદિરનાં અધ્યાણાં, કેરી, લીંચુ વગેરેનાં બધાં બધુ વખાણુ કરે પણ એમને આખવા પણ મજ્યાં નથી. ઉત્સવ પ્રસંગે યાત્રાશુઓ આવે તેમને તે છૂટથી વહેંચાય અને તેવા કોઈ યાત્રાણુ ખવડાવે તો મળે બાકી કંઈ નહિ.

પોતે મંદિરના પરમ શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હતા અને પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગ્યાથી ભગવદ્-સ્મરણ ચાલે તે દહાડો ગ્રિમતાં સુધી. જૂના વિચારના કુટુંબના હતા પરંતુ નાનપણથી બોળાનાથના કુટુંબ જેડે ગાટ પરિચય તેને લઈને સુસ્ત પ્રાર્થનાસમાજ મનવાદી થયા હતા. એકેશ્વર મતને માનનારા હોવાથી કેટલાંક કુટુંબીઓને નારાજ કરવાં પડ્યાં હશે. વિદ્યેશમાં અશુરપક્ષનો ધર્મ સ્વીકારવો એ પુરુષને માટે આપણા સમાજમાં કાંઈક દલકા જેવું ગણાય છે તેથી તેમજ એ કુટુંબના સમાજસુધારણાના વિચારો પણ પોતે પ્રદક્ષ કરેલા હોવાથી કોઇ વાર ખટાસના પ્રસંગો આવતા પરંતુ પોતાના મોટાભાઈ પ્રભુ અસાધારણ માનવરૂત્તિ અને તેમને માટે ખીટી જાળમાં પ્રાણ પાથરે એટલે તેમજ બહેન અને તેમને નાનપણથી ઊછેરનાર મારી પ્રત્યે અતિશય પ્રેમને લીધે સૌકામ તેમના તરફ પ્રસન્ન રહેતું. ભાઈનાં અને બહેનના છોકરાંનો એમના પ્રત્યે એટલો પ્રેમ કે તેટલો તેમના પિતા તરફ પણ નહિ હોય—જેડે કોઈને ઝાઝું આપીને રાજ કરવાની શક્તિ તો હતી જ નહિ. તેમનું અંતઃકરણ પ્રેમથી ભરપૂર હતું. જેડે તેનું બધું ગોલીને પ્રદર્શન કરવાની ટેવ નહોતી. કોઇ પ્રકારનો આકંઠર એ એમના અતિસ્વભાવ વિરુદ્ધ હતો.

બોળાનાથને લા પુત્રીઓ તેમજ પૌત્રીઓના પતિઓ એક એ નહિ પણ સાત આઠ હશે તથાપિ કોઈની સાથે મારા પિતા જેટલો તે કુટુંબ સાથે મંબંધ નહિ તેમજ કોઈ એ મહાપુરુષની પાસેથી અંરદાર કે પ્રેરણા તેમના જેટલી પામ્યા નહોતા. સને ૧૮૭૭માં દિલ્હીના દરગાહમાં એ કુટુંબના મુખ્યમુખ્ય માણસો બોળાનાથભાઈની સાથે ગએલાં અને ત્યાંથી કલકત્તા આદિ સ્થળે પ્રવાસ કરેલો. તે મંડળમાં પણ મારા પિતાને સાથે લીધેલા. બોળાનાથભાઈના બધા જમાઈઓ સાધારણ રિયતિના હતા એટલે ખીન્ન પણ કોઈપણ જગતે તેની મુસાફરી કરી શકે તેમ નહોતું. પરંતુ બોળાનાથને મારા પિતા પ્રભુ અસાધારણ સદ્ભાવ હતા. તેમના પુત્રો રા. ભીમરાવ, રા. નરસિંહરાવ તથા રા. કૃષ્ણરાવની સાથે મારા

પિતાને પરમ મિત્રતા હતી અને વિશેષ પક્ષપાતને પાન થવાની સર્વલાયકતા તેમનામાં હતી સગામઠથી પૂછતા અમને જણાયું હતું કે જે ખાન પત્ની અમારા પિતામાં હતી તે તેમના માતૃશ્રી જેઓ મોતીલાલ દીવેગીઆ (જેમના નામની ખડગી ગાયપુરમાં છે તેઓ)ના પુત્રી હોઈ ઘણા જ સુશીલ અને સુજનતાવાળા તથા જીતરી આવેલી આ પ્રકારના વડીલોપાર્જિત મૌજન્યમ ઓજસી સાધુચરિત શ્વસુ ના અર્પથી અમાધા ભૂ ચારિ વચન પ્રાપ્ત થયા તે શક્તિમાન થયા એ નિમશઃ કે એમના જેવી nobleness મેં માધનામાં જોઈ કે અનુભવી નથી

મારા માતૃશ્રીની નાજુક તળીયત તેમના પિતાના ઘરની શ્રીમતાઈ, અમારા પિતાના વડીલોના વિચાર મધક જૂતા, એ મર્મને લીધે વિશ્વાસ થયોનો પ્રસંગ આવે એ પ્રાભાવિષ છે પત્નુ કયે ઉપાયે મારા માતૃશ્રીના મનનું સમાધાન થાય, તેમના મનો ઓછામાં ઓછું દુઃખ શી રીતે આવે માથે વડીલોનું મન્માન પણ સચવાય એવે માર્ગે હમેશ વર્તી અમારું મર્મનું જીવન નુષ્ઠમય થયામાં તેમજે માર્ગ બાળી રાખ્યું નથી

વર્તમાનપત્રો નાચવાનો તેમને મેહદ શોક હતો મયા જમાનામાં હાનની પેરે સન્તા પત્રો નહોતા દાહમ્મ ઓફ ઈડીઆ ચાર આને વેચાતું તે વિવાદ મે મે ગેઝેટ અને એવોન્ટ ઓફ ઈડીઆ એ પત્રો પ્રસિદ્ધ થતા આપારાવ બોળાનાથ નામજેરીમાંથી ગરે તે પત્રો વાચના અમને મળ્યા અને રાતના માર રાગના સુધી મેસી તે નાચના જુના જમાનામાં મેટ્રિસનો અભ્યાસ કરેનાઓનું અગ્રેજ ધણુ ચડીઆતું હતું અને મીક રોમન ઇલિહામોનો અભ્યાસ તેમાં કરેલા પત્રો અગ્રેજ દેકામ્પતરોના હાથ નીચે શિક્ષણ મેનાથી અગ્રેજીમાં પરનો તેમનો મનુ મારો હતો

આગમ શત તેઓ મમજતા નહીં પાત્ર માત્ર માદન ચાનવું તે તેમને મન લીમામમાં નહોતું મારિષ ખોલ તરફ વિશેષ રૂચિ ધરાવતા અને નિયમિત કરવા જ્યામાં ચૂંટના નહિ માદુ મીધુ જીવન માનમિશ્ન શાન્તિ અને મતોર એથી મીને પોળોમો વર્તની ઉમર સુધી તેમની મર્મ શમિઓ મમ કરતી પોતાનું તમામ મમ જાતે મગ્નુ એ તેમનો રવમાર હતો ઓશીમમાં તો પોતાનું મમ કરે એટલું જ નહીં પણ મીજન મગ્નુનોને પણ મમ કરી આને બાળે પણ તેમના હાથ નીચે મમ મગ્નુ તેમને માન પ્રેમથી માન કરે કે

આપનાર બોળાનાથ નામજેરીના મયાનમમાના એમ તેઓ દના અને મગ્નુ આનગી દુગ્ગોતી વડીલ પણ તેમના હાથમાં હતો

તેમના એકમાત્રી સ્વભાવને લીધે મિત્રમંડળ મોટું નહોતું. રા. જળવંતરામ મદાદેવરામ મહેતા જે પોતાના અનેથી રા. જા. દોસનરાવ ગંપતરાવ મુનશી-અર્ધોના તે વખતના સમજાતા સાથે સુસ્તથી આવેલા તે એમના પરમ મિત્ર હતા. તે સિવાય અર્ધોની મુ નિરિપાલિરીના એક વખતના સેક્રેટરી રા. પ્રાણુજીવનદાસ દલાલ તથા પોતાના મહીઆત ભાઈઓ લક્ષ્મીપ્રસાદ અનંતરાવ મેદ અને વિનાયકરાવ અનંતરાવ મેદ તેમના વિશ્વાસના સમમાત્રી હતા. રા. જા. લાલસંકર ઉમિયાસંકર પ્રત્યે ખૂબ સન્માનની લાગણી તેમને હતી તેમ લાલસંકરભાઈની પ્રીતિ તેમણે ગંપાદન કરી હતી.

પોતાનાં જાળકે અને જાળકેનાં જાળકે પર પ્રેમ તો સ્વાભાવિક હોય જ. પરંતુ પુત્રવધૂઓ પર તેમને જે અસામારણ મમતા તેમને હતી તેથી જ્યારે જોવામાં આવે છે. પોતાની જરૂરીઆતો તેઓ પૂરી પાડે એમ આશા રાખવાને બદલે તેઓને રાખેને શ્રમ કે અગવડ પડે એ વિચારે પોતાનો નિત્યક્રમ ધરના. અમને એમ લાગતું કે સ્ત્રીસન્માનની ભાવનાનો જાણે અનિરેક ધાય છે. તેમની સુખ સગવડ માથવડી અને પારકા ઘરમાં તેઓ છે અને કોઈ વરીક્ષની આડખીસી તેમના પર છે એ ભાવના કરી પણ ઉત્પન્ન થવા ન હેવા માટે તેઓ સતત કાળજી રાખતા. એ સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે એ પુત્રવધૂઓ પણ પોતાના પિતા કરતાં તેમને અધિક ગણનાં અને મારા મોટાભાઈ શ્રી. ચક્રાભાઈનાં પત્ની સ્ત્રી. મીરેલી જે તેમના નિકટ સહવાસમાં વિશેષ આવેલાં તેમણે પોતાની પુત્રીઓ કરતાં પણ તેમનું મન વધારે સાચવ્યું છે તેમજ તેમની સેવા આકરી કરી છે.

આવા નીતરતા સીઝન્મવાળા પવિત્ર પુણ્યસાગી પિતાને ત્યાં જન્મ લેવામાં હું માફ અદોભાગ્ય સમજું છું. તેઓ પણ પોતાની લીલીવાડી અખંડ મહીને મારા માતૃધીની પેઠે શાન્ત અને ભાગ્યસાગી જીવનયાત્રા પૂરી કરી મયા અને અમારા જીવનપર અસીકિક છાપ પાડી મયા.

૧

રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામના નામથી ગુજરાતના લાગ્યે જ સિદ્ધિત વર્ગમાં કોઈ અજાણ્યું હશે. ગુજરાતના પ્રાચીન શિક્ષકોના પહેલા ગુરુ તરીકે યાદગરામ તેમના શિષ્યોએ

તેમની ખ્યાતિ ફેલાવેલી છે. પચીસ વર્ષથી વધારે મમય ટ્રેનીંગ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ નરીકેના હોદ્દાપર તેમણે કામ કર્યું હતું જેથી સંકેડે શિક્ષકો તેમના હાથ નીચે તાલીમ પામ્યા હતા. તે મર્વ તેમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિ, વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની મમતા અને તેમના હિત માટેની લાગણી સારૂ મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરે છે. તે સાથે કડક શિસ્તપાલન માટે પણ તેઓ જાણીતા હતા. મદગુરના સર્વ અંશે તેમનામા હતા જેથી કરીને અહુ મૂલ્યવાન વાર્ષિક ગુજરાતી શિક્ષક મંડળને તેઓ આપી મયા હતા.

દેશના આ લાગભાથી છગ્ગાંડ જનાર તેઓ પહેલા જ હતા અને તેને પરિણામે જ્ઞાનિ તરફથી બેહદ ત્રામ તેમને થયેયો. એ જ્ઞાતિ બહિષ્કારનો ખ્યાલ આ જમાનામાં આવવો મુશ્કેલ છે. આજ તો દહાણું નોતરું અંધ ધામ અને છોકર્ગ પરણાવવામા અડચણ આવે એ વધારેમા વધારે અગવડ પાડી શકાય. તે જમાનામાં તો ગહેવા ધર કોમ્ર આપે નહીં, નોકર કોઈ મળે નહીં અને સગાં વહાવાંથી મળવા મરખું જવાય નહીં જમવા કે કન્યા વ્યવહારની તો વાત જ શાની. થોડા અંગત મિત્રો મિત્રાવ તમામના ગૈય અને તિરગ્ગાને પાત્ર થવાનો પ્રમય રામા મહીપતરામને આવેયો.

રા.બા. બોજાનાથ અને મહીપતરામને માદ મેત્રી હતી. છગ્ગાંડ જતા પહેલાં બોજાનાથે તેમના માથમાં ગહેવા વચન આપેલું અને તે પાળી ખાર વરમ સુધી જ્ઞાનિ જનોના ત્રામ વેડંબા હતા. મહીપતરામને રહેવાનું ઘર પણ તેઓએ પેતાનું કાલતુ હતું તે આપ્યું હતુ, જે માટે મંમધીઓએ ઉમ વિરોધ કર્યો હતો. આ એ મિત્રોને દેશની ધાર્મિક અને મામાજિક ઉન્નતિની તીવ્ર ધગ્ગા હતી અને તે માટે થોજનાઓ ધડના એક બીજના ઘરમા વિચાર વિરદ જરા પણ વ્યવહાર હોય તો છુટથી ફેરફાર કરાવના.

આ રીતે આ બે કુટુંબનો પરસ્પર મંબંધ પ્રથમથી જ હતો એટલે કાલકોમ્ર વાર મને કુટુંબને એકઠાં થવાનો પ્રમંગ આવનો પગ્તુ રાવ માદેજ મહીપતરામનો અંગત પરિચય માટે નહોતો. મહીપતરામભાઈને મદુ કોઈ રાવ સાદેજ કહેતું. કૉલેજમા અને નિરાજમાં તેજ નામે તેઓ ઓળખાતા. ગવ માદેજ એટલે પ્રીન્સીપાલ એમ પર્વાય જેલુ થધ ગયુ હતુ. બોજાનાથભાઈને ત્યાં છોકરાઓ તેમને મહીપતરામ કાકા અગર મહીપતરામ મામા કહેતા. આ છેલ્લા નામથી તું તેમને વિર્મે જાન કરતી. મદાપકમી ટ્રેનીંગ કૉલેજમા અમારી પરીક્ષા લેવા તેઓ આરના એ પ્રથમ પરિચય. માદો વિરાદ મંમંધ તેમને ત્યા થયો પડી વિર્મે મમાગમમા આવવાની નક મરેલી પરંતુ કુખાંમે

રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ
તેમનું આયુષ્ય ૧૮૯૧માં ૫૩ થયું જેથી એ સમજનના સાધનો અને બહુ થોડો લાભ

મળ્યો સુધારક હોઈ સ્ત્રી મન્માનના દુરા પદપાતી એટલે તેમને ત્યાં પુનઃવધૂઓનું ગળે રાજ્ય હતું તેમના ધરમા સ્ત્રીવર્ગમાં બીજું કશું નહોતું એટલે ખૂબ નાડમાં પુત્રોની માફક પુનઃવધૂઓને નાખવામાં આવતી મનમમતુ ખાવાપીવા, ગાડીમાં મેમી ફરવા જવાનું રમનો રમવાની અને મલાઓ, મીઠાઓ, મેળાનું વગેરેના પુર અને વર્ગ સાથે હમેશ જવાનું તે જમાનામાં આ બધું બધાને ત્યાં જોવામાં આવતું નહોતું.

છતાંજી પાછા આવી નાનને કાન આધ્યા મુજબ મ્મનાતિતો એકાએક તેઓ હમેશ રાખતા અને તે ન મગે તો હાથે સધરાનો ત્રિધ હતો મધી વધૂઓ બાળક તેમને હમારી રમાડી રધાવે જે જમે મોગ મે પુત્રોને ત્યાં માગકા તેમના જના હતા અને બાળકો પર અત્યંત પ્રીતિ તેમને હતી અને ૧૮૮૧ની માનમાં અમારી નિતાળમાં લેડી સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ અમને જાણી ધોરણમાંથી મેટ્રીમાં એસાંચા વિચાર કયો હતો તેનું રાન માહેન તેની તરફેણમાં નહોતા તેમને લાગેનું આ મુસ્લિમ કામ મનમે નહિ અને અતિશય મહેનત કરેની નમી જશે પરંતુ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેમનું કહેવું માન્ય ન ગણ્યું અને મેટ્રીમાં મેગ તે પહેલાં તેઓનું અનમાન થયું.

તેઓ પ્રાતઃકાળે ચાર નાગે ઉઠીને પોતાનું નખવાનું કામ હમેશા કરતા રાત્રે મોડી રાત સુધી નર્તમાનપત્ર વચના તેમના પ્રમિદ્ધ થએલા પુત્રકા ઉપરાત ભારાત ખાતાના અને પુત્રકા અને શાળાપત્રના મેનુમાર લખાણો મળી મથતકાર થાય તેને લખાણનો મકાર તએનો છે.

ગવ માટેની પ્રકૃતિ મોડીજીથી બીનકુન મહિન puritanic હતી સુતાના નતની હોવા છતાં ખાવાપીવાના શખીન કે સગીનનો શોખ ધરાવનાર તેઓ નહોતા બોળાનાયના ધરમા રગરાગ મગીત મનામિયતા, નાટ્યપ્રવેશો, ચિત્રકના વગેરેના ભરતક નાતાવરણથી ઉત્તર જ વાતાવરણ એમને ત્યાં અનુભવમાં આધુ આનું કારણ મમે તે હશે પરંતુ ધર્મશુદ્ધિની જે ભાવનાથી છતાંમા puritanismનો ઉદ્ભવ થયો હતો તેવી જ મનોરૂપિ આ પ્રકૃતિના મનમત કારણ કે હશે એમ મરી આ પમતિ પ્રમાણે લાગે કે સાથે નાથ સિદ્ધાંતનું જીવન એટલે વિદ્યાર્થીઓ પર રમેને મોજશોખની છાન પડે એ પણ કારણ હોવા મભન છે.

પોતાના જોડા માધનરાળા મનધીએને મલ્લ મનામાં તેઓ હમેશ તત્પર રહેતા તેમના વિધવા માળીના છોમ્લ મીઠા માળીના છોમ્લ મીનરાધ લાલે વગેરેને પોતાના

પરમાં પાળી પોષી, તે પૈકી છેકરાંઓને યુનિવર્સિટીની હતી કેળવણી આપી તેમણે કેશભે પાડ્યા હતા અને એ સર્વે તેમના મમતાશુષ્ણાની તારીફ કરે છે. છતાં એકંદરે તેમનામાં હૃદય કરતાં બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય હતું એમ લાગે છે. પોતાનાં પત્ની ત્રણ પુત્રો મુકી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં તે વખતે તેમના સૌથી નાના પુત્ર આગક હોવાથી તેમના પર પિતાનું અતિશય વાત્સલ્ય હતું. વિશેષમાં બુદ્ધિમતા તથા જલ્દુભાન વૃત્તિને લીધે એ લાગણી બળવત્તર થઈ હતી. નાની ઉંમરમાં યુનિવર્સિટીની ચરારી કારકીર્દી, સેખનકળાનું કૌશલ અને ઉદાર-મમત તરફનો આગ્રહઃ આ સર્વ ગુણો માટે પિતાને આ પુત્ર માટે સકારણ ગર્વ હતો.

સરકારી નોકરીને અંગે લાગંતર ખાતાનું તેમજ પાઠ્યપુસ્તકો રચવાનું કામ તેમને કરવાનું હતું. તેમણે લખેલો 'હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ' જૂના વખતમાં શાળાઓમાં સાલતો. પરંતુ તેમાં કવચિત દર્શાવેલા દેશપ્રીતિના ઉદ્ગારોથી અંગ્રેજ અમલદારો નારાજ થએલા અને તેમને મટિ સરકારમાંથી સખન ટીકાઓ થઇને આવેલી. આ ઇતિહાસ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે રદ કરી નવો ઇતિહાસખાતાએ રચાવી ચલાવવા માંડ્યો હતો. અમારા અભ્યાસ દરમિયાન મહીપતરામનો ઇતિહાસ હવે નથી આંધવાનો અને દંડરૂત સાલવાનો છે એ દેરદાર થએલો પરંતુ તેની અંદર શું કારણ હતું તે અમે સમજ્યાં નહોતા. પાછળથી ઔરીશીઅલ ટીકા વાચતાં એ રહસ્ય જાણવામાં આવ્યું.

નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઇ પ્રાર્થનાસમાગનું તેમજ સમાજ સુધારાનું કામ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. નિવૃત્ત થવાની અરજી કરી અને તેનો જવાબ આવે તે પહેલાં એકાએક સને ૧૮૬૧ના મે માસમાં તેમનો દેહાન્ત થયો.

૭

ચતુરસદ્ભી

આ રમૂનિયિત્રોમા જાણીતાં કે અગ્રગણ્ય મનુષ્યો મંજધે લખવાનો હેતુ નથી. જેમના સંબંધમાં મારે આવવાનું અને જેઓ મારા જીવનપર જાણ પાડી ગયાં એવાં સર્વનાં આજા ચિત્રો આપવાનો પ્રયત્ન છે.

ચતુરસદ્ભી તે રા. બીમરાવ ભોળાનાથનાં પત્ની, રા. બાપુલા ઇ દયાશકરનાં પુત્રી

એટલે પ્રીતીપાત્ર આનંદશબ્દના બહેન એઓ મારા મામી થાય તેમના હાથ નીચે મારા બાળપણનો ફ્રેલોક મમય ગયો દોવાથી તેમના અનેક શુભો આલેખવા છટ સમગ્ર હુ એ આનંદન કુટુંબની બાઈએ બોળાનાથના કુટુંબમાં આવી તેને દીપાન્તુ, એ નિમશય છે મારા માતૃશ્રી તેમના નણ્દ થાય પરંતુ એમ મગી મ્હેન કરતા બાળા મ્હેનને તેમના પર નિશીપ વદાય હતું એકબીજાની બી. માયવે અને મોગા કુટુંબમાં અથાયા વગર મરનનાથી કામ કાઢી લે એકબીજાના બાગમને માયવે અને પરમ્પર એવો વ્યવહાર રાખે કે કોઈની જૂન છતી થવા ના દે મારા માતૃશ્રીની તમીયત સદાની નમણી એટલે અને પ્રસંગે ચતુરમા તેમની વહારે આવતા

આવો મબધ એટલે મારો તેમના પર પૂજ્ય ભાર હતો તેમના પતિ એટલે તા બીમશાન વીસ બારીમ નર્ સુધી કાયમના બીમાર હતા એના પતિની રાત દિવસ ઉ સાહબેર સેવા કરતી એ તેમના શ્રવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું તેમને માટે ખાસ બોળન સાગમી કરનાતી, અને અનેક જરૂરીઆતો, દનાઓ વગેરે માટે કાળજી રાખનાતી હતી છતા હમતા એ આખા ઘરમાં જેનું કામ હોય તે કરવા તૈયાર હતા મયુક્તા કુટુંબમાં વ્યક્તિઓની જરૂરીઆતો પગ લક્ષ થોકુ અપાય અને અપાય તે બીજાને રીઝરી પોતાના વ્યાધિગ્રસ્ત પતિની સુશ્રૂતામાટે સાધન મેળવી લેવાની તેમની કુનેહ અગળ હતી પાઠગથી કુટુંબની આર્થિક ગિચિતિ નરમ થતા પોતાનું જે હતું તે વાપરી એ પતિની માદગીના ખર્ચના બોળ ઉદાનતા હતા પતિના અનસાન પછી સાત આઠ બાગમે સાથે કુટુંબ વ્યવહાર ચલાવ્યો, જુના રીવાજો મુજબ હોતલન લમાદિપ્રસંગો કાઢ્યા તે એક ધર્મ કમાનાર પુરુષને પણ દરાવે તેવું હતું ધરમાં કમાનાર માઈ નહોં બાગમેને મળવણી આપનાતી અને ઘરનો મોબો સાચવનાનો આવી વિશ્વ કસોતીમાં એ હિંમતવાળી બાઈએ જે ધર્મ અને મયમ રાખ્યો હતો તે સફૂને બોધ લેવા લાયક હતો

રમેાઈની ઉત્કૃષ્ટ આવડત તેમનામાં હતી તા બીમશાનની કાયમની અનારોગ પ્રકૃતિને વીધે ખાવામાં કરી પાગવાની અને સાથે રોજનું એ હોનાથી લાવના ન લાવનાનું અતિશય પ્રમાણમાં હતું અને વાનીઓ તૈયાર કરી દોય તેમાંની એક પસંદ ના પડે એમ ઘણીવાર બનતું છતા રોપને ગળી જઈ કરતાકરતી વિવિધ નમુઓ દાખર કરી કૃતકૃલ થતા એ તેમને ટેડીએ વાર જોયા છે તેમની પાકશાસ્ત્રની પ્રતીણનાનો વામ મને પણ મળ્યો છે

વ્યાધિએ પેરી લીધા ના હોત તો પોતાની શક્તિઓનો લાભ વિશેષ પ્રમાણમાં જગતને આપી શકત. બીમરાવની માહિત્ય કૃતિઓ આઝી નથી પણ મત્સ્યવાન તો છે જ. આવાં માળાપને લાં અનેક સુમંત્રકારો બહેન મત્સ્યવતીને મળેલા હતા. ભોળાનાથના કુટુંબમાં બીમરાવના જેવું સુઝપ કોઈનું નહોતું બહેન મત્સ્યવતી પણ તેવા જ રૂપવાન હતાં અને રૂપ ઉપરાંત તેઓનો અજાર તેમનામાં ભરેલો હતો. માગ મમવચ્ચક હોઈ મેને ખૂબ પ્રિય હતાં. નાની ઉમરમાં તેઓ રા. લલ્લુભાઈ મામળાનામ માથે પગ્ણીને લાવનગર રહેવા ગયા, પરંતુ અમારો પત્રવ્યવહાર નિયમિત આવતો હતો અમારે એક બીજા વચ્ચે જુદાઈ જેવું નહોતું.

સત્યવતી અમાધારણુ શુદ્ધિ ધરાવતા કદે મહેજ નીચાં હતા અને નાની ઉમરમાં મારો અભ્યાસ કરેલો. એક વખત પરીક્ષકે નક્કામાં કાંઈ દેખાડવા કહ્યું જે જગાએ તેઓ પહોંચી ન શક્યાં અને ઝડપ પગ ચઢી તત્કાળ તે જગા જતાવી જેથી પરીક્ષક ઘણાજ પ્રમત્ત થયા હતા. અગ્રેજી પાસ ચોપડી સુધી તેમણે અભ્યાસ કરેલો તે તે જમાના માટે ઘણો ગણાતો મહાવક્ત્રી ટ્રેનીંગ કોલેજને અંગે જે અગ્રેજી વર્ગો અને ૧૮૮૦ પંડી ગઠ થયા તેનો લાભ એનારા બહેનો પૈકી મત્સ્યવતી એક હતા. પાસ માત્ર પારમી બહેનો અને એઓ એટલા એ વર્ગમાં દાખલ થયા હતાં રા. મા. મહીપતગમના પુત્રવધૂ શુભાર તે બીજાં શુભગતી બહેન આ અગ્રેજીવર્ગમાં દાખલ થનાર હતા. મહીપતગમ અને ભોળાનાથના અધાગ પ્રમાણથી એ વર્ગો ઉધાડવામાં આવેલા જે બીજાથી આજે ડોકરીઓની મરકારી લાખકૃત્યનું જલ કાંચુ કુલ્યુ છે અને મંખ્યાનૃધ કન્યાઓ ત્યાંથી ઉચ્ચ શિક્ષણ સહ બહાર પડી છે.

માતા પિતા અનેની ખાનદાની મત્સ્યવતીમાં ઉતરી હતી એટલું જ નહીં પણ દ્વિશુશ્વિત યદ્દ હતી તેર વર્તની ઉમરે તદ્દન અગ્નિપ્રયા, પગાયા, નાના મોટા અનેક માણસોવાળા મામરાના કુટુંબમાં નેઓ ગયા કુટુંબ અગ્નિપ્રય એટલું જ નહીં પણ મામ પ્રદેશ નવો, રીનગીવાન તદ્દન જૂદા, ધનવૈભવ અને મત્તાના ગર્વપૂર્ણ કુટુંબમાં આ નાનકડી બાળા એકએ જાળને પ્રિય થઈ પડી એ તેની માત્રી વાવણાનું જ પરિણામ હતું. જેઠે જેઠાણી, જાજનમાત્ર પ્રવાળી નખુદ, બાણેજાં બગીચાં મુનો મુકામ એને ત્યાં અને માતાત્ર મેમ દેડી દોષ તેમ તેના તેજમાં મદુ અંગતર્થ ગયાં હતાં એ વાતની માફી લાવનગરનાં તેના મનથીઓ પૂરે છે.

તેમના આગ્રહપૂર્ણ આ-
મંત્રણથી અમે એકવાર નાતાલ-
માં ભાવનગર ગયાં હતો. તેમના
ભાવપૂર્ણ આતિથ્યનો લ્હાવો લઈ
આ અર્ધ નજરે જોયું હતું. હિંદુ
સમાજમાં માળાપ આરે, ધણી-
વાર માળાપ પણ નહીં દાદા-
દાદી, કાકાકાકી કે ફાઈમાસી
લઈ એ પોતાની મજા મુ-
જબ જોડે છે. તેમ મુજબ
જેન સત્યવતીનો સંબંધ જોડ-
વાયો હતો. જેને દાઈ દિવસ
જોએલા નહીં, જેમને વિશે કશી
માહિતી નહીં એવા કેવળ આ
જ્ઞાન પુરુષ સાથે વિધિવશત
લઈ સંબંધથી જોડાવા છતાં
સંપૂર્ણ સુધોગ્ય જોડું એ હતું
અને એમનું જીવન પણ અ-

સૌ. સત્યવતી

રખસિત રોડથી લરપૂર નીવડ્યું. જે કે આ અકસ્માત હતું છતાં વારંવાર સ્થિતિ એ
હતી એમાં દાઈ સંશય નથી. જેન સત્યવતીની સાયકાને યોગ્ય જ રા. લઈ લઈ હતો
એમ કહેવું જ જોઈએ. સત્યવતી પરના આસીમ રોડનો લઈને ભોળાનાથના આળા કુટુંબ
પર તેમણે અનેક ઉપકારો કર્યા છે અને એ કુટુંબને પોતાના કુટુંબ જેવું ગણી તેમના
પ્રત્યે મમતા રાખે છે.

ભાવનગર છોડી મુજાઈ નિવાસસ્થાન ચલુ ત્યાં પણ જેન સત્યવતીની કીર્તિ
પ્રસરવા લાગી. મુજાઈમાં પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબો માથે તેમનો સંબંધ થયો અને સર્વજન મુખે
સાધ્યો. આજે પણ એમને આદર અને મમતાથી સદુ વાદ કરે છે.

અતિથિ સ્થાનનો ધર્મ પિનાને ત્યાં હમેશ વર્તનમાં જોએલો નેમા કાઢ્યાવાળા

વ્યાગનની બાવના જાળી એટલે તેમનું ઘર મટેમાનોથી દમ્બેશ બગ્ગર મટેનું. મુજામ્મા બાગુવા મટેનાર, પરીક્ષા આપના આવનાર ઓળખીના, વગર ઓળખીના, નંગધી, પરાયા એમ મખ્યામધ વિદ્યાર્થીઓ ત્રણમેને પાંચ! દલાડા ત્યા હોય ઉત્તમથી એ મર્વેને મગવડ આપરી એ પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય સમજતાં મવારમા વડેલા ગ્તાન કરી મ્મિશર મતવન કર્યા જાદજર મ્દલા પળુ પીવાનો નિયમ હતો ઘરમાં મટેનાર મર્વેની મ્દલાપાળીની વ્યવસ્થા કરી રમોઇ ઉપર જતે દેખરેખ તેઓ ગખતા નાગર રમે મ્મિઓ જ ગખસાનો અને ઘખીવાર અજીને લીધે તે નહોય તે પોતે જતે પચીમત્રીમ માણુમની રમોઈ કરી લે. નાણુક પ્રકૃતિને આ શ્રમ કોમવાર ભારે પડી જતો પળુ ઓળખીતામાંથી ટોર્મ મીમને થેર ઉતરે તો તેમનો ટ્વ નારાજ ઘઈ જતો. વિદ્યાર્થીઓ ઘખીવાર અવિચારી હોય છે તે તેમને ત્યા જોયુ પાગકે ઘેર જમે, ગજગણી જેરી કોમજ કાયાની ઓ રમોઇ કરે ત્યા જમવાની દરીકાઇ ચાલે અને રોટલી કે પુરી ખાનામા ટ્રાણુ 'નૌટ આહટ' યાય છે તેની અપધોમા ઉતરે. આજે નાગર સિનાય ખીજ ખાલજોનુ એ જ છોકરાઓના ઘળા જમે છે ને એ જહેનને જે જોજો ઘખીવાર ઉપાડવે પડતો તેનો વિચાર કળા હુય દુષે છે. આળીમપચામ રૂપીઆનો દરમાથો લેનાર રસોઇઓ ગમે ત્યારે રીમાઇને ચાવી જતો અને ખીજે મજરાની મુખાઇમા ઘખીવાર મુરુચી પડતી

મત્યવનીના માતાપિતા પડોદરે રહેતા અને અમદાવાદમા મારા માસી હથુમાના હાથ નીચે તે ઉઠેના. શિખતપાવનનો ગ્રુણુ તેમની પાસે તેમજે ક્રમચો હતો અને નરમા નોકવર્ગ તેમજ જાગકોને સિન્ત પગારતા માથે દ્યાણુ પળુ તેટલા જ. અનેક બીપુરપોને થેમા કાડા વગેરેની ગ્રુમ અને જાકે મદદ કરના ઇશ્વરે તેમને મપુર્ણ માધનમપજ કર્યા હતા તેનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરી અનેકના દુખ તેમણે નિવાર્યા હતા. મુખ વૈજવતી રેવછેદ હતી જતા સદા વિનમ્ર અને હમમુખા હતા અમદાવાદ આવે ત્યારે પોતાની બાવસખીઓને જોવાવે, મજે અને તેમના મરોજરીઆ હોય તેવું નર્તન રાખે અમદાવાદ આવે ત્યારે તેમના વામથી જાહે ઘર ઉજજવય અને દેદીપ્યમાન વાગતુ તેમના જીવન કાર્યમા યજનીપણુ નિર્માણુ યજેણુ હતુ અને તેમના મલકાચી મદ્દજતા મજમે એમ સહને વાગતુ પોતાના જાગકેને મુશિક્ષણુ આપના તેમજે મર્વ પ્રયાઓ કરેલા મુમાઇમા નસી નવા વાતાનરણુમા તેમની મને પુત્રીઓ ઉછરી હતી. પરતુ જૂના વિચારના મમધીઓ આ પારખી નકયા નહો અને વડીનોને વશ વર્તનામા આ પુત્રીઓના વક્ત્રમવધ કરનામા

સૌ. સત્યવતી

સત્યવતીજીને નમતું આપ્યું જેથી એ જાહેરોનું જીવન સાંસારિક ક્ષેત્રમાં વિકાસ પામી શક્યું નહીં. જાહેર સુખતિ તે સત્યવતીનાં પુત્રી અને એનાં જન્મદાત્રી તરીકે પણ સત્યવતીનું જીવન ધન્ય ગણાય. સોળ વર્ષની એ ગાલિકામાં ત્રીસ વર્ષની પ્રૌઢસ્ત્રીનું ઝાઝપણ હતું. સત્યવતીનો સ્વર્ગવાસ પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમર થયો તે પછી પોતાનાં નાનાં મોટાં ભાંડુની રક્ષક તે બની. પિતૃગૃહની અભિષેકાત્રી થઇ અને ઘરનો ચાલતો આવેલો મોતો જાળવ્યો. વિવેકવિચાર, અતિથિ સત્કાર વગેરેને લઇને તેની સુવાસ સર્વસંબંધીઓમાં પ્રસરી. ચૌદથી એગણીસ વર્ષની વયમાં એનું વાંચન કોઇપણ ઐશ્વર્યચ્છેદથી ઉતરતું નહોતું. સાહિત્ય અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ઉપરાંત વિવિધ વિષયો સમજવાની તેની બુદ્ધિમાં અસાધારણ પ્રાદુરભાવ હતો. તે સમયમાં કેટલુંક એ વાંચ્યું ને કેટલું ગદ્ય લખ્યું. કવિતા, વાર્તા, નાટક, ધર્મપુસ્તક આદિ વિધવિધ વિષયો પર પુસ્તકો રચ્યાં. આયુષ્ય અને શક્તિની ત્રિરાશીને હીસામે અત્યંત આયુષ્યમાં અતિશય શક્તિનો આવિર્ભાવ તેણે કર્યો. સાથે શરીર સ્વાસ્થ્ય બીજાકુલ નહીં. રોજની માંદગી દરમિયાન અભ્યાસ અને ક્ષેપન કોઇ દીર્ઘાયુષીને પણ શરમાવે તેવાં હતાં. એ એકવાર જણાવ્યું છે તેમ જાહેર સુખતિનું સ્થાન અત્યંત છે.

જાહેર સત્યવતી અતિ બુદ્ધિશાળી તેમજ વ્યવહારક્રમણ હતાં. તેમનાં માતૃશ્રી ચતુરતાના વિકટ પ્રમંજોમાં તેઓ અને તેમનાં મોટાજાહેર કેશવબાની હિમત અને સલાહ વડે નાના ભાડુઓને આગળ વધારવામાં ચતુરતા સમર્થ થએલાં.

એ આગળ કહ્યું છે તેમ અમારો સંબંધ ગાદ હતો અને સગી જાહેરો જેવો વ્યવહાર હતો. તેમના નાના પુત્રને મારી એકાદ પુત્રી સાથે વસાવવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. એક એવાર એમણે મને કહેલું પણ ખરું પરંતુ એ વાત હસી કાઢેલી કે આદરના નશ્વરના સંબંધમાં કેમ અને તે વળી નવા જમાના પ્રમાણે આગ્રહો મોટાં થાય ને તેમને રચ્યું આવે તો જ બની શકે. તેમની હયાતી બાદ તેમના નાના પુત્રનું ઘરે મારી ત્રીજી પુત્રી સૌદામિની સાથે થયું; પણ દુર્ભાગ્યે તેઓ તે જાણવા પામ્યા નહિ.

૨૧. વીરમિત્ર દીવેડીઆ તે સત્યવતીના લાઇ થાય. તેમના પર તેમનું અતીવ વાતસલ્ય હતું. મુળાઇ તેમને ત્યાં રહીને જ તેઓ બેઠેલા. તેમને ઉત્સાહપૂર્ણ અને દોંસથી પોતાને ઘેરથી ઉઠાડાં વિદાય કરેલા એ ચિત્ર આત્મારે ખડું થાય છે. ને પછી તે સમયમાં અત્યંત આયુષ્ય બોગવી યોત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમરે જાહેર સત્યવતી દેવસોઠ પામ્યાં. ૨૨. વીરમિત્ર પાછા આવ્યા ત્યારે એ જાહેરવિદેશી ધરમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો.

મામરા પદા તેમજ ખીચે પત્ર અને પત્ર મરખી મમતા મળી મને લી પ્રોતિ
મંપાદન કરી એ સુનભ નથી આ માટે માં ધનગપત્તિ મમ નથી ખીચને accom-
modate થવાની એટલે પોતાના ચલને પાંગ્રા રાખવાની કુનેદ દોય, ઉદાર દિન
દોય, અપમાન મળી જવાની ગમ્તિ દોય તો જ આ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેવું બિનઅનિ-
આચાર વિચારના બને પત્ર તેથી એ મિદ્ધ કરવાની ખામશુર ની હતી જતા તે પાંગ્રા પાંગ્રા

આનંદગરના ગજવૈભવ હોટી મુગાઈ નિવાસ મના શૂ. જ વાતાવન્યમા ન્દેસાનું
હતુ રજવાડી દાંડ નડોતા હતાપિ શક્યાતમા તેમને એ દામક મ્પદ વાગ્યું હશે પત્ર
દુક મમયમા વધુભાદ એ મુગાઈમા આગેસાનીભર્યું એકુ આન પ્રાપ્ત કર્યું મગ્યાડાને
દહાડી દે આ તેમની જાદનું તપ એવું હતું કે તેમના ભાગે જે જોએ તે મળી આવે
મુગાઈમા માન મરતમે વધ્યા. વધુભાદને નામગ્ર મમ્યુ તે પ્રગમે જે તેઓ હયાન
હોત તો તેમના આનંદનો પાર ન રહેત બોળાનાદના કુટુમ્બે રીવાજમા તેમના પમિયમા
આ બ્દેન એક દના એ વાત તો નિર્વિસા છે મારા જોડે તો તેમની માથેનો મ્પદ હતો
તેટલે દરજ્જે મારા હનિને પછુ દું ધન્ય માનું છું

૬

રા. રતનલાલ ત્રંબકલાલ દીવેડીઆ

રા રતનલાલને દાન થોડા જ આગમતા હશે કે નાક તેમને બોગીન્દરાન દીવેડીઆના
માપ તરીકે કદાચ જાણતા હશે એમની માથે અમારા કુટુમ્બે ચાર તરફનો મંમધ હતો
જે કે ખીચને તેમા રમ પડે તેમ નથી હતા તે જણાવુ છું મારા માતા મામા મ્દેનના
માસીના દીદરા અને માના પિતા ગોપીનાનના તેઓ અમાના દીદરા થતા તેમના પત્ની
તે બાળામ્દેનના દોષ્ટ દીકરી અને ગોપીનાનના માકાના દીદગી આ સમયથી અમે
તેમને મમમામા કહેતા બાળામ્દેનના માસી તેમને નાનપણમા મૂકીને ચુજરી ગએના
એટલે બોળાનાથને ઘેર તેઓનો ઘણો નાસ હતો તેમના પુત્રો મરામર તેઓ મળતા
અને ઘરમા આનના મનાવોષર અચાંચો કરતા ટ્રેનીંગ મંદેજમા તેઓ વિદ્યાના શિક્ષક
હતા અને તેથી રા સા મહીપનરામને ત્યા પછુ તેમની અદરજ્જર પુ મ હતી આ

જેને તરફના સંસ્કારથી તેમના જમાનાથી થયે દરજ્જે આગળ વિચાર તેઓ ધરાવના. મહીપતરામના સમુદ્રગમનના પરિણામે જાતિ બિદિષ્કારનાં આર વર્ષ દરમિયાન આઠમ દસી તેમણે સાથ આપેલો-તેમની બુદ્ધિ એટલી જોરદાર હતી કે તેની દસોડીમાં કોઇ વહેમ, શબ્દપ્રમાણ, સાગળી, ટકી ચક્તાં નહીં. એક તીક્ષ્ણ ચાત્રતી ઊરીની ગાદક બુદ્ધિની દસીક વડે નકામી વાતો તોડી પાડી શકતા. ૨૫૪ વક્તા દોઢ ઘણીવાર અગ્રિયતા પળ વડોરી લેતા. Give & take જેથી સમાધાનની વાત તેમને રચતી નહીં. મીઠ, સ્પેન્ડરનો તેમનો અભ્યાસ દનો કે નહીં નેની અને ખજર નથી પરંતુ નવા જમાનાએ તે વખતમાં rationalism અર્થાત્ બુદ્ધિવાદને પ્રાધાન્ય આપેલું તેના પ્રતીક રૂપ એઓ હતા.

રાજકીય આંતરમાં તે જમાનામાં ઉદ્ભવ ચળાવ તેવા મત ધરાવના-સંસ્કારી નોકર દોવા છતાં અમુતજાદર પત્રિકાના પરમ ભક્ત હતા. બોળાનાથના કુટુંબમાં રાજ્યની વધારી બહુ આગળ પડતી હતી જેથી એ કુટુંબીઓ સાથે હમેશ એ બાબત વાદવિવાદ કરતાં-મારી ઉમર છે કે નાની હતી છતાં તેમની દસીસો સમગ્ર શકાય તેવી હતી. આજના liberal તે આવવી કાલના radical ગનવાના છે એમ તેઓ સંપૂર્ણ ખાતરી માનતા અને મનાવવા પ્રયત્ન કરતા. અંગ્રેજ રાજ્યના સાબ માત્ર જોનારને તેની માથે આવેલી દેશના દિન વિરદ જતી બાબતો નથી જણાતી તે આગળ જતા જણાશે એમ ચોક્કસ માનતા. Sentiment અર્થાત્ લાગણી તેમને અસર ન કરી શકતી જેથી નરી બુદ્ધિએ દરેક ચીજનું મૂલ્ય આકળા. વિજ્ઞાનના અભ્યાસથી તેમનું આ વસણ વિશેષ દૃઢ થયું હતું. આ વાદવિવાદો ધરમા-બોળાનાથભાઈને ત્યાં થતા-મહીપતરામજાઈને ત્યાં તેઓ ઉપરી એટલે તેમજ તેમના યોગ્યરીઓ કોઇ ત્યાં નહિ એટલે અર્થાં નહોતી થતી. છતાં ઘણી બાબતોમાં સાચી મજાદ તેઓ મહીપતરામને થોડા સમયે આપતા, અને એ સલાહ માટે મહીપતરામને સંપૂર્ણ માન હતું. સાચું બોલનાર અને કોઇની શેદમા નહિ તણાનાર દોવાથી તેમનાં વચનોનું વજન પડતું. ઝાંરીસમા ઉપરી પણ ધરનો ધરોઓ પૂંકળ જેથી દરરોજ ઘરમાં આવી સહુની ખજર અંતર ક્રેતા અને કોઇ જરૂરી પ્રકરે પૂરા મદદગાર થઈ પડતા.

તેમની રહેણી કરણીમાં ઘણી ક્ષતિઓ હતી પરંતુ તેમના જગજન બુદ્ધિવાદે મારા પર દૃઢ છાપ પાડી છે તે જૂસાય તેવી નથી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેમણે ભાગેલા અનેક મુદ્દા ભવિષ્યમાં ખરા પડેલા છે. જૂના જમાનાના પદાવરદા અને બહાદૂર નરોની કોટિમાં હું તેમને મૂકવા તૈયાર છું.

રા બળવતરામ મહાદેવગમ મહેતા

રા મળવતરામ સુન્દતા નતની હતી તેમના બનેરી રામ દોનતરાય મપતરાય મુનરી અમદાવાદમાં સમજાવતા હતા અને તેમને ત્યાં તેઓ પ્રથમ રહેતા દોનતરાય અમદાવાદથી ગયા પછી પોતાનું ઘર લખને કુલ સાથે રાયપુર ૥ મોટા રસ્તા પર ગેતા ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં ભાગતગ ખાતામાં તેમની નોમરી હતી આગે અને નમનજી તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી અને ખાતાના પુસ્તકા ઉપરાંત મુજરાત નાકલુનર સોમાઈની ૥ પુસ્તકા પણ તેમણે લખ્યા હતા દોલતરાય અને રામ ભોગાનાથને સારો મનુષ્ય હતો ભોગાનાથ સુન્દતા સળજજા હતા તે વખતનું ઓગખાણુ આગે મહીપનરામને ઈંગ્લેન્ડથી પાઠા કરના સાથ આગે મદદ કરનાર આગેનાન તેઓ હતા આમ પરપરામત ઓગખાણુ લીધે મારા પિતાને તેમની સાથે મૈત્રી થઈ હતી અને મારા પિતા ૥ વરના બળવતરાયને સુરતી મામાં કરેતા મહીપનરામની ઓફિસમાં ગોકરી આગે સુરતિમાંથી એટલે તેમને ત્યાં પણ ધરના સાથે તેમનો મનુષ્ય હતો આ રીતે મારા એક મુરખી તરીકે તેમને ગણતી વારનાર મારી અનાદ તેઓ અને આપતા અને સાસરામાં મારા દીકુ પ ના ન હતા તેમ ત્યાંના રીતગિવાન સમજાતી શિખામણુ આપતા

તેઓ સીધા, સરળ આગે એકમાર્ગી હતા રવિવારે ધણુખડ અમારે ત્યાં આવે બહારથી નોમરને ખૂબ પાડે તે જમાનામાં ધણુખડ એક નોમર એક જ શેડની જીવના સુધી નોમરી કરતો આ નોમર મરણ પામ્યો ત્યાંસુની અમારે ત્યાં હતો તેમનારામ ગોપીનાથ ધરમાં છે ૬ હાનો જના ૬ નમે નો ધરમાં આવે ના મળે તો મારથી આ પા જાય તેઓ મળવામાં શેકની સોપારીના મકાન ભરી રાખતા આગે અમે તેમજ બીજા ઓગખીતા છોકરાઓ હમેશા વિના અનાદે તમની પાસે તે માગી નેતા ઝાંઝું મોનના નહોતા પરંતુ આગળપડતા નિચાઇ ધરાનાર હતા મહીપતરામના સમાગમમાં આવેના તમામ માણુઓ પર તેમણે પોતાનો પ્રભાવ પાડેનો અને તે પૈકીના એક બળવતરામ હતા સમાજસુધારે ધાર્મિક સુધારણા એ મર્ચમાં જૂની રહેમી રૂઢિઓ તરફ તેમન તિરસ્કાર હતો આ નિચારે આગે નાર નાદવિનાદમાં આગે તેમના તેમણે મરણ કરેના નરી કમવણીએ મુદ્દિને બળુત મરી અધ પરપરામાંથી મુક્ત મરી દશમના મને માગ દર્શાવેો હતો તેના ઝીનનાર મર્ચ પૈકી આ મુલ્ય હતા મોગા તથા પુના બીમરા

નરસિંહરાવ અને કૃષ્ણરાવ એ અધાની સાથે તેમને મિલના હતી. પ્રાર્થના સમાગ્રમાં નિયમિત જનાર હતા. નમ્રતા, સાદાઈ, દલાઈવી વિચાર અને લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિ એ તેમના આગળ પડતા ગુણો સર્વને આકર્ષતા અને અનુકરણ કરવા પ્રેરતા. એ ગુણોની સંસ્કૃતિ છાપ તેમણે આમાર ઉપર પાડી હતી.

પાછલી અવસ્થામાં તેમનો એકનોએક જીવાન પુત્ર પ્લેગમાં મરાણ પામ્યો અને એ પુત્રીઓ પણ મૃત્યુ પામી. પત્ની પણ તે પહેલાં મરાણ પામેલાં. આમ આ સંસારમાં દુઃખી થઈ તેઓ પેનશન લીધા પછી દેટલેક વર્ગે મરાણ પામ્યા હતા.

૧૨

નર્મદાશંકર દયાશંકર

નર્મદાશંકર રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈને ત્યાં રસોઈ કરવાનું કામ કરતા. અને દુંગરપુરા નાગર હતા. મેટ્રીક્યુલેશન પામ કચેરી અને સિલકચી નોકરી હતી પણ કાને બહેરા થવાથી નોકરીમાંથી મુક્ત થવું પડેલું. બીજી કાંઈ ન બનવાથી કડકીનો ધંધો લીધો. મારા જન્મ પહેલાં તેઓ નોકરીમાં આવ્યા હશે એમ ધારૂં. એ ભાઈનો ઉલ્લેખ મોત્ર એક જ દૃષ્ટિએ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું છે. તે એક રસોઈ કરનાર છતાં દેટલી ઉંચી કોટિના હતા. કાને સંભળાય નહિ પણ પીરસવામાં કોમ દદાડો ગડબડનહિ. નિશાનીથી તમામ સમજે અને અમને પણ નિશાનીથી માગવાની રીતસર ટેવ પડેલી. મેંયાની પેડે દરેક સ્ત્રીજ એક પછી એક ફરવે જેથી માગવાની ભાગ્યે જ જરૂર પડે. કુટુંબના જુના અને વફાદાર નોકર અને વિશેષમાં નાગર એટલે રસોડામાંથી નીકળ્યા પછી ધરના જેટલા હક ભોગવતા. ધરનાની પેડે પાનસોપારી દાથે ખાપ અને ખુરશી પર બેસી વાંચે. કાને સંભળાય નહિ એટલે વાતો કરવાનું અગત્ય તેથી પુરતકો વાચનામાં તમામ વખત કાઢતા ધરમા પુષ્કળ પુરતકો અને લાથબેરીના પણ મેંયર એટલે એ વ્યસન ખૂબ વધેલું. બુદ્ધિપ્રકાશના નિયમિત વાંચનાર અને વિવિધ વાંચનનો શોખ. રવ. સર રમણલાઈનો કવિનાનો લેખ તેમાં પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે તે મને વાચવા ભલામણ કરેલી. ધીમે ધીમે વેદાન્ત તરફ તેમની શ્રત્તિ વળી અને રવ. રા. મણિલાલ નબુલાઈના

અનન્ય ભક્ત બન્યા તે જમાનામાં જે સિયારનીન મનુષ્યોને ઉદ્ધામ મનસાગનો વેગ વસારે પડ્યો તામનો આ લુના સિયારો જેમન જમ્ડી નાખના પ્રયત્ન કરતા છતાં અધ પંપના જેમો માન્ય નહોતી તથા નહીં। પ્રમનના પ્રિયો જેમને મર્મ પ્રતા દતા તેમોને મગિરાનના નમો અત્યન માન્ય થા પડ્યા દતા વેગાન મિરાય મમાજ માલિય વગેરે મર્મો તેમની સિયારબળી ધણુને ગ્રાજ દતી રા મણિનાને અગે ન્યક્તિઓને સિયારતી મી મી દતી એ તો નિ મશય છે આ ન્યક્તિઓમાં નર્મ શરૂ તેમના મુખ્ય પ્રગમ દતા

નર્મદાનર તરૂં મી માણુમ દના ઉનાજે, સિયારો અને મોમામા જી। જી। વેશ પડેરે કાયમા મોગી ના નમે, ખને પાન તમાકુની ઝોગી આ નદી રાખી કરતા કરતા તમામ કામગીર મુજો પ્રેમ ધરાવતા બોળા કાયલાને રો રો ધનામી ગામે દતા અને મોકુ જાઈ ભત્રીજાઓનું કુખ હવુ ભાગનામ મારે એ ના રાગ કાદાખટ પડ થતા કુખમાથી એકાદ જણે એકાદ આ નમકારક સંધતા દતા તેમને ને ને મહુ કે ભાગનામ ખાનર માત્ર બાગાને કાદ કાદ ખવ દરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તમે મામેન ના થઈ આ માલગતાની માથે ના અર્ધ રોગી વણેલી ને નર્મદામ ના રાધ જેડી ધરતા અધ્યક્ષ પામે જર્જગત માગી લીધી આ નામા મારે હવે રહેવાનું મ્યાન નથી એમ મ્દી મીધા ધેન ના યા ગયા એ દરન આખ આગળ આવે છે કેનાક વ મન પડી ભાગનામ નદેઆપા અને કુમો લુલ થયા પડી તઓને એકાદ કુખમા મરના સુધી મોમરી મી

પોતે જર્મમાનપત્રો, મામિમ અને પુત્રમ વચ્ચે અમને વાચવાની ભનામણ મના અ રીતે માળપણમા વાચના મારે ધણીસાં અમારા માગ રાં મોના

૩૧ બાપાલાલ ભાર્ગવક બટ

રા બાપાનાન મહાનદમી ટૂંનીંગ મને દના રેખાપતર દતા તેઓ પામ મુજની બાસન શિક્ષણ લેવાનો નામ અને પ્રાપ્ત થયો દતો તેઓ મે અગ્રેનો મારો અધ્યાપ

કરેલો હતો અને 'મહેતાજી' કરતાં જુદા જ પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવતા. જૂની વાંચનમાળામાં જે ભતની કવિતાઓ હતી તે વાંચવાથી કાવ્ય એટલે શું તે ભારી સમજાણમાં આવ્યું નહોતું. બોધપ્રદ અને શુષ્ક હકીકતો તથા વર્ણનો છદોગદ કરેલાં હોય તે કવિતા એ સમજામાંથી કલ્પના, આવેગ, રસભ્રામગ્રોવાળાં કાવ્યમય ચિત્રોના ઉલ્લેખ અને દષ્ટાંતો દર્શાવી કવિતા કલ્પના, વિવેચકો પોતાની કસોટીએ પણ શુદ્ધ નીકળે એવાં કાવ્યો હમેશા લખતા નથી પરંતુ તેમની ગરબીઓ તે મમયની બીજી ગરબીઓ કરતાં જુદા પ્રકારની હતી. રાણકદેવી નામે એક નાટક તેમણે લખેલું તેની હસ્તલિખિત નકલ મને વાંચવા આપેલી. તેમાં કવિતાના અમકારા હતા. તેમના ટાઇમટેબલ ઉપરાત કામ કરી તેમણે મેટ્રીક્યુલેશનનો અભ્યાસ મને પૂર્ણ ઉત્સાહથી કરાવેલો જેને પરિણામે ગોવર્ધનગમ ત્રિપાઠી જેવા નિષ્ણાત પરીક્ષકને હાથે સાઠ ટકા કરતાં વધારે માર્ક મેળવી ગુજરાતીમાં પ્રથમ પદ મેળવવા પૂું શક્તિમાન થઈ હતી. ગાપાલાક ભારતર નિખાલસ*દિલના અને શિક્ષક તરીકે ઉચ્ચ ક્રાંતિના હતા. તેમની શીખવવાની પદ્ધતિ સાજાના શિક્ષક કરતાં કૉલેજના અધ્યાપક જેવી હતી. એક વરતુ લઈ તે પર વિસ્તૃત વિવેચન કરી આસપાસનું બધું સમજાવવા તેઓ હમેશા યત્ન કરતા. ભક્ષા તો એટલા બધા કે ન પૂછો વાત. ગુરુ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ઉપગતવવામાં સમર્થ થાય એ પ્રકારનું તેમનું શિક્ષણ હતું. મને જ્ઞાન આપવામાં તેમણે જે હિસ્સો આપ્યો તે માટે હું તેમની સદા ઋણી છું અને આ તકે એ સ્વગેવાસી ગુરુને મારાં અભિવંદન છે.

રા. હરિવલ્લભદાસ ભગત

મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કૉલેજની પ્રેક્ટીસિંગ રફૂલના તેઓ હેડમાસ્ટર હતા. અને તો અંગ્રેજી વર્ગમાં લાગુતાં અને ટ્રેનીંગ કૉલેજના બીજા વર્ગો સાથે ગણિત વગેરે કામ કરતા પરંતુ રા. હરિવલ્લભદાસ પાસે ગણિતનો વિષય મારે શીખવાનો આવેલો. દોડધામની અમારાં મેટ્રીકની તૈયારીમાં તેમણે વિશેષ સમય કાઢીને પોતાના ગણિત વિષયક મંગીન જ્ઞાનનો લાભ અમને આપેલો. એ હોદ્દા ઉપર ગઢુ જ લાંબા વખત સુધી તેમણે કામ

ધર્મ હવે તામા મહાપતંગમના ચુનના ગિ ચોમાના તેઓ એ- હતા પ્રાથમિક ગિમ ને તે અને જંગ પ્રમાણુ ગમિન, બીજાગિન, બમિન, મન્દૂત ભાષા (અગ્ર દા-મી) છતા- નો નિતિદાન ગેરે વિચોનો ગેરે અગ્રામ કનરામા આનનો અગ્રેષ્ઠ ભોનો નદિ તેટની દગિન નભદામની ઉણુપ, માળી પોને શીમેના વિધયો રીખનમા એછા હતા મહાપતંગમના મહરામે આગાજિ અને ધાર્મિક બામનો પર સિચાગ મતા યમ ગયા હતા ધાર્મિક વિધયોપર દરેક પમની નીતાનો અગ્રામ કનરા અને ધણીરાગ પૂઠતા મમર્થ દરીતો 'નાનમુધા' અને 'મુર્ગન મા બાવેન તે બેમા મ્મ ખરી તેની અમાના જેવાને ધણીરાગ મમર્થ ચાપ છે જુની પ્રથાઓને જનતા મુધી નદિ ઠાવતાની આમાન્ય મનોદશાને અનકુલ આનતી 'મુર્ગન ની દરીતોએ તેમને આપજે નાન કરેના જોકે ધણીરાગ ઉદામ મન આગગ પડી જતા પોતાને ગામ ધેર દેવમદિંગ હવે અને તેમના નડીને ભક્તિ ના દા-એ નમેના હતા તે અમને ગનાવેના ત્યાગમા એ મમદ છપાયો છે એમ મને યાદ છે નના જુના નમ્ર થો વન્ને સમલીન મનતા મનતા તેમણે ડેરે મને પોતાના અન દરજીમા મ્યાન આપ્યું તે મ્મોક્ષમ જાણુના પામી નથી પન્તુ પોતાના મદગુરના મ્માગ તરી- અનાયાત્રમ ની જ્યુ ત્યાપગી નોમીમાથી નિવ્રત થયા બાં એ મ્મ્યાના મમમા પોતાનુ દવન તેમણે મમર્ષણુ ધર્મ હવે વિચાગલીન ગુરઓ મને મળ્યા હતા તે મા મમભાગ મમન્તુ છુ અને તા દગિન નભદામન મ્યાન માગ હમ્યામ ગ્યુ હવે તે તેમની પાઠગની નિદગીની મેનાગિતિથી અધિમત થયુ હવે અનાયાત્રમના મમમા પન્તુ તેમનો પગિય ચાનુ દહો હતા

૧૪

મિમીમ મેકેડી

મને ૧૮૮૭મા મહાનદમી ટ્રેનિંગ મેનેજને લગની બેંગ્લો વર્નાક્યુલર કનમોમા હા મલકા ત્યારેકોમેજના વેડી સુપરિન્ટેન્ડ મિમીમ મે શીદતા દાદા ન જેરી જુદી ગામા નહતી, માત્ર અગ્રેષ્ઠને અત્યાગ્ર એક પડી એક મોપડી રૂડી મ્મી અગ્રામ આનનો પામી મોપડી ભણુતારી ઠામીઓ હતી પન્તુ મીમ મમ વિધો તેઓ રીખતા નદિ વેડી સુપ

મિત્રીસ મેકેડી

રિન્ટેન્ડન્ટના હાથ નીચે જે સુરક્ષિત અને આસીરદેટ રહેતી તેઓ આ વર્ગે ચલાવતી. મુજબતી બાબતી પરીક્ષા સીવીલ ટ્રવેલર આગે છે તેવી તેમને આપવી પડતી અને પાસ થયા છતાં પણ ટ્રેનીંગ કોલેજની પ્રાથમિક શિક્ષિકાઓને શિક્ષણ આપવામાં ભાગ્યે જ સફળ થતી. અંગ્રેજ વર્ગે ચલાવવામાં તેઓ ફોર્મલ થયાં હતાં અને શુદ્ધ અંગ્રેજ બાનુ-ઓ પાસે અંગ્રેજનો અભ્યાસ કરવાની અમને તક મળી હતી. આ આસીરદેટ અમારા ઉપર બહુ જ માયા રાખતી અને અમારો ભાવ પણ તેઓ પ્રત્યે ઘણો હતો. લેડી સુપરિન્ટેન્ડ સાથે અમારો વ્યવહાર કાંઈક દુરથી હતો. છતાં તેમણે મારા જીવનમાં એવો ભાગ ભજવ્યો છે કે તેમના સંબંધમાં મારે જાણવું આવશ્યક લાગે છે અમારા વર્ગોને હાઈસ્કૂલનું સ્વરૂપ આપવામાં તે બાધનો જ મુખ્ય હાથ હતો. જુદા ધોરણ સુધી વર્ગો અમારા વખતમાં જ શરૂ થયા. એ બાધના ભજા પતિ મી. મેકેડીએ આશ્ચર્યજનક અને અમિતિના પ્રથમ પાડો અમને આપ્યા હતા. શાળાને અંગે શિક્ષકો નહોતા અને અમારી આસીરદેટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું જ્ઞાન અત્યંત પરિમિત હતું. અંગ્રેજ, ઇતિહાસ વગેરે શીખવી શકે પરંતુ ગણિતને નામે મોકું. મીસીસ મેકેડીએ ધીમે ધીમે શિક્ષકોની માગણી કરી પાછળથી પૂર્ણ હાઈસ્કૂલ બનાવી પરંતુ અમે મેટ્રીકમાં બેઠાં ત્યાં મુધી કાંઈ નહોતું. અમારા શિક્ષણ માટે ખાનગી શિક્ષકોને શાળાના વખતમાં શીખવવા સગવડ કરી આપી હતી કેમકે તેમની જ ખાસ જવાબદારી અમારે પરીક્ષામાં એમવાનું હતું. પોતે અંગ્રેજનો અભ્યાસ બહુ ઉત્તમ પ્રકારે કરાવતા. ગ્રેકસીયર, રોમન આદિ કવિઓમાં હોડો અભ્યાસ તેમનો હતો અને કલાસીકલ ઇંગ્લીશ પ્રત્યે શ્રેષ્ઠ ઉપજાવનાર એ બાઈ જ હતાં. જૂગોળના ગિરસ વિષયને એટલો રસિક અને જીવન બનાવનાં કે વિદ્યાર્થીનીઓ જાણે જાને જ ફુનીઆના સર્વ દેશોમાં ફરી તેનું નિરીક્ષણ કરતી હોય તેમ લાગે. રા.સા. મહીપતરામે એકવાર શાળામાં આવીને અમને મેટ્રીકમાં ના મોકલવા તેમને સમજાવ્યા. પણ તેની તેમના પર કાંઈ અસર થઈ નહિ અને પોતે મોકલવા ધારેલી બાબતો પાસ જરૂર થાય માટે અત્યંત શ્રમ ઉઠાવ્યો. નિજાળના વખત પહેલાં, પછી, રજાઓમાં એમ અને નેટલી મહેનત અમારી પાછળ લીધી. અંગ્રેજ વ્યાકરણમાં તેઓ પારંગત હતા. એમણે શીખવેલું વ્યાકરણ હંદગીમાં કદી ભૂલાય તેમ નથી. ડેવીડસન અને આલ્ફ્રેડ નામના લેખકોનું એ વ્યાકરણ અમારો પ્રિય વિષય થઈ પડ્યો હતો તે એમના શિક્ષણના પ્રતાપે. વિશેષમાં એ પ્રયત્નોઓએ આખા પુસ્તકમાં દર્શાવે તરીકે મંજૂર અંગ્રેજ કવિતાઓના

ઉનાળા આખ્યા છે તે એના મુખ અને મુગ્ધમિદ્ધ હ કે વાચીને માલુમ આગ્રેહ કરિતાના ઉત્તમ પુ પોનો બોક્તા ગની જાય આ પુત્રામ્ની પગગી સુ રંગીન્ટ-ડન્ની પોતાની હતી અમારી મૂલ્ય રીતમન્ની નહિ હોવાથી પાત્ર પુત્ર । મનધે મદ્ય મધનો કે નિર્દેશ નહોતો અમને નિગધો પણ તે જ વખાવતા અને અગ્રેહા પાયા મજમુન કરવામા તેમજો પોતાનાથી થાય તેમજુ મ્યુ દતુ

શિશુ નરી અમારે માટે ઉત્તમ કામ કરે પુરતુ ઘ ઠી બાબતોમા એ બાઈ વિચિત્ર અને કાગલાજ દના ધળીરાગ આપગા દેશની ડીઓ અને રીતરીવાતે ન મમજો ને કષ આદ વેતરી નાખે ત્યાર બજબજા યદ્ય જાય એટલે દોડતા નરમાદેબ મરીપતરામ પામે આવે તેઓ જતે જઈ મમાધાન કરાવી આપે કિશીઆનિગી માટે મીમીમ મે રીને રીડા અને માનો પ્રેમ હતો તેમા માનીના રિતો અમે કિશીઅન નહોતા એ તેમો દુ ખદ રાગતુ પન્તુ ધર્મ મમને ગ્રાહ દિવમ આશ્રદ કર્યો નવેનો અમારો પ્રાર્થના મનાજનો ધર્મ હતો એટલે તેમને વાગતુ તમે આદલુ વહેમમ થી મુકન થયા છે તો પ્રિયતી ધર્મનુ મત્ય તમો કેમ સમજતુ નથી અમે ક્ષેના કે અમને તો તેમા પલુ વહેમ અને મન્દ્રમાગુને અતિનહત્વ આપતુ લાગે છે બાઈગવના તેઓ અગ્ર અબ્યાસી દના

તેમની એક માયગી પુત્રી ક્રાન્સીસ મેન્ડી હતી તે અમારી માથે જ શાગામ લણુની આગગ જતા એજ શાગામા આમીગ્ર થયા અને રાજકુટ ટ્રેનીંગ મેનેજમા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ યદ્ય મ્નાશાગાના ઇન્સ્પેક્ટરને હોદ્દે પહોંચ્યા દના એ બાઈ બ હસમુખા, માદા, અગ્રેજના અતપણા નિતાના અને આ દેશની પરિસ્થિતિ મમજનાર દતા એમના મમાગમથી અમો અગ્રેહ લાક્ષ મોતવાનો પ્રમગ વધ્યો હતો અને અમારી માથે ન્દેનાથી તેઓ ઉત્તમ રીતે પોતાની નોમરી કરવામા મદ્ય થયા દના દેલી બહેનોના મન તેઓ મમજુ શમ્યા દતા એ બાઈ બે વર્ષ ઉપર દેવનો પામ્યા

મીમીમ મે રીને ઈશ્વર પર અજબ શ્રદ્ધા હતી મનાગામા રૂની વખારની ઉપર નીચે તેઓ પેનશન લીધા પગી પોતાના પતિ સાથે રહેતા ત્યારે ક્ષેના કે અમે અને મે / સરાર માજ પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ છીએ તેથી રૂની વણી વખારો બગી ગઈ પણ અમારી મનામન છે આ બોગપણ હામ્ય ઉપજવતુ પગતુ બાજના મ્વન્દ દિવની સાગી પૂરતુ સ્વભાવની નિચિત્રતાને રીધે નવા નવા તરેહવાર દુષ્ટો મદે અો તેમના દાય નીચેનાને આથી વણુ મોમતુ પડતુ પગતુ અદરથી તેમનુ હૃદય નિ મ્પટ એલે છને

પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દવે

તેમના પર વેર રહેતું નહીં.

ગિરીસ મેકેકી અને જી.એ.માં પાસે થયાં ત્યારે ખૂબ દર્દ પામ્યાં હતાં. તેમનો દર્દઅદારનો આમદ નહોતો તે મેકેકીની પરીક્ષા મેં તે વર્ષે આપી ના હોત અને તે વર્ષે ના આપી હોત તો કદી આપી ન હોત. પાછળથી કિંગી કેળવણી લેવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તે એમને લીધે એમ હું ખાતીપૂરક જાણું છું. જે ત્રણ વર્ષ પર તેમનું ચિત્ત કમિત થયાથી પુનાની કમિત ચિત્તવાળાંની દારૂપીટલમાં તેમને મુકવામાં આવ્યાં હતાં. તેમનો આ વર્ષમાં જાણું ત્રણ વર્ષની ઉમરે દેહાન્ત થયો છે. તેમણે મારા પર જે ઉપકાર કર્યો છે તે કદી વિસ્મરણ તેમ નથી. એમણે જો મને પ્રોત્સાહન ના આપ્યું હોત અને ખાસ વગેરે શીખવવાનું માથે ના લીધું હોત તો અભ્યાસ આમળ વધી શકત નહીં.

૧૫

પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દવે

મારા પૂજ્ય ગુરુઓની નામાવલિમાં પ્રો. કાશીરામ દવેનો ઉલ્લેખ ન કરું તો નયણી પાળુના આક્ષેપમાં આવું. આ મિત્રોમા આલેખેલા ઉપરાંતના જે મારા ગુરુઓ હયાત છે તેમાંના શ્રી. આચાર્ય આનંદચક્રભાઈનો મારો પરિચય તેમના વર્તેત રજતોત્સવ પ્રંથમાં આપ્યો છે. મારા પીત્ર શુરુ પ્રેફેસર દારા શેઠના સંજો પણ આત્રે જ કહી દઉં. ગુજરાત કોલેજમાં મેં બહુ લાંબો વખત અભ્યાસ કર્યો હતો. તે દરમિયાન જે કોઈ ઉત્તમ પ્રેફેસરના હાથ નીચે તાલીમ લેવાનું મુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે પ્રો. શેઠના હતા. કોલેજનું શિક્ષણ-લેક્ચર-કેવા પ્રકારનું હોય તે તેમનાં વ્યાખ્યાનોથી જ જાણ્યું. ઇતિહાસના તેઓ અધ્યાપક હતા. પ્રીવીયસમાં અમારે રોમન હીસ્ટરી શીખવાની હતી. ચોપડીનું પાનું બેલી બોલવાનું શરૂ કરે તે સુંદર અરખણિત વિશુદ્ધ અંગ્રેજીમાં તેમનો વાણી પ્રચાર આત્રે તે એક કલાકને અને પૂરો થાય. પુસ્તકમાંનાં દસખાર પાનાની તમામ હકીકત અને તેની આમવાસની જાળતોને મેળવી દઈ એવું મુશ્કેલ માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાન કરે કે વિદ્યાર્થીઓ એકદાણ પણ એધ્યાન ના થઈ જાય. ઇતિહાસના વિશાળ પત્રો પર, રાજ અંધારણો, તેમના મૂલગત સિદ્ધાંતો, રોમન મંત્રકૃતિની આખા જગત

પર મએલી આમ- રમેર દનિદાનસાન્નના મને પ્રશ્નો પ- પુત્રના પ્રમાણ નાખના-
વ્યાખ્યાનો કરતા આખ્યાન સાબળીએ તો પુત્ર પણ વાચ્યા વગ- પરીમાના જવાબો
વખાવ એલી એમની પદ્ધતિ હતી. તેઓ અધ્યાપન મમ છોડી ધાનગાળી થયા તેથી
મને તો અતિનય દુઃખ થયુ હતું ચુરનાન કોલેજે એક અનેક અધ્યાપક શુભા થો એ
મારી દુષ્ટ પણ માન્યતા ન

પ્રોફેસર મળીરામ દવેની ખ્યાનિ તેમના કોલેજના અધ્યાપકો આવી રહી હતી બી એ મા
આમને પોતુક મીખાતા મીનનુ લોચન અમારે પાંચપુત્રક તરીક હતુ પ્રાપ્ત એ
દનિદાનના અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા હતા હતા અમારે માટે પણ એમણે ખામ મમય
આપરાનુ માથે પીધુ હતુ મીનનુ પોતુક તો તેમને પુત્રાએ હતુ ફેક પ્રમ્તુ મમમ યા
પછી વિદ્યાર્થીઓ મમ ત્યા જે કે નહિ તે જનુસા નસ દૃષ્ટો આપસ તેઓ કરેતા અને
માનતા કે તેસા દૃષ્ટો આપી શક તે જ બામન મરોમર મમતુ મમનાર મળાય પુનાની
રેકન કોલેજના પ્રિન્સિપાલના માનીતા સિઓમાના તે એક હતા મુલાકાત જેમ વૃંદાચર્યની
સાહિત્ય મમથે આખા હનામા ખ્યાતિ હતી તેમ તરનાનન ત્યાગિયા એ મી બલ ઉચ્ચ
માનતા મી બામનમય કામ અને મી મણિશકર બદ પણ તેમના ગિળો અને દવેના
મદાધ્યાપી હતા એમ મારી મુનિ ૬ ૨૨ મર મળુમામના એ નોંધે મિત્રો હતા એ
મમથે પ્રો કાલીરામ ધામી વખત અમારે ત્યા આતા

પ્રો કાલીરામ એટલે મરાઠા પહોનુ નામ પોતે આનીતારાયણ પથના હતા
શ્વિર ઉપર અચિત્ત્ય બ્રહ્મસાગા ઉપરાત God's good man જેને કીએ તેસા હતા
કામના પર વેરભાવ નહિ, મઠની છાં નહિ, કુમ્પટ તો તેમના વ્યખામા પણ નહિ
મરણ, મળુ અને મીર ન્તે આનાર બચમનસામને પાર નહિ એવુ એમનુ હૃદય હતુ
Puritanic તો એસા કે પુત્રમા દાખવામા દા (wine) મમ આલે તો તેના ઉચ્ચારથી
પણ અપવિત થનાય એમ મમતુ તે દેકાલે milk એમ ચાને આટવી હ- સુધી તેમના
મનમા કોઇ અપવિત ન્તુનો પડાયો પણ પના નેતા નહોતા પરતુ તેમની મુદ્ધિ બનિ
તેજરી હતી તરનાગી ધાર જેવી તીલ્લુ મમજરકિતને પરિણામે દરીયામા તેમને ના
પહોચી મક તેમ નેતુ તેઓ વર્ગમા ચલ કરતા કે નેમણે Bacon's Advancement
of Learning પેળોમો રખત પરીક્ષા માટે વાન્યુ હતુ પરતુ તેમના સાથી બના-એ
એથી પણ વધારે વાન્યુ કે એમ મળ્યુ એટલે ધનામી વ્યર્ધા માટે આશા છોડી દીધી

પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દવે

હતી ! એમની ધીરજને પણ ધન્ય ! એમનું મગજ એટલું તો વિશદ હતું કે મુંચવાડા જેવી વસ્તુ તેમાં હતી જ નહિ. અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવ અને અત્યંત સૌમ્ય એ જેની બેગી મૂર્તિરૂપ તેઓ હતા. આવું સંમિશ્રણ જવદ્દે જ જોવામાં આવે છે.

તેમનામાં જે હતું તે જતે જ મેળવેલું એટલેકે આટલે દરજ્જે સ્વળગથી પહોંચ્યા હતા. વિચારશક્તિ વેમવાન અને માનસિક સામર્થ્ય વડે ઘણી જાગતો પર તેમજો પોતાના નિર્ણય કયા હતા. સ્ત્રીજાતિના હક્ક અંગે દૃઢ માન્યતા હતી અને 'સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્ક' એ નામનો સત્ત્વ દલીલપૂર્ણ લેખ સુદર્શનકારના લેખના જવાબમાં સખી પોતાની માન્યતા સચોટ પૂરવાર કરી આપી હતી.

કૌલેજના મુરઓના આ ચિત્રમાં મારા મુરુ શ્રી બ્રહ્માભાઈ દેસાઈને પણ ગણવી જાઉં. તેઓ મારા સહાધ્યાયી પણ હતા. મુંબાઈમાં પ્રથમ વાર પ્લેગ આફ્રો ત્યારે ત્યાંથી અંખ્યાખંધ વિદ્યાર્થીઓ જુદીજુદી કૌલેજોમાં વિખર્યા ગયા. તેમાં શ્રી બ્રહ્માભાઈ અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા આ લાઇ માટે અહિંના તમામ વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ જ માન ઉપજેલું હતું. તેઓ ખી.એ. અને એમ.એ. થઇ પોતાની જ કૌલેજમાં અધ્યાપક થમને આવ્યા હતા. હું તો ખી.એ. માં જ દીસાતી હતી. વચ્ચેવચ્ચે અભ્યાસ ધણું વર્ધ્ય હોડી દીધો હતો. બ્રહ્માભાઈ અમને ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર શીખવતા હતા. સાથે શેક્સપીયર પણ શીખવતા. અંગ્રેજી લાપા પરનો તેમનો કાવ્ય અસાધારણ હતો અને દરેક વિષય સમજાવવામાં પોતાના સર્વ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતા. અર્થશાસ્ત્રના તેમના શિક્ષણથી એ વિષયનો બહુ જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેઓ આપી શક્યા હતા.

તે વખતમાં ખી.એ. ના અભ્યાસમાં અંગ્રેજી, બીજી ભાષા, ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર એ ત્રણ કરજિયાન અને એક બાજત મરજિયાત લેવાની હતી.

પ્રેદેસર કાશીરામ દવે જીવાન વયમાં મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા હતા ત્યાં જ દેવને નમસ્કાર કરતાં અવસાન પામ્યા હતા. લાલ પાંધડી, બુદ્ધિપ્રભાઈ ઝગઝગતા કપાળ પર લાલ ચાદરો, ક્રેટ અને પાટલુન સાથેની એ સૌમ્ય મૂર્તિ આજે પણ મારી આંખ આગળ જોઉં છું. બાળક સરખા નિર્દોષ એ પ્રિયુરને મારા અનેક વંદન છે.

૧૬

શ્રી યશોદાબાઈ શ્રીપાદ ઠાકુર

અમદાવાદમાં એક વખત આશુના મદ્યદમ્ય રા ગણેશ ગોપાળના તેઓ પુત્રી થાય ગ પંડિત ગિદ્યાણુ ખાતામાં હતા અને પાછળથી જે સાગભાઈ મગનભાઈ કરમચંદની મીનમાં જોડાયા હતા તેઓ પ્રાર્થના મગાજના મગન હતા એ રીત અમારી ઓગણાણુ જૂતી હતી પંતુ તેમ ॥ પત્રોને ખામ ઓગણતી નજાની રા શ્રીપાદ બાગાઁ ઠાકુર આજ સી એમ ની સાથે યશોદા માદના નમ્ર થયા હતા અત્યુ દુઃ મમયમાં તેમને વૈધન્ય પ્રાપ્ત થયુ અને પિતાને ઘેર પાછા આવ્યા તે પછી તરત જ તેઓ મદનદમી નિગમ પ્રોતેજની અગ્રેજ શાળામાં જ ધોણુમાં દાખલ થયા પછુ એ જ ધોરણુમાં હતી ત્યારથી અમારી પિઠાન શરૂ થઈ અ ઓગણાણુમ થી અતિ યાદ મૈત્રી થઈ અને તેઓ માં એક જ મિત્ર હતા એમ હુ તા વાને તમના પિતા રા પડિતે અમારી મૅટ્રિમ્યુનશનની તૈયારીમાં અમને ખૂબ મદાયના રેની જાત દરોજ શાળામાં આવી નિયમે સીખવના ૨ ૧ ધમમાણુઆ તૈયારી માટે મના નહા શિક્ષક રાખના તેનો હાન વિચાર મના હસલુ આવે છે (૧) ન મણિગમર ગોવિંદજી ભા (૨) રા ગણેશ ગોપાળ પંડિત (૩) રા ચીમનનાન ખરીદાબા (૪) ગા રાગમ પ્રાગજ ઉપાધ્યાય (૫) જોડાનાન (જેમનુ ૧ નામ મને યાદ નથી) એ મર્મમાથી કાઢ દવે હયાત નથી આ નખતી નખતે મને હેવામાં આવે છે ૨ હાન પછુ શ્રીમત માણુઓ પોતાની બાગાઓને માટે આથી પણ વધારે મખ્યામાં—અત્યે નિયનો એક એમ શિક્ષક પોતાના ધનના જોર નડે ૧ મે છ અમારે તો શાળામાં ૧૬ વિરચના ગિલ્ડ નહિ અને એકમ ધોણુ કુદાવલુ હતુ તેથી આની જરૂર પડેતી

મૅટ્રિમ્યુ યનાદ ॥ અને હુ માથે પામ થયા તમણે મને તમા ત્વા માડય મેં તવો વિચાર નવોના મ્યાં પતુ હુ ગદ્ય ત્યારે અમે માથે જ પ્રીતિયમમાં પામ થયા ૧ માં મેં ઠોડી દીધુ તઓ પાછા જ્યારે હુ દન્તમાં ગઇ ત્યારે મારી માથે પામ થયા એમને તા એમ જ યર્ગયુ કે અમે માથે ટોળએ તો જ પામ થઈએ બીએ ની પરીલામાં માટે વધારે તુટ પડી અને તઓએ મગાણે નિગમ યર્મ અબ્યામ છોડી દીધો અ ૧ વગેરનાના મદાગણી માદ્યની પામ નોમરીમાં જો ત્યા થોડો નખત ત્યા વધી વગેરનાના ૨ ગવણીખાતામાં છ મેકેટ્ટેમની જગાએ નીમાયા જ્યા તમના વેદાન મુધી હતા

રા. માર્કેડ નદશંકર મહેતા

રમણનાં અથવા ત્યારે અમદાવાદ આવે ત્યારે કોઇપણ વખત મળ્યા વગર ના રહે. બહુ બાળપણમાં તેમના પતિનું અવસાન થએલું, તેમજ સુધારક પિતાની પુત્રી જાણી અનેક સારી જગાએથી તેમને ઘણાં માટે માગણીઓ આવેલી. પરંતુ જીવનની કડવાશના અનુભવે તેમણે સંસારમાં ન પડવાનો નિશ્ચય કરી દીધો હતો. નોકરીમાં સારો પગાર આને માન હતાં પરંતુ અચડાચણુ મુશ્કેલ હતી જેને પરિણામે જ તેમનું શરીરરચનાત્મક બગડ્યું હતું અને પીસ્તાળીશ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસ પામ્યાં.

અમારા અભ્યાસ દરમિયાન તેઓ મારે ત્યાં આવી સાથે અભ્યાસ કરતાં. સર રમણભાઈએ અનેક પુસ્તકોનું વાચન કરેલું તેમાં રા. મદુસાસ કૃત તથા સી. શારદા-બહેન સાથે યશોદાબાઈ પચ્ચ હમેશા હાજર રહેતાં.

તેઓ અત્યંત સાલસ સ્વભાવનાં, શાંત અને એકમાર્ગી હતાં. અમારા કુટુંબ પ્રત્યે આત્મિક મમતા ધરાવતાં અને પોતાની મિલકતના એકઝીક્યુટર તેમણે સર રમણભાઈને કર્યા હતા. ક્યારે નોકરીમાંથી છૂટા થઇ જવું પડે એ નિશ્ચિત ન હોવાથી કરકસરથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવેશો અને એ ધન પોતાના લાઇલાંડુઓ તથા આસરીઆમા વહેંચ્યું અને પોતાને માન્ય એવી સંસ્થા—પ્રાર્થના સમાજ, અનાયાત્રમ, બોળાનાય મન્ડરીટપુટને કેટલીક રકમોનું દાન કર્યું હતું. પિતાને અડચણને વખતે સારી મદદ તેમણે કરી હતી અને આખા કુટુંબના ભૂખણરૂપ હતાં.

શુભ નિધાવાળાં, કોઈનું ખૂફ નહિ ધરનાર, નિષ્કપટ જીવન ગાળનાર તથા પોતાનાં સર્વ કાર્ય હમરને સમર્પણ કરનાર આ સદૃશ્યો આઈએ મારા જીવનમાં અનેક પ્રેરણાઓ કરી છે તેનું સ્મરણ કરું છું.

૬૭

રા. માર્કેડ નદશંકર મહેતા

કરાજમેવાના સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. નદશંકર તુળજશંકરના એક જ્યેષ્ઠ પુત્ર, સર રમણભાઈની સાથે તેઓ તેમજ સર મનુભાઈ કોલેજના સહાધ્યાયીઓ હતા માર્કેડરાવને સહુ માણુભાઈને નામે ઓળખતું. તેમનાથી નાના ભાઈ મનુભાઈ આજળ વધી વડોદરાના

દિવાનપદે પહેાંચા અને નૌથી નાના ભાઇ ત્રિનાથક આદમી એન પામ કમી કિટિંગ નોકરીમા ઉમે દરવજે ચડયા છે માલુભાઈ ખી એ , એવએવ થી ચયા દના અને મુખાઇ- મા વડીનાત કંના દના તેઓ જુદિઆગી દના અને ધધામા કુત્રા દના કદાચ એ ભાગ્યો કંના ઓઠા lucky કહેરાય, અને તેમને તેડી તક પાન ન મળી હોય એ મનસિન છે.

મુખાઇની વન્દિ મહેમા અપીવના કામ કંના વડીનાને ઝાનાની કોદોના કામ પર મુખ્યત્વે આધાર મળવો પડે છે અને અદિના વડીલોને મગરા ધણીસાર માલુભાઇ અમદાવાદ અમારે ત્યા આવતા તે પ્રમને તેમની માથે પરિચય થએલો. તેઓનો અભાન અત્યત મગનારો, આનદી અને તિખાનમ દનો આદિત્યના ગોખીન, મળીનના ગોખીન અને અભાધિપતિ આમના દોદના દોના છતા કેવળ ગર્વ-હિત અને માદા દના નાના- મોગા મદની માથે મળી મળ અને ઘરમા પરાયુ માલુન આવ્યું છે એમ જરા પણ યાગયા ના દે તેમની નાનચીન, વાદવિનાદ અને ગર્વાઓ પન્થી તેમની જુદિમતા વિશે મને ગ્રાસી ખ્યાય બધાથો દતો વખીવાનના ધધામા આમજ પડવા માટે જેમ ધણુ ને નાદ નેવી પડે છે તેમ તેમને જોવી પડેવી અને તેથી તેમને ઝવનમ ઉદનામ કાઇક ઓઠો ધઇ ગયો દેખાતો ધધો પાઠગથી મારો ચાનવા માડ્યો ને થોડા જ વર્ષમા દમની ખીમારીએ તેમનો અત આખ્યો.

અમારે ત્યા આવે ત્યારે મારા પિતાના કુટુંબ માથે પણ પુષ્કળ મનધ રાખે શારનાજ્ઞેનનું બસ ઝો સુમન માથે ગોવવામા તેમનો આજેવાની બરેલો ભાગ દતો તેમણે જ એ મનધ ગાધી આખ્યો એમ કહીએ તો આલે

પોતાના એ પુત્રો માટે મારી એ પુત્રીઓની તેમણે મામણી કરેલી પગલુ મોગ થયા પડી છોડરા છોકરીની મમતિ માથે લગ્ન મનધ આધવો નેમએ એવો અમારો અભિપ્રાય હોનાથી તેમને ના પાડેલી તેમનો આ બાગનનો આગ્રદ ધણો દનો છતા તેમની હયાનીમા કઇ ચથુ નહિ તેમના અપમાન પડી મારી મોગી પુત્રોનો વિવાહ તેમના જ્યેષ્ઠપુત્ર માથે કયો માલુનાઇ હયાત હોત તો તેમના દરખનો પાન ન ન્દેન

મુખાઇ અથ ત્યારે માલુમાદને ત્યા ધણી વગર અભણાઇ ઉવરતા એક વાર માલુમાઇનું કુટુંબ દેવનાની ગએલુ ત્યા પણ અમાગ કુટુંબને તેડાવેલુ અને જેનાથી બન્યુ તે ગયા દના માલુમાઈ પુષ્કળ વ્દાયસોયા અને દીખણી દના તેમની દાખરીમા સદુદાદને આનંદ થતો

રા. બા. ભીમભાઈ કીરપારામ

અમારે ત્યાં સામાન્ય રીતે મિત્રોની અવર જવર બહુ જ ઓછી હતી. ગખ્યામાંક્યા મિત્રો. રા. માણુભાઈ તેમાંના એક અને રા. કૃષ્ણલાલ બીજા. એક સગા ભાઈ જેવો સંબંધ માણુભાઈ સાથે હતો અને એ મિત્રની ખેટ હમેશ સુધી લાગી હતી.

૧૮

રા. બા. ભીમભાઈ કીરપારામ

સુરતના વતની અને સરકારમાં તાલુકદારી સેટલમેંટનો મોટો હોદ્દો ધરાવનાર આ ગૃહસ્થની અમદાવાદમાં બદલી થઈ ત્યાર પછી શહેરના જાહેર જીવનની પ્રગતિ થઈ એમ કહીએ તો ચાહે. એ વીર નર પોતાની આગળ ખ્યાતિ લઈને આવ્યા હતા. મુખાધના મ્યુનિસિપલ કમીશનર મી. કૉર્કે પર કેસ ચાલ્યો ત્યારે તેની સામે જુખાની આપવાની દિમત તેમજે દાખવેલી તપાસી તેમની નિડરતા, સત્યપ્રિયતા અને બાહ્યોક્ષી પ્રજ્ઞની જાણમાં આવ્યાં હતાં. એક મોટા હોદ્દેદાર અંગ્રેજ અમલદારની વિરુદ્ધ સાદી આપવામાં અનેક જોખમો સમાએલાં હતાં, એ માથે વહોરી તેમજે કઠાચ પાતાની નોકરી જવાનો પ્રયત્ન પણ આવે એ વાતને જાણુએ મુકી પ્રજ્ઞની મોટી મેવા જગતી હતી એ તે સમયનો ઇતિહાસ જાણનારને ખબર છે.

અમદાવાદમાં સરકારી નોકરીમાંથી થોડા અને બીજા મરકારી પુરુષો સમાજ સુધારા અને ધર્મસુધારણાનું કામ કરી રહ્યા હતા. ૨૧. રા. ગોવિન્દરાવ આપાજી પાટિલ અહીં પ્રથમ એલ.એલ.બી. વકીલ આવ્યા. તેમજે આવી રાજકીય ક્ષેત્રમાં અમદાવાદને જાગૃતિમાં આણ્યુ હતું. એક એ સ્થાનિક વર્તમાનપત્રો ચાલતાં હતાં. પરંતુ પ્રજ્ઞમત આગળ વધેલા નહોતો. મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચુંટણીનું તત્વ દાખલ થયે કેટલાંક વર્ષો થયાં હતાં પરંતુ પ્રમુખ પોતાનો ચુંટાતો નહોતો. ચુંટણીમાં રસાકસી આ અરસામાં-રા. બા. ભીમ-ભાઈના અહિં આવવા પછી શરૂ થઈ. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી અને બીજા તરફથી ધારામજામાં મુખ્ય મોકલવાનો હક હતો તે દૃષ્ટિગદ્યથી મ્યુનિસિપલ ચુંટણીનું ધોરણ રાખવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. ગમે તેમ પણ પ્રજ્ઞ પોતાના પ્રતિનિધિઓમાં રસ લેતાં શીખી અને ચુંટણીના પ્રમજેએ લોકોની ધનાલ થવા લાગી. અમદાવાદના શેઠીઆઓ

તેડે ના મા બીમલાઇને માં ઓગળાવ્યું જમ્યું હત તેઓને જાહેર પ્રસોમા રત્ન લેતા
માં મુગાદના મુખનિર્ધાનશાસ્ત્રી ૨૧ ઓગસ્ટના કદાનદામ પારેખ બીમલાઇના તથા
દાનમંદના પરમ ગિત રતા તેઓની મૈત્રી રડે એમના અધિનિષ્ઠ મિત્રો ડુ ભારે મડગ
અન્યુ રત્ન અમનાના ધણુ પ્રસો ૧ ભારે ચર્ચા આ મળમા થતી અને જુનાન વકીન
મળ તેમા નેડાયુ આ પ્રમાણે જાહેર ડાનમા રત્ન લેતા માણેત્રી મખ્યા નધના
લાગી તારા મા અમદાવાદમા ૧૮૦૨ના ડીસેમ્બરમા કૌંસેસનું મન થયું જેની માથે મસાર
મુધાગ અમાજ તથા ઔદ્યોગિક પ્રગતિ જરાયુ આ સર્વને અગે અમલાનાની વેપારી
આનમ જનજન ઘણ મર્ અને પ્રજાજનો તરીકના પોતાના હમે મમથે નિચાર કવવાની
તેમને તક આપડી

અમ તા ના શ્રીમત શેરીઆઓ માન પોતાનો ધધા માચરીને પ્રેસી રહેતા તેમનામા
શહેરીપણા ડુ ખમીર આણવાના મર્થમા બીમલાઇનો જબરો ફાયો હતો સુરતના વતની
હો મર્વ નાતે શેખીન હતા અમલાનાના શહેરીઓ પૈસાનાળા રાય તે પણ મેજ શેખ
તમ્મ ઓડી મિત્રાળા બહાધિરમિત્રો નાના બગનાઓમા કે ગીચ રત્નીના ધરોમા
વમતા જો મનસુ મલાઈ બગુભાઈ તથા જમનાભાઈ બગુભાઈ બીમલાઇના અગત મમધીઓ
અને તેમો જગના માધના તેમણે પ્રેર્ષા સુરતના રતની પામે થેડા નાળા હોય તેપણુ
ફા ઘર બાધે અને ખાના પીનાના શેખ મે મનમુખલાઈએ મગરો બાધ્યો અને
સાથે બીજા મખ્યામુધ બગના ઇધાઈ ગયા

અમદાવાદના શ્રીમતો હવા ખાના બહારગામ જવાન સમજતા નહોતા રા આ
બીમલાઇને પોતાના બગના મમમા રતા સુરતમા પોતે ડેરયુગી કરેમ્બર તા ત્યારે
મમમા મગની બાધી રતી નોમરી માટે દરરોજ બજાદના સીંગરામમા સુરત આવે અને
તે અરમામા પોતાના બગના ત્યા બધા ના માથે માથે પોતાના સુરતના મિત્રો રા મા
નેજમર તુજાનસમર, રા મનમુખનાન મુગનાન મુનગી રા ખડેગર મેલગકર રા આ
દોનતરાય મપતરાય, રા તુજાનસકર ડાનુરાય, રા મોગબાઈ દેમાઈ રજેરે સર્વેના મગના
તે અરસામા પ્રેરીમા બધાયા ઓગસ્ટમલાઈએ રણુ એમ બગરો બાધ્યો આમ ત્યા
પણુ મિત્રા ડુ મડગ જમ્યું રત્ન રજા લાઇ ઉનાળામા બીજા ગાગોથી પોતાના મિત્રોને
પોતાો ત્યા તેડાવે અને ઉત્માદ કર્ક ત્યા તેમનું ન્યાગત મે એમન દિન ભારે ઉત્તર
હતુ અને આના મટેમાનોો આનદ આપવો તેમની મતભરા કરડી એ એમના ડુખી

જનોની ફરજ થઈ પડતી.
સાથે કડક પણુ તેવા. અંગલા-
ની ચારીઓ કે રવેશ નીચે-
ની પાળપર કાઢને યુક્તિવાનું
નહીં એમ ચાલુ દુકમ હતો.
એક પ્રસંગે પાર્વતીશંકર દેવે
માસ્તર તેમના મહેમાન
હતા. તેમણે પાન ખાઈને
પાળપર પીચકારી મારી.
ભીમભાઈ રાતાપીગા થઈ
ગયા; નોકર પાસે પાણીની
ડાક મગાવી, કાચી મગાવી
અને તેવડે ડાખ ધસીને
રા. બા. પાર્વતીશંકર પાસે
આઈ કરાવ્યા!

આવા મહેમાનોમાં
મન કામનો બેદ નરોતો.
કેશવાડના કાકિર (જેઓ ને
વખતે સગીર દાઈ તેમના
વોઈ હતા) મુગસમાન ડનાં
કુર્ડુગતા છાકગઓ પેંડે ને
મને ત્યાં રહેતા. અમદા-
વાદના ડૉ. કલ્યાણીજીવાળાને
(પારસીગૃહસ્થ છે) પણ રત્ન
સેવકાવી રૂમન દવા આવા
પોતાને અંગસે મહેમાન
કરેલા. આમ દવા આવતો

રવાન વગાડી તેમજે ઘણા જલ્દીને પર્વત પર નદી કિનારે જતા મ્હી દીધા હતા આ બધામાં શેર મનસુખભાઈને તેઓ પીગમ્બરી સકયા નહીં તેઓ મ્હંતા મ્હીની મારી આશીસ નેથી હમ મને નહ જમાએ નામતી નથી' જમનાખાઈ મગલો વર્ષ ૧૮૪૧ ઇમમ રહતા હતા

સુરતના ડોપુડી કરેમ્હટ હતા ત્યાં લાગે વખત કુમમ મ્હેના અનામિન માતિના હોઈ પેતીનાડી તન્દ ખૂન પ્રીતિ હતી ઇમમની રમાગ બુગિમા ફગનાડીઓ કરાની અને તે ૧૧ પામ માટે મમનમ મર્ધરાવના આદુમ પાયગીના આ ઠાનાડીઆ, ફાનમી, લીંધુ, પપનમ, અનનામ નગેરે સિધસિધ ફગોની વાડીઓ ઇમમમા તેમની મુચ્છાથી થએની ત્યાના દરેક બગના માથે ધનુ અને માગીઓ, કુબળાઓ નગેરેની માથે વાતો કરી તેમની ખમર અનર પૂછના અમનદારીનો દોર જરા પણ નાખતા નહિ

રાખા વાનરા રનાઈ દાગ અમારે તેમની માથે મમમ મધાએલો જમાનાખાઈ, અને દીર્ઘશી હોઈ માણુમની પરીક્ષા કન્વામ પૂરા હતા તેમને ત્યા કાચા પોચા કે છિદ્રવાળા માણુમનુ મમ નહિ એ રમણુખાઈને જાહેર કવનમા આગળ પડનાનુ પ્રોત્સાહન આપનાર આપજનોમા રામા લીમમાઈ અગ્રેમર હતા મ્યુનિમિપાનિગીમા ઉમા રહેના મવાદ આપનાર પણ તેઓ જ હતા અને નોમરી ડોડી નકીરાત મરવાનો નિશ્ચય મ્હોં ત્યારે તેમજે પ્રજુ ટેમ આપેનો તેમની મત્રણાઓ જૂના જમાનાના રાત્નકાગલાં નિપુણ મહામનીની સાદ આરે તેની હતી

જેમને મિત્ર ત્યા તેમનુ મમ પોતાની મર્ધ સકિતઓ નાપરી પાર પાડી આપનામા તેમની જોડ મજે તેમ નથી મારા મ્હેન શારદામ્હેનનો વિનાહ એ મદુશ્રામના ધુત્રે જો સુમત સાથે થયો હતો સુમતલાગિ વધુ અબ્યામ માટે ઇગના જરાનુ હતુ અને તે પહેલા નમ મરના એમ જદુશ્રામનો આગ્રહ હતો લમ્હેનો નિર્ણય થયો તે અરમામા મુબાદમા રોગ પુષ્કળ ચાનતો અને આણુઆ જળર ક્વેરન્ટાઈન હતુ આ મન્નેગોમા ક્વેરન્ટાઈનમા રોમાઈ અમદાવાદ આવી લમ્હે કરનામા વમ્હેમ ધણો વિનમ થાય અને અમ રૂગિમગ મુગી જનાય એ મિથિનિ હતી જો જદુકરામે લખ્યુ કે મ્હ્યા પક્ષ રડોદરે આવે લમ્હે મ્હી પાછા જતે ક્વેરન્ટાઈનમા રોકાય તો ન્હીમર ન મુસ્વી પડે તે જમાનામા પરગામ મ્હ્યા દેવા માટે પણ નાતીલાએનો પાપ વહોરવો પડતો જદુકરામ વિનામત જમ આવેના, સુમતખાઈ જમાના, એવી એવી સતોથી નાન વિરદ્ધ મમ મમ હતી જમા હિમત રાખી વિવાદ કર્યો પણ ચાનતી રૂઢિથી ઉનગ જમ આમી કન્વા ન જમ લમ

કરવાની સૂચના અમારે ગળે ઉતરી નહીં. ભીમભાઈ સાહેબની સલાહ પ્રજ્ઞી. તેઓ બહુક-
રામતા, નંદશંકરના અને અમારા સ્નેહી હતા અને આ સંબંધમાં તેમની શંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ
હતી. તેમણે બહુકરામને લખ્યું અને એક સ્ટીમર મોકા જવાય તો ચલાવી લેવા સૂચના
કરી. તેમનો એવો પ્રભાવ હતો કે ના પાડવી મુશ્કેલ થઈ પડે. આમ લખ્યું તો ખરું
પરંતુ મિત્રમૃત્યુ કરવાની તેમની કામચલાઉ આથી સંતોષાઈ નહીં. આશ્ચર્યમાં ક્ષેત્ર-દામન
ઝાંઝીસર મી. જમનજી મોકા હતા. આ ગૃહસ્થ સુરતના અને ડેપુટી કલેક્ટરની મેડના
હોઈ આજખાણના. રા.બા. ભીમભાઈ જાતે આશ્ચર્ય ગયા. બહુકરામ વંગેરેને આવવા
મંજૂર થી તે અમલદારને સંતોષ આપે એવી સમજાવટ કરી, જેખમદારી પોતાને માથે લઈ
સીધા અમલદાર સર્વેને આવવાની જોડવણ કરી દીધી. આજ વિચાર કરનાં કાગે છે
કે સાગી કન્યા લઈને જવામાં હીણપત શ્રી હતી પણ તે જમાનામાં આજે સહેલી લાગતી
વસ્તુઓ ભારે મુશ્કેલ લાગતી. આ જોડવણમાં ખાસ મદદ નથી. રા.બા. ભીમભાઈ
માનેલા કર્તવ્યને પાર ઉતારવા કેટલી જહેમત ઉઠાવના તેનું દર્શાવત પૂરું પાડે છે.

મારા તેમજ શારદાજીને તરફ એક વડીલ તરીકે તેમની મીઠી નજર હતી. અમે
બી.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યારે અમારા કૃત્તૃષ્ણાઓ જેટલા જ તેમને આનંદ થયો
હતો અને એ વાત સહુ આજળ ગર્વથી કહેતા. તે પછી તેમનું જીવન લાખું પહોંચ્યું નહિ.
ડીરેપ્રીઆનો રોગ તેમને લાગુ પડ્યો. ખાવા પીવાના અત્યંત શોષાના; બહુઆં, મુઠીઆં,
પાત્રાં, દોઢાં વગેરે વિવિધ વાનીઓ દરરોજ જોઈએ. આ ટેવને ખોરાકનો પ્રતિબંધ તે
મઠા મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. આ મંદવાડ દરમિયાન મેં વેકેશનમાં અમે તેમના બંગલામાં રહેતાં
હતાં અને તેઓ પાછળથી ત્યાં આવેલા. પોતે ધરના વડીલ અને બીજાં તેમની આજ્ઞા
ઉઠાવનાર એટલે આ મંદવાડમાં પથ્થ પળાવવું અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. અમે રસોઈઆને
કપડા આપીએ ને તેઓ પણ તેનો દમ કાઢે. Selfwilled માણસ રહ્યા એટલે તેમના
આગ્રહને વશ થાડું થયું પડ્યું. પાછળથી તેમનું આગ્રહ સુધર્યું અને મન પર સંયમ
પણ આવ્યો. પરંતુ દર્દ પેટેલુ ને મૂજ મૂજાને ગયું નહિ. તેઓ પ્રથમ શ્રી. ગણેશ માવલંકરના
મકાનમાં રહેતા. પરંતુ પાછળથી કાલની લોકલખોઈની ઝાંઝીસવાળા બંગલો તેમણે લીધેલા.
આ બંગલો મળવાથી પોતે અતિશય પ્રસન્ન થયા હતા પરંતુ હુંકે સમયમાં એ જ બંગલામાં
તેમણે દેહ છોડી.

સ્વાવધાની અને નિરૂપ અમલદાર તરીકે મદદર દરઆરમાં તેમની ખ્યાતિ હતી.

એકરો નાનુકદારોનાં જિવ તેમણે જિત્યા હતા. તાનુકદારોની તરફેણમાં લડીને તેમના હક અપાવવા તેમણે બનતુ કર્યું હતું. તેમનો કવાળ અને તેજ એટલા પ્રબળ હતાં કે અમલ કે અપ્રમાણિકતા સવાથી લેવાની તેમના હાથ નીચેનાઓની મગફળ નહોતી. કડકાઇ માથે માપાળુપાત્ર તેટલુ જ. તેમના શીઝતેદારો, કાગડુનો, પટાવાળાઓ તેમને પોતાના મુગળી તરીકે આત્મન રનેહથી આહના.

એમની કુટુંબ વત્સલતા પણ અતિશય હતી. વીમ નાના મોટા માળુમેના કુટુંબમાં ભત્રીજાં, ભાણેજાં, દોહિત્રો વગેરે મરે તરફ એક મરખી નજર ગમતા. દેવતાએ બદારના તેમના ઓળખાળવામાં જાણી શકતા નહિ કે તેમના પુત્રો કાણ, ભત્રીજા કાણ અને ભત્રીજાના છોડરાઓ કાણ બધા જ તેમને આપુજી કહે અને કાંઈ તરફ ભેદભાવ નહિ એ વિગતારી કુટુંબનુ નામ તેમનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી કાળીજહેન જેઓ ગાળવયે વિધવા થએલા તે સલાવતા. કાલીજહેન માટે તેમના પિતાને ખારે માન હતું.

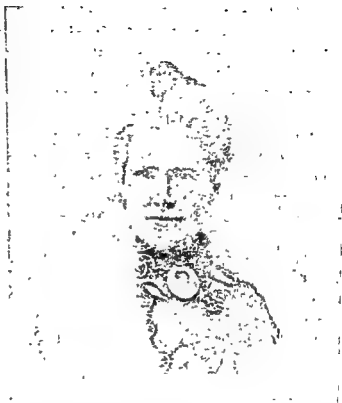
મોટા હોદ્દો પ્રાપ્ત કરી, તેને શોખાવી, પ્રભુ પણ ભયુ કરવામાં આ પ્રભાવનાળી પુગે ગુજરાતનુ નામ દીપાવ્યુ છે.

૧૬

લેડી લીલી

આજથી આળીસ વર્ષ પૂર્વે ઉત્તર ગિજાગના કમીઝનર મગ ફેડરીક લીલી હતા તેમના એઓ પત્ની મર ફેડરીક સુરત છાત્રાના કનેક્ટર હતા અને પોર્ટલેન્ડના ઑડમિનિસ્ટ્રેટર હતા. લેડી લીલી તે એકવાર મહાવદ્ધમી ટ્રેનીંગ ડૉલેજના લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા અને તેમનુ નામ મિમ મીયલ હતુ પાદરીના પુત્રી હતા અને સાળાના અધિષ્ઠાની તરીકે દેશી જહેનોના નિકટ પરિચયમાં આવેલા અમદાવાદમાં બામ્બીગટ કનેક્ટર તરીકે મી. લીલી (તેમના નામના અક્ષરો lily હોવાથી ગુજરાતમાં મહુ નેમને લેવી માહેબને નામે ઓળખતા) હતા તે વખત કે ત્યાર પછી સુરતના કનેક્ટર થયા ત્યારે મીસ મીયલના બધ થયાં. બગાળના એક વખતના ગવર્નર મગ એન્ડ્રુમ ફેડરના તે 'કચીન' ફોર્મના દીકરી થાય. એ ગવર્નરના પિતા પણ પાદરી હતા એમ જાણવામાં છે કમીઝનરના પત્ની તરીકે

આખ્યાં ત્યારથી મારે
તેમની સાથે ઓળખાણ
થયું હતું. કેવી રીતે અને ક્યારે તેની
જાણના યાદ નથી
પરંતુ લેડીઝ કલ્પને
નેશનલિસ્ટીઅન એ-
સોસીએશનની મંત્રી
તરીકે તેમની સાથે
મારે મેળાપ થયો.
હજો એમ ધારું છું. આ
આજના દિવસમાં દિલ્હી-
એ મારે સારી લા-
ગણી હતી એમ મને
લાગ્યું છે. તેમની લા-
ગણી તે ઉત્તરનાં પ્ર-
કારના પ્રાણી તરફની
દયાવાદી જેવી ન-
હોતી એમ હજુ પણ
હું માનું છું. દિલ્હી એ-
સોસીએશનની આ-

લેડી લીલી

મળ વધે એવી તેમની તીવ્ર રુચિ ધણીવાર એવામાં આવતી.

માનવગતિ પ્રત્યેના તેમનો પ્રેમ હપતીઆના દુકાન વખતે પૂર્ણપણે પ્રદર્શિત થયો. ગ્રાહકકામમાં મને તેમણે તે પ્રમંથે દોરવાનો આદેશ કર્યો. દુકાનમાંની છાવણીમાં સગમય ગેટ જવું, તેમની આમ ખજાર ગણવી, માંદા દોષ તેની યોગ્ય સારવાર કરાવવી અને આગમ મટે ઘટની ગોઠવણ કરાવવા તેઓ નવા કામગીરી ગણતાં. પ્રજા માથે આવેલ વિદેશ પ્રમંથ અને પતિની લાંબી અટકે તેમને નાખતી જુદા મદદ મળી હતી કારણ

રનારાનો પણ જમરો માથે હતો દુકાળથી પીડાતા મનુ યોને માટે દાઝી જતું તેમનું દિન તમની માથે કામ કરનારને ઉભાદ બેનું એ વ્યાજી દિનની મન્નારીએ તે રખને મેં કે મનુઓના આવીર્જ મેં થા હશે વોઠો પામેથી ગરીબો માટે કપડા એમ શ્રી તેમને વહેંચરાના કામમાં અમે માથે જતા ગયા નાનકડાંબાઈ તો નેડાએના હોય ન આમ પરાપરાની કાર્યમાં પ્રવેગ કરાવનારા આ મેં માન ગુરુઓ દના એમ કહું તો આને

અમદાવાદની મુચનમાન પ્રજાના મમાગમમાં તેઓ આના દશે અને મેં ખમી ગરીબાઈએ તેમને રેથાં આ માઈએને હજાર લીખરામાં આવે તો પાતાના ગુજરાતનું જૂનું માથન ઊંચુ શ્રી રડ એમ તેમને લાગરાથી તે માઈઓ માટે લેડીઝ મનના મકાનમાં શીરણુર્મી ખો મેં અને તેમને મહેનતાણું આપના માટે નાણાં ભેગા થયાં એમના પ્રયાસથી સીનીન દાનિયન તથા ગાંધીની ઇચ્છીતાના નારિક પણ લીરવાનો કોન્ટ્રાક્ટ મળ્યો આ માટે ખાસ જાતનું કાપડ વણાવરાનું હતું એ મધુ મમ તેમજે મને મોઢ્યુ હતું કાપડ ધમીવાર જમડ અને નડામુ જમ મેમ લીરનારા ઘણા ગિખાઉ હતા પણ નાણાં એમના કરેના તેમથી એ ખોટ પૂરી પડી લગભગ મેં બાઈઓ કામ કરના આનંતી હોરાના મગન અને પાગી પણ તેઓ પામે મનાવરાના આ પ્રમાણે ગરીમ બાઈઓને ઉઘમ કરાવી તેમને ઉપજીવિકા આપનાનું પ્રુપ્થ તેમજે હામય કર્યું આરેથી તેઓ ઇંગ્લંડ ગયા ત્યારપછી કેનાર વર્ષ આ કામ મેં ચનાવેનું પણ ધીમેધીમે કોન્ટ્રાક્ટ બધ થયા અને મીઝન ઓર્ડર નાવરાનું કામ માગથી મની સક્યુ નહિ એ ગરીમ માઈઓના કમગાદ રહેને આ કામ મધ પાવુ પડ્યુ કમીગન આહેમના પત્નીની ખાતર કોન્ટ્રાક્ટ મળ્યો હાય એમ જણાયુ લાગનારાગતાને આ કોન્ટ્રાક્ટ આપના નહિ આ હાય એવે તે તેમ ન નિમત થયા રડી આ પરાપરાની કાર્યો આન આ થો

નેશન ઇન્ડિયન એસોસીએશન એ હગનામા ચપાએલી મગ્યા કે મિમ મેનિંગ અને જીમન મદાનુજ્જિન ધનાવનાગ અમેર ઓપુરોને નાજનુ કે દિનિઓ અને અમેર રહેને મદમર માધી એમીજનના નિષ્ટ પગિયમ નાસય તો અને પ્રગને નાન છ અને તમા મુખ્ય ઉદ્યેગથી એ ન થા ચપા / ઠ મને ૧૮૮૮ મા અમ રાદન ઇન્ડિયન ના મિ એમનના પત્ની એની શાખા આદિ ચપાવનાને વિચાર થયે દિદુગ્ના ના મી રાગેમોના ને ચપાઈ દની આ મગ્યા ચપાઈ અને નામ રાદમ ના મ બોગાનાય માગમાના અમ નગીરે નોશા હાય નિમરડી દેનડીમુદ દાન રીમે ના મમન બધ

એ સમારક કમિટીને લાગ્યું કે આ નેશનલ ઇડિયન એમોસીએશન જેવી કાયમી સંસ્થાને એ મકાન અને લાયબ્રેરીનો વહીવટ સોંપવો. તે મુજબ સોંપાયો. કમીશનરોની પત્નીઓ આ સંસ્થામાં રસ લેતી અને હિંદી સ્ત્રીપુરુષોને પોતાને ત્યાં મેળાવણ કરી તેડતી. આમ સમાજમમાં આવવા નેશનલ ઇડિયન એમોસીએશનના સભ્યો પણ થયા. થયા હતા. લેડી લીલી ૬૨ દિવાળીએ મોટી પાર્ટી આ સભ્યોને તેડીને કરતાં.

સને ૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં કૉંગ્રેસ ભરાઈ. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા જગવિખ્યાત વક્તા પ્રમુખ હતા. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા સૌ ઉત્તમર હશે એમ ધારી કમીશનર મિ. લીલીએ તમામ આંદોલોમાં સક્રિયર કાઢી કૉંગ્રેસની બેઠકમાં દાખર રહેવા કહ્યું. હોય તો જવા છૂટ આપી દીધી હતી. કૉંગ્રેસની બેઠક પૂરી થયા પછી મંડપમાંથી અમને દેટલાંકને લેડી લીલીએ મહા પીવા તેડ્યાં હતાં. આમ તેમણે દાખલેથી ઉદાર મનોવૃત્તિથી સૌદામ્ય પ્રસન્ન થયું હતું.

કોઈ પ્રસંગે કમિટીમાં પોતાનો મન પનિથી જીદો હોય તો take votes એમ કહી મન લેવડાવી બહુમતિથી કામ કરતાં. મનસુખ કે દા જી દાનું વાતાવરણ આસવા દેતાં નહિ.

શાળામાં હતાં ત્યારે જે સિક્ષકો સાથે કામ કરેલું તે તેમને દમેશ યાદ કરનારાં છે. શ. રેવાસંકર ભટ્ટ ટ્રેનિંગ કોલેજના હેડમાસ્તર હતા. તેઓ જીવ્યા ત્યાંસુધી તેમની સાથે નિયમિત પત્રવ્યવહાર કરના.

જોએ હોદ્દે હોવા છતાં અભિમાનનો અંશ પણ તેમનામાં નહોતો. અમારે ત્યાં અનેક પ્રસંગે આવે. ગાદગીમાં ખબર કાઢી જાય અને આગકો પ્રત્યે રોદ દર્શાવે. ધર અસાવવામાં કુશળ હતા. નોકરો પર પૂરી દેખરેખ રાખતા તેમને જોયા છે. તેમના રસોડામાં હિંદી ખાદ્ય પદાર્થો મારી પાળે તેમણે ઘણીવાર મીખી લીધેલા. કુધ આખરવાનું કામ તેમનું પોતાનું દમેશ હતું. કેટ વએરે જનાવવામાં કુશળ હતાં અને મહેમાનોની સરભરા કરવામાં જાતે બધાંની સહ જોનાર હતાં. મારા તેમજ બહેન શારદા પ્રત્યે તેમનો અત્યંત સદ્ભાવ હતો. હજી એ જાજી દયાન છે. તેમના પતિ ઘોડા વખત પર ગુજરી ગયા સર ફેડરીક લીલીએ કરમનદાસ મળજીના ચરિત્ર પર એક વિચારપૂર્ણ લેખ લખ્યો હતો. ગુજરાત વર્નાક્યુલર મેડિકાલકોલેજ મંત્રી તરીકે શ. જ. સાવચંકરના કાર્યની મુક્તદે પ્રશંસા કરી છે. દુકાળ પ્રમુખવર્ગમાં બળી તેમની મર્યાઓ અને લીજવાસો પ્રત્યે સદાનુજીત દાખવી ઉત્તેજના આપ્યું છે.

આ અભિનિત્રોના પાત્રોમાંથી માત્ર આ ગ્રામ જ દયાળ છે. ખામ કરીને દયાળ ના નેપ તેરાના જ ચિત્રા આવેખ્યા છે આ મત્રાગીએ મારા જીવનમા દાર્પદિશા મુચરી અને ઉપયોગિતાને મારે પ્રેર્યુ તે ખાને ખામ તમની દયાની જતા આ ચિત્ર આપુ છુ તેઓ આ ફેશમાં નથી એટલે અદિના ક્ષિતિજમા પણ નથી તેમનો પગિયથ થયો તે પટેના અને તે પાંડી અનેક યુગાપીઅન ખીઆનો પગિયથ મને થયો છે. કોઈમા એક શુણ અને કોઈમા ખીન્ને, પણ આમ બધી રીતે મન્નાન અને મદલાવને યોગ્ય ખીજ કોઈનો પ્રમગ મારે પડ્યો નથી

કાળના વહેરા માથે મને લાગે છે કે મને ગમેતો એકજીળ પ્રત્યેનો લાવ ખદવાયો છે યુગાપીઅન ક્રમના ત્રણચાર માનુઓ મારાં પરમ મિત્ર છે અને તેમની માથે મારે ગાડ મમથ છે પગુ લેડી બીબીનુ ગ્ધાન જુડુ જ છે

૨૦

૨૦. બ લાલશંકર ઉમિયાશંકર

ગ.બ લાલશંકર મમરે ખેએક પ્રમગે મે કખેધુ છે એટલે ગ્રહીડ પુનગત્તિ થતાનો મલક છે. પરંતુ જે જે નાનામોટાં જોપુરયોએ મારા ઝાન પર ઠાપ પાડી છે તેમજ જેમનુ અનેકવિધ માન પગ કાણુ છે તેમા લાલગકગબાદનુ ગ્ધાન મોખર હોવાથી આ ચિત્રમાગામા તેમનુ આવેખન થવુ જોઈએ

માધાગણુ પગિચિનિમાથી આપમગ અને જાતમટેનનથી વધેના નાનાદિન પુરયો માના એક રા બ. લાલશંકર હતા ખન, ચીવટપણુ, આગદી ગ્વલાવ, એક ધ્યેપને વગી રોવું અને ઉત્માદપૂર્વક મહેનત કગ્વાની ટેવ એ એમના ગ્વખાનના લલાણુ હતાં અને તે વડે જ મોટી પદની, માન અને લોકપ્રિયતા તેમને પ્રાપ્ત કર્યા હતા. ટ્રેનિંગ કોનેજમા માત્ર પ્રાયમિક શિક્ષકનુ જ્ઞાન મેળવી તેમને ઝવનની શરૂઆત કરેલી. પરંતુ અગ્રેજ અબ્યામ કગ્વાની ઠલકટ મુઝીગને પગિણામે એક ધની પરીક્ષા (ફુ ધાડ છુ મદમ યુનિ-વર્સિટીની) રૂધી પડેગ્યા. એટલેથી પણ આ ઉત્માદી અને મોટા અખિનાપ ધનવના ગૃહગ્રથને મતોપ થયો નહિ એ જમાનામા મુનમક થવા મારે કાજાની રીકા આપી

પડતી તે આપી તેઓ તેમાં
ફતેહમંદ થયા. ત્યારબાદ મુન-
સફતી નોકરી તેમને મળી.
તેને અંગે ગામ પરગામ ફરતું
પડેલું અને પ્રત્યેક સ્થળે પો-
તાની કામ ને કામ નિશાની
તેઓ મૂકતા આવેલા. કોઇ
કેંકણે લામચેરી કઢાવી દશે
ના કોઈ કેંકણે શાળા બોલાવી
દશે. કોઈ સ્થળે પ્રાર્થના સમા-
જની સ્થાપના કરી દશે તો
બીજે સ્થળે કન્યાશાળા કઢાવી
દશે પરંતુ એવાનું મકાન કામ
તો પંદરપુરનું અનાથ બાલ-
શ્રમ હતું. પંદરપુર નીચેસ્થાન
હોઇ ત્યાં અનેક વિધવાઓ
પોતાના પાપ છુપાવવા આવે

રા. બ. લાલશંકર ઉભિયાશંકર

છે એ જાણીતી વાત હતી એક પ્રસંગે ફરવા જતાં લાલશંકરભાઈની કેસે એક ફેંકી દીધેલું
બાળક આવ્યું જે બનાવ પરથી ત્યાં એક આશ્રમ સ્થાપવાની તેમને મુકરણ થઈ એ વાત
જાણીવાર લખાએસી છે તેમના સોશીયલરક કામ હામલામ એટલા અર્થાં હતાં કે તેઓ દેવ
મુનસફનું ઉપનામ મેળવવા પામ્યા હતા.

પ્રવ્રજીય કામ કરવાની પ્રેરણા તેમને તેમના શુરુ રા. સા. મહીપતરામ તરફથી
મળેલી એમ ધાળીવાર તેઓ કહેતા. તેમની બદલી અમદાવાદમાં થઈ ત્યારપછી અહિંની
અનેક જગેર સંસ્થાઓમાં તેમણે આગેવાની બરેલો બાગ લીધેલો હતો. પોતાના ગુરુનું
સ્મારક મહીપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમ આપ્યું અને તેમનું મકાન બંધાવ્યું. આપારાધ
બોળાનાથ લામચેરીનું મકાન બંધાવ્યું. એ લામચેરી રામપુરમાં નાનાસરના બાગના મેડા
પર બેસતી. તેને મોટે મકાનની જરૂર હતી. એ છંડામાં મકાનો મોઘા અને મળે પણ

ભાગ્યે જ મેં મારે અમુક નકમ ના બોજાનાથ એને તાયજેરીના દાનાના કુટુંબીઓ પામેથી વેવાની હતી આ રમ્મ મગનામા વાધા આપ્યા કન્યા વાનગડની વ્યવહાર બુદ્ધિએ તેનો તોડ મોઢી મદયો તાયપુર નાગજ મદન દાનાની જગા હતી તે જગા પીઆને મદ્યે માગી અને ત્યા તાયજેરી માધી દીધી ધણાએ વિગેર ન્યાયો કે દૂર જગનામા તાયજેરી માધો છા તે કોટ નાથ વેવાનું નથી પગુ આ દીર્ઘ દષ્ટિવાળા ગૃહસ્થ મમજ ગયા હતા કે શહેનો સિન્ના થનાનો છે, તાયનનો રોષ હશે તે ગમે ત્યા જઈ જકર તાયજે જ અને મમન બધાનાથી મન્યાનું ન્યાયીપણુ જળનામે નાણાના વાધા સાથ્યા જશે આજ અમદાવાદ શહેની આનામા મારી તાયજેરી હોય તો એ જ છે એમ કહ્યા વગર ચાને તેમ નથી

અનાયાશ્રમનું મમન પણ તેમજ જ ખન અને મહેનથી મધાન્યુ રતુ તેને માટે નાણા એકમ ર્થો એટલું જ નહિ પગુ પોનાના મળેલા ઓગખાણનો તાબ લઈ ઇમારતી માન પણ ધણો નિના મૂંચે અને ધણી ઓઝી કિંમતે મેગની રીધા એ સન્યાનો ખ્યાન પણ તેમનો જ હતો અને તે માટે પણ ટેટનાકનો વિગેધ હતો પર તેમણે ધ્યાપેની એ મન્યા ગુજરાનમા એ ભારે જગ પૂરી પાડે છે એ સમયે સિદ્ધ થું છે

બોજાનાથ લેડીજ ઇન્ડીયનું મમન પણ તેમને હાથે જ બધાએતુ તાપ તડમે વરમાદમા ઊભા રહી કડીઆ મળુગે નાથે માયાઝીકણા કરતા જેમણે એમને જોયા હશે તેમને એમની ખતનો ખ્યાન હશે જ પેનમેકર પણ પોતે, એમીમે પોનાના ને ડીપાર મેન્ટવી કામ કરાવે તે ભાના મન્દ્રાકટથી પણ વધારે ખર્ચે ગળે બાગ હમર પીઆની નાધારણુ ગકમમા આ મદન અને મજુત મમન તેમણે ન્યાવેલુ જેનો એ કાપેરો પણ આજ પીઆગીમ વર્ષે ખર્ચો નથી આ / તો આવા મમનના ચા રીમ હજન ઓઝામા ઓઝા ખચ ઘાય પણ તે જમાનામા પણ વીમપમીમ હજનથી ઓઠે ખર્ચે મધી શકાયુ હશે એમ કોમ માની શકુ નેપુ

અનુમને ઇરનામ જાગાનું મેં પણ તેઓને હાથે બધાએતુ તા મા મલીપતનામે એ અનુમન ધ્યાપવાયા આગેવાની લીધેની તેમની પડી તેમના ધણા મમેનો વાનગો હાનશગને મળે તો અન્યથે એ મેં માધવાડું તેમના કાળે આવેતુ

ગુજરાત વર્નો યુર આમામી અને ગ્રેમામા / હોનનું મમન પદરીમ દનગમા તેમજે મધાવેતુ મોમાઈડી અમન મમન તે હાન ત્યા હીમા નાદ ઇન્ડીયન છે તે હતુ

ત્યાં જગ્યાની તંગાશ પડવા લાગી એટલે સરકાર પાસેથી નામના લાકાથી લાલના પ્રેમા-
બાઈ દોલની જગ્યા મેળવી. પ્રેમાલાઈ દોલનું નામ આપવાનું દરાવી એમના સ્મારકની
રકમ મેળવી અને પ્રોસાઈટીની ઓફિસ તથા દોલ બેઠાં કર્યાં. આજ વિચાર કરીએ
છીએ તો સમજણ નથી પડતી કે એ દોલ નહોતો ત્યારે લોકો આખ્યાનો ક્યાં કરતા
અથવા આખ્યાનો થતાં જ નહિ શું, કે સલાઓ ભરાતી જ નહિ? સહેરની તે વખતની
મોટી જરૂરીયાત તેમણે આમ જ્યાંત્યાંથી નાણાં મેળાં કરી ખરી, પાડી હતી. કોઈ
અમલદારે તેમને Excellent Beggerનું નામ આપ્યું હતું. સાગવગ અને પ્રયત્નો વડે
દુકાણ વખતે પણ તેમણે મુજરાતના પીડિતો માટે હજારો રૂપિયા એકઠા કરેલા. માણસો
ઉપરાંત દોરિને પણ સલામ કરી હતી પોતાના જ કામ્પાઉન્ડમાં દોરો માટે ગોશાળા
કાઢી જાતે દેખરેખ રાખી તેમણે નિર્દોષ મૃગાં પ્રાણીઓને જીવતંત્ર આપ્યું હતું. અમદા
વાદની તેમણે અનેકવિધ સેવાઓ કરી હતી, તેમાં આ દુકાણ વખતની સેવા તો અતુલ હતી.

સમાજસુધારણા અને ધાર્મિક ઉન્નતિ માટે તેમણે તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા હતા
સ્ત્રીકેળવણીમાં એમને અટલ શ્રદ્ધા હતી અને એ જ શ્રદ્ધાથી દોરાઈ પોતાના પત્નીનું
સ્મારક રાખવા એક કન્યાશાળા કાઢી છે. અમદાવાદમાં કન્યાઓ માટે શાળા નીકળી
ત્યારે દાખલો બેસાડવા પોતાનાં મોટી ઉમરના પત્નીને વિદ્યાથની તરીકે દાખલ કરેલા.
એ બાઈ પણ સુશીલ, નમ્ર, શાન્ત અને સમજી હતાં, પતિના સર્વ વ્યવસાયોમાં તેમની
સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી. લેડીઝ ક્લબના તેઓ સેક્રેટરી થયા હતાં. રા. બા. લાલશંકરે
મને તેમની મદદનીશ નરીકે નીમાવી અને સ્ત્રીવર્ગ માટે કામ કરવાની તક આપી. પોતે વહી-
વટનો માર્ગ દેખાડે અને જામને કામ શીખવે. સંસ્થાનો વહીવટ બને તેટલી કરકસર કરી કેમ
કરવો તેનું શિક્ષણ તેમની પાસે લેવા યોગ્ય હતું. એક પણ પૈસો ખર્ચ્યો લેાય અને તે
ખર્ચ્યા સિવાય કામ થઈ શકે તેમ હોય તો તરત તેમનો હપ્તો આવે.

રા. સા. મહીપતરામના કુટુંબ ઉપર તેમને બહુ ભાવ, તેથી મને જાહેર કામ કરવામાં
દોરવાનો બહુ ઉત્સાહ હતો. કોઈપણ તેવી તક જવા દેતા, નહિ અને કુટુંબના મુરખી
વડીલ તરીકે તેમની આસા ઉદાવવામાં અમે કૃતકૃત્યતા સમજતા.

સમાજસુધારણાના સર્વ પ્રશ્નો તેમને અગત્યના લાગતા. તેઓ વિધવા પુનર્લગ્નના
દિમાયતી હતા. સંસાગ્રહધાગ દોલ નામે આજે જે મકાન છે તે તેમણે પોતાને ખર્ચે બાંધેલું છે.
પોતે નદીપાર બંગલો રહેવા ગયા ત્યારે આસપાસના લોકોને વેદશીય મદદની જરૂર

જાના પોતાના બીજા પામે ધર્મના સાધનાનું મદાદુ દત્તુ અને તે બાજુનું જીવન ઉમરે નાસાન થયું ત્યારે જીભન મેળવી ત્યાં નિરાશાના આગ્રહ તરીકે દવા પાનું ગાંધારા અપરચ્છા કરી

આમ નન, મન અને ધનથી અમનાવા શરૂની તેમજે મેસાઓ મરી ૭ પોતાની નપતિના પ્રમાણમાં ૫, મોગે દિવસો તેમજે તદ્દત મંત્રોમાં અગ્રચે ૬

યોગેસાના પાસે તેમના મમતમમતા આવતાં મદુદાનને થોડે ઘણે અમ પગાધ્યા દતા પોતે મમ મોપે તે મોક્ષમ અને જનનમ થયું તેઓ એમ આમદ નાખતા. આ મધુ કામ મારાનો વખત તેઓ મેલી રીતે મેળવતા એ આમર્ષ ઉપગતવે તેનું ૬ અમનાવા જેવા ભારે કામોના ગદગદના કંઈ કામ અમર્ષજનને દુઃખ મળી એ દુર્લભ ગણાય ૬ મદેશ કામ અનારે અને થેન જાહેરે વમે એમા રખતનો તમામ વ્યય થાય એમ જાણતું આજે પામ એ હોદાના અમનાવેલી કરિયાદ છે કે પાળો નિરામ કે આગમ નથી મળતો રંગુ આ હિમાની અને આમર્ષસન અમનાવે ગોમરીના કામ ઉપગત અમર્ષ્ય માર્ગનિષ્ઠ કામો મનન માર્ગના ગોમરીના જાણત તરીકે ખ્યાલ પાળ્યા નાની અતિ તીવ્ર મુદ્ધિ તેમની હતી કામનાનું મંદુ જ્ઞાન અને નત્ય નારનાની મક્તિ વડે તેઓ ઉત્તમ ન્યાયાધીન ગણાયા દતા અમનાવાદના રતની અને મદોગી પિંગાન આ મુદ્ધ ન્યાય પાનન મના તરીકે તેમની નામના દત્તી અપ્રામાણિ પછી કે રોઈવાગમ ન્યાયના મમતા તેમની અમન આવી રાખ્યા નાદિ ન્યાયામન પગ મેમે ત્યારે મમ નનધ કે લાગણી જાણે તેમનામા રમના જ ન હોય એમ લાગતું આના અન નગારી ન્યાયાધીગ વિન હોય ૬

તેમને સનતિ નહોતી પોતાના એક ભત્રીજા મણિમનને પુત્રીથી પપ્પુ ન્યધિક ગણતા અને તે બહેનને પામે રાખી પોતે જીભનિની ઉગતિની અર્થ ભાનનાઓ તેમના તન્દ્ર પ્રગટ કરી હતી એ બહેનને માંડે શિક્ષણ અને મુમન્કાર આપ્યા દતા અગ્રેજી, ચિનમમ, મગીન વગેરે શીખવ્યું હતું રમતો રમતા તેમજ નખતા પડુ તેઓ સાઈ જાણતા ગ દેવનગમ કાશીરામ નામે મજારી ગદગદ માથે તેમનું રમ થયું હતું એ ભાઈ મણિમનની મદદનાદ્રશ્યાએને ઉત્તેજન આપે તેવા દતા કુદૈવે વાનશકરભાઈની દયાનીમા જ આ મનેનો અગરામ થયો તેનો આરાન ઘણો રાઓ હતો

ન્યાયાસનને ગોનારનાર અને માર્ગનિષ્ઠ કામોમા અતિ દુરબળી રાખી નાણાની

અવસ્થા કરનાર આ સદ્ગુણરથને મિલ્લમાલિકોના પરિવ્રજાથી કે ગમે તે કારણથી નિવ્રજ થયા પછી મિલ્લ ચલાવવાની અભિલાષા થઈ અને પોતે મિલ્લ ખરીદી પોતાનાં નાણાં તેમાં રોક્યા. પણ આમાં તેમની ગણતરી ખોટી પડી અને એ જ મિલ્લના વહીવટીના ભ્રાત્રીએ તેમનું શરીરસ્વાસ્થ્ય ખર્ચાડ્યું, અને મગજ પરના એ કારથી તેઓને મેદવાડ આવ્યો જેને પરિણામે તેમનો દેહોત્કર્ષ થયો. તેમના મિત્ર રા. બ. બીમલાલ કારપારામે પણ ઉત્તરવરમાં અહીંના મિલ્લમાલિકોનો પાત્ર લાગવાથી મિલ્લમાલિક થવાની હઠ્ઠાએ સુરતમાં પોતાનાં સર્વ નાણાં રોકી મિલ્લ લીધી અને તેમની આખી હંદગીની પ્રમાણિક કમાઈ એમાં ધસાડાઈ ગઈ.

૨૫. સુર રમણભાઈ અનેક વાર કહેતા કે સરકારી નોકરો વેપાર કરવા જન છે તેમાં ફાવતા જ નથી. લાલશંકરભાઈ, બીમલાલ, દિ. બ. અંગાલાલ સાકરલાલ અને જૂના વખતના સુબચંદ્ર રણજેડલાલ કપૂરચંદના વખતના આ લંગંધમાં તેઓ દર્શાવ આપતા. વિશેષમાં તેઓ એમ પણ કહેતા કે વહીવટની સાથે વેપાર કરવામાં પણ વફીશે નિષ્ફળ જન છે. અને દષ્ટાવમાં રા. વરજરાય સાકરલાલ વહીવટી આટામીલ, રા. કેશવલાલ મોતીલાલની વાસળુની ફેક્ટરી અને રા. ચીકમલાલ દામોદરનું કાચનું કારખાનું જણાવતા. વેપારી પદ્ધતિ, વેપારી જીવન એ માટેની તૈયારી શરૂઆતથી હોવી જોઈએ અને તેમાં ઘડાયા વગર માત્ર મરજી મવાથી વેપારી બની શકાતું નથી એ તેા જાણીતી વાત છે.

રા. બા. લાલશંકર એવા પુણ્યશાળી નદાપુરના હતા કે તેમણે પોતાનું જીવન આદર્શગત જતાવ્યું હતું. પરંતુ જીવન માળવામાં તેમણે પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખર્ચી હતી; અનેકને સુખોર્ગે ચડાવ્યા હતા. તેમનું મિત્રમણ બહુ બહોળું હતું. પરંતુ અમારા પર તેમનો ખાસ પલ્લવાત અને વિશ્વાસ હતો. પોતાની સર્વ મરચાઓની વ્યવસ્થા તેમણે રમણભાઈને મોંપી હતી અને પોતાની મિલકતના વહીવટદાર તરીકે નીમ્યા હતા.

આ રમુતિચિંત્રાનું આલેખન કદાપિ કોઈને નિઃપ્રયોજન લાગશે અને કોઈને આત્મ-જ્ઞાપા જણાશે; પરંતુ નવા જમાનાના વાચકવર્ગને તે સમયની દફીકતોમાં યોગ્યપણું જાણવા જેવું મળશે એ ઉમેરથી જ એ આલેખ્યા છે. આપણા દેશમાં પણ પુનપવટો

કેટલો વેગબર થયો છે તેની ગ્રાખી એમાંથી થશે અને વ્યક્તિઓના ધડતર પર કેટલા વિવિધ સંગ્રહો પડે છે તેનો ખ્યાલ આવશે તો આ લખવાનો હેતુ નક્ક થશે. આપણે કેટલાક મોટી વ્યક્તિઓ વિશે ઘણું જાણીએ છીએ અને કેટલાક મોટી વ્યક્તિઓ મળે છે કાંઈ જ જાહેરમાં લખાએડુ નથી હોતું. વળી મામાન્ય માણસો પણ જીવનમાં કેવાં ઉપયોગી કામો—પોતાની સ્થિતિમાં રહી કદે છે તે પણ જ્યારે જાણે તો આ એમ લાગ્યું છે. અને પોતાને તો એમાં બહુ જ પાછળ—backgroundમાં રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આટલા ઉચ્ચેષ માથે આ ચિત્રનામા મમામ કડે છું.

